

Abdullayeva Səminə

DİL QAYDALARI

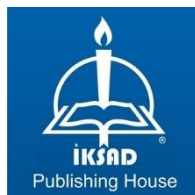

Abdullayeva Səminə

DİL QAYDALARI

*ADPU-nun Elmi-Metodiki Şurasının
04.11.2024-cü il tarixli iclasının
qərarına əsasən çap edilir (pr №2)*

Ankara – 2025

Copyright © 2025 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of

brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social

Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2025©

ISBN: 978-625-378-515-4

Cover Design: İbrahim KAYA

December / 2025

Ankara / Türkiye

Size: 14,8x21cm

Redaktor: **Mahirə Nağı qızı Hüseynova**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Mübariz İmran oğlu Yusifov**
filologiya elmləri doktoru, professor

S.ABDULLAYEVA. Dil qaydaları. İKSAD Yayınevi
Ankara, 2025, 224 səh.

Kitabda dil qaydaları konkret faktlar əsasında mümkün qədər yığcamlıqla izah edilir. Dil qaydaları hər hansı bir qapalı sahə olmayıb bütün dil istifadəçilərinin bilməli və riayət etməli olduğu ümumi normalar məcmusudur. Dil qaydalarından müvafiq normalar çərçivəsində istifadə edilməsi fikrin düzgün, aydın, rəhbər və məntiqəuyğun çatdırılmasının vacib şərtidir. Dil qaydalarından həm yazılı və həm də şifahi nitq prosesində istifadə edilir. Bu qaydalar dilin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik səviyyələrində vahid bir sistem təşkil edir. Kitabda bu sistemə aid bütün elementlərin müxtəlif şəkildə açılıb izah edilir. Kitabdən ana dilinin tədrisi ilə məşğul olan tələbələr, müəllimlər və dil qaydalarının öyrənilməsinə təşəbbüs göstərən hər bir kəs istifadə edə bilər.

© ABDULLAYEVA SƏMİNƏ

GİRİŞ

Fənnin mövzusunun aktuallığı, əhəmiyyəti, məqsəd və hədəfləri

Dil qaydaları nitq mədəniyyətinin ən zəngin və ümumilikdə dilçiliyin ən həssas tərkib hissələrindən biridir. Mükəmməl, sabit və vahid dil qaydaları nitqin doğru, düzgün, aydın, məntiqli, maneəsiz ötürülməsinin, yayılmasının və mühafizəsinin tənzimləyici bir hüquqi təminat bazasıdır. Dil qaydaları nitqin təsiri ilə daimi dəyişkənliyə meyllidir. Ona görə də bir çox hallarda onun sabitliyinin qorunmasında icbari normaların tətbiq olunmasına zərurət yaranır. Ancaq dil qaydaları başdan-başa icbari normalara tabe edilmir. Çünki bu normaların özü zaman-zaman dil-nitq proseslərində tənzimlənərək inkişaf edir. Odur ki, sabit və vahid qaydaların bir çoxu məhz subyektiv müdaxilə edilmədən norma hüququ qazanmışdır. Dil qaydaları təkcə yazıya tətbiq edilən normalar çərçivəsində məhdudlaşmır. Dil qaydaları həm yazılı və həm də şifahi informasiyaların tənzimlənmə vasitəsindən ibarətdir. Bununla yanaşı məişət dili səviyyəsindəki danışiq dilinin və hətta dialekt və şivələrin özlərinin də zaman-zaman müəyyən areallar üzrə yaşayan qaydaları da mövcuddur. Məhz bu gün yazılı dildə tətbiq olunan dil qaydalarının bir çoxu areal səciyyəli dialektlərdən regional tipli danışiq dilinə, oradan ümumi şifahi və yazılı dilə süzülə-süzülə, saflaşsa-saflaşsa, cılalana-cılalana keçid almışdır. Dialekt və danışiq dilinə demək olar ki, heç bir icbari qayda tətbiq edilmir. Cəmiyyətin mədəni-ictimai, iqtisadi, siyasi inkişafı və informasiyaların mərkəzləşdiricilik təsirləri ilə həmin nitq-danışiq növləri arasında daimi bir yaxınlaşma baş verir ki, bu da fərqlərin aradan çıxmasında başlıca əhəmiyyət kəsb edir. Məsələ burasındadır ki, müasir Azərbaycan yazı dili qaydalarının

sabitləşməsinə bir çox nailiyyətlər əldə edilməsinə baxmayaraq məişət xarakterli danışiq dili ilə ümumi şifahi dil arasında qəti sərhəd müəyyən edilməsi sahəsində ciddi çətinliklərimiz vardır. Məsələn, ümumi şifahi dil qaydalarının tənzimlənməsi məqsədlərinə xidmət edən orfoqrafiya lüğətlərinə məhz adi məişət danışığı üçün səciyyəvi olan elementlər də gətirilir. Bundan başqa indiyədək hazırlanan orfoepiya lüğətlərində vahid bir prinsipə riayət edilmir. Ona görə də hətta son illərdə hökumət tərəfindən təsdiqlənməsi üçün təqdim edilən və təsdiqlənmə qərarı qüvvəyə minən orfoepiya qaydaları barədə yenidən müzakirələrin keçirilməsinə şərait yaranır. Bu ondan irəli gəlir ki, şifahi dil və onun statusu həll edilməmiş qalmaqdadır. Səbəb odur ki, şifahi dilin prinsipləri, onun yazılı dilə münasibət dərəcəsi məsələləri barədə fikir birliyi formalaşmamışdır. Belə ki, ziyalıların bir çoxunda və hətta dilçi mütəxəssislərin təsəvvüründə xüsusən yanaşı samitlərin tələffüzü zamanı danışiq dilində baş verən dəyişikliklər ümumi orfoepiya norması kimi qəbul olunur. Bu təsəvvürlər hələ orfoepiya normaları ilə bağlı tərtib edilmiş əvvəlki lüğətlərdə əks olunduğundan yeni vəsaitlərdə də öz təsirlərini göstərməkdədir. Lakin cəmiyyət inkişaf edir, yazılı qaydaların təkmilləşməsi şifahi qaydaların da əsaslandırıcı bir məntiq üzərində qurulmasını zamanın zəruri tələbinə çevirir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə intellektlər də çevikləşir, bu da yazı dilinin təkmilləşməsinə təsir etdiyi kimi şifahi dilin də zənginləşməsinə zəmin yaradır. İnsanlar yazı dili ilə yanaşı şifahi dilin də səlis, aydın anlaşıqlı olmasına daha artıq maraq göstərirlər. Son zamanlarda fikir və düşüncələrin yazıdan daha çox şifahi dil vasitəsi ilə ifadəsinə meyilliliyin daha da artması müşahidə edilir. Yaxşı qurulmuş şifahi nitq həm verbal və həm də qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin qovşağında ifadə edildiyi üçün dinləyicini daha çox özünə cəlb edə bilər. Şifahi dilin ümumi anlayış diapozonu

geniş dinləyici kütləsinə yönəldiyi üçün müasir inkişaf etmiş cəmiyyətdə yazı qaydaları ilə şifahi nitq qaydaları arasında norma yaxınlığına riayət olunmasına daxili bir tələbat vardır. Bu da istər istəməz ümumi şifahi dil qaydalarını məişət xarakterli danışiq dili normasının əsiri olmaqdan uzaqlaşdırır, yazı ilə şifahi arasında mümkün yaxınlaşma baş verməsinə ciddi bir zərurət vardır. Bu müasir mədəni nitqin ən bariz nümunəsinin formalaşdırılmasında başlıca prioritet kimi diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Ana dili qaydalarının öyrənilməsinə həsr olunmuş bu mövzunun aktuallığı da məhz yazılı və şifahi dil qaydalarında yaxınlaşma dinamikasının mövcudluğu faktlarının təsbit edilməsi ilə bağlıdır. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, son zamanlar orfoqrafiya dair aparılan diskussiyalarda da belə bir meyilliliyin aşkar əlamətləri barədə müəyyən intuisiyaların müşahidəsi də diqqəti cəlb edir. Yaxşı haldır ki, Azərbaycan dilinin yeni orfoepiya normalarının mübahisəli məsələləri ilə bağlı Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda keçirilən yekun müzakirə belə bir diqqətəlayiq nəticə ilə yekunlaşmışdır: “Orfoepiyada həm də orfoqrafik normalar gözlənilməlidir. Danışıqda ədəbi dil normaları sabitləşdikdə tələffüzlə yazı qaydaları arasındakı fərq azalır”¹.

Normativ, sabit, mükəmməl yazı və şifahi qaydaların mövcudluğu hər hansı bir dilin möhtəşəmliyidir, onun qururu və şöhrətidir. Yazıda olduğu kimi orfoepiyada da icbari qaydaların yeni yazılı dilə məxsus müəyyən qaydaların tətbiqi təcrübəsinin optimal nəticə verməsi ilə əlaqədar rus dilçisi O.N.Nikonova alman dili orfoepiyası ilə bağlı bir faktı nümunə gətirir. Görkəmli dilçi metodist Bəşir Əhmədov O.N.Nikonovanı heyrətləndirən almaniya təcrübəsi ilə əlaqədar yazır ki, «Azərbaycan dilçiliyində normativ

¹ Azərbaycan dilinin yeni orfoepiya normalarının mübahisəli bəndləri ilə bağlı yekun müzakirə keçirilib: science.gov.az/az/news/open/22846

orfoepiya qaydaları hələ üzə çıxarılmamışdır. Artıq mədəniyyətimiz elə bir inkişaf səviyyəsinə gəlib çatmışdır ki, orfoqrafiya qaydaları kimi orfoepiya qaydaları da qəti surətdə nizama salınmalı və rəsmi şəkildə təsdiq edilməlidir¹. Orfoepiya qaydalarının nizama salınması məsələsi ilə bağlı burada Almaniya təcrübəsinin nəticələrində xatırlanır. Göstərilir ki, hələ 1898-ci ildə Almaniya vahid ədəbi tələffüz qaydaları yaratmaq ideyası baş qaldırmışdır. Bu ideyanın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar komissiya yaradılmışdır. Komissiyanın müəyyən etdiyi normalar kitab halına salınmış və 1898-1927-ci illər ərzində 14 dəfə nəşr olunmuşdur. Müəyyən edilən vahid tələffüz üçün başlıca meyar kimi qəbul olunmuşdur. Qaydalara ciddi urətdə riayət olunmaqla alman cəmiyyətində vahid tələffüz normalarının sabitləşməsi ideyası həyata keçirilə bilmişdir. Məqalədə həmçinin göstərilir ki, alman təcrübəsinin tətbiqindən nəticə çıxarmaq Azərbaycan dilinin də yazılı və şifahi qaydalarının sabitləşməsində bir örnək rolu oynaya bilər².

Dil qaydaları fənninin tədrisinin mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır. Fənnin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbələrdə ana dilinin yazılı və şifahi dil qaydalarının mənimsənilməsinə yaradılan maraq onların intellektual keyfiyyətlərinin inkişafına ciddi təsir göstərə bilər. Bununla da tələbələrdə fənnin öyrədilməsinə yaradılan maraq eyni zamanda onlarda tədqiqatçılıq keyfiyyətlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərə bilər. Mövzunun praktik əhəmiyyəti odur ki, birincisi, təhsil alanlarının özləri düzgün yazmaq və danışmaq vərdişlərinə yiyələnməklə özlərinin əmək fəaliyyətində qaydaların əməli tətbiqi ilə bağlı

¹ Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, Mütərcim, 2007, 120 s; s.19.

² Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, Mütərcim, 2007, 120 s; s.20.

uğurlu nəticə əldə edə bilərlər.

Həqiqətən dildə sabit yazı və şifahi dil qaydalarının mövcudluğu müasir informasiya və kommunikasiya mərhələsinin ən ciddi bir probleminə çevrilmişdir. İnformasiya zənginliyi xalqın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında çox mühüm rol oynayır. İnformasiya bolluğu xalqın beynəlxalq aləmdəki nüfuzunun etibarlı təməli və canlı mənbəyidir. Müasir qloballaşma dünyada informasiya bolluğu hansı dillə məxsusdursa həyatı nailiyyətlər də həmin dil cəmiyyətində daha çox baş verir. İnformasiya bolluğunun, zənginliyinin, təsirliliyinin başlıca təməli isə ilk növbədə dil normalarının mükəmməl olması ilə şərtlənir. Əks halda dil informasiyalarının mühiti daralır, belə dillərdə informasiya yayımı passivləşir, qəbulu isə aktiv olur. Odur ki, beynəlxalq aləmdə geniş informasiya nüfuzuna malik olmaq üçün dil qaydalarının mükəmməl olmasına, onların qorunmasına, mənimsənilməsinə və mənimsədilməsinə ciddi yanaşmaq tələbi birinci yerdə dayanmalıdır. Bu da fənnin tədrisi işində onun başlıca məqsəd və vəzifələrinin müəyyən olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fənnin tədrisinin başlıca məqsədi. Düzgün yazı və şifahi dil qaydalarının mənimsədilməsinə nail olmaqla tədqiqatçılıq meyillərinin inkişaf etdirilməsinə stimulyat yaratmaq. Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib hesab olunur:

1) Danışiq dilində formalaşan ümumi normaya keçən elementlərin sabitləşmə mənbələrini müəyyən etmək

2) Şifahi və danışiq dilinə məxsus ümumi və fərqləndirici elementləri təyin etmək

3) Dialekt-danışiq dili-şifahi dil elementlərinin keçid dinamikasını müəyyən etmək

4) Şifahi dilin başlıca təməli hesab olunan orfoepiya

qaydalarına dair mübahisəli məsələlərin optimal həlli yollarına nail olmaq

5)Yazılı və şifahi dil qaydalarının tətbiqi texnologiyalarının metodologiyasını müəyyən etmək.

Mövzunun araşdırılması, tədrisi və tətbiqi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün başlıca hədəflər aşağıdakılardan ibarətdir:

1)Beynəlxalq informasiya mühitində ana dilinin nüfuzunun gücləndirilməsinə nail olmaq

2)Ana dilinin daimi, sabit, vahid və mükəmməl qaydalarının yaradılması işinin iştirakçıları ola biləcək intellektlərin yetişdirilməsinə nail olmaq

3)Qloballaşma və informasiyaların sürətli axını mərhələsində ana dilinin mükəmməl qaydalarının mühafizəsinə ciddi riayət etməklə əcnəbi dil elementlərinin sürətli keçidinə mümkün şüur yaratmaq.

Dil qaydaları haqqında ana dilinin tədrisi ilə əlaqədar orta məktəb dərslərlərində ilkin məlumatlar verilir. Lakin onu demək lazımdır ki, həmin qaydalarda bir çox mübahisəli məsələlər də müşahidə edilir. Daha çox mübahisə yaranmasına səbəb olan məsələlər tələffüzdə danışmaq elementləri səviyyəsindəki variantlardan ibarətdir. Odur ki, orta məktəb dərslərlərində bu həssas məqamların qaydalara söykənən normalarla təsbit olunmasına xüsusi diqqət yetirilməsinə ehtiyac vardır. Ali məktəblərin tədris planlarına yeni daxil edilmiş dil qaydaları fənni üçün 15 saat müəhazirə, 30 saat seminar məşğələsi aparılması nəzərdə tutulur.

Dərslər tədris olunan fənn üçün ilk təcrübədir. Ona görə də burada hər hansı məsələ barəsində mübahisə məqamlarının yaranacağı da istisna deyildir. Dərslər barədə qeyd, irad və təkliflərini çatdıran hər bir kəsə müəllif əvvəlcədən öz təşəkkürünü və minnətdarlığını bildirir.

Fonetik – orfoqrafik qaydalar

Fonetik qaydalar ümumilikdə düzgün yazı qaydalarını özündə əks etdirən orfoqrafik qaydalardan ibarətdir.

Azərbaycan dilinin fonetikasi zəngin, qaydaları rəngarəngdir. Azərbaycan dili fonetikasının zənginliyi onun saitlər və samitlər sisteminin saflaşmış elementlərlə təchiz olunmasında özünü təcəssüm etdirir. Azərbaycan dilində doqquz sait səsin mövcudluğu onu dünya dilləri içərisində xüsusi avazlanma keyfiyyətinə malik olması baxımından fərqləndirir. Doqquz sait səsin samit səslərlə yanaşıb söz əmələ gətirməsi prosesində fonomorfoloji tandemdə heç bir xaos yaratmır. Əksinə bu ardıcılıqda elə bir düzülüş sistemi formalaşmışdır ki, bu sistem özünün pozulmaz, mükəmməl mexanizmi ilə dünya dilləri ilə müqayisədə heryətləndirici bir mənzərə yaratmışdır. Dünyanın informasiya intensivliyi prosesində aparıcı yer tutan müasir dillərində, məsələn Azərbaycan dilindəki kimi sait çoxluğu olmamasına baxmayaraq dillərin, məsələn, ingilis, rus, ərəb, fars və s. dillərin sait-samit kombinasiyası üzrə formalaşmış sözlərinin müqayisəsindən aşkar görünür ki, həmin dillərdəki kombinasiyalarda səslərin tələffüz şəraitinə uyğun ardıcılığı müşahidə edilmir. Yəni, məsələn, bu dillərin sait-samit kombinasiyalarında Azərbaycan dilindən fərqli olaraq dilarxası samitdən sonra dilönü saitin işlənməsi norma hesab olunur. Məsələn, rus dilində dilarxası *q* samitindən sonra *e*, *i* saitləri işlənməsi *зепой* (qəhrəman), *зерия* (dahi), *зигнуть* (məhv olmaq), *зирька* (çəki daşı) və s. İngilis dilində dilarxası *k* samitindən sonra *e*, *i* saitlərinin işlənməsi (*keek* – iti baxış, güdm), *kerb* – kənar, qıraq; *kiddy* – uşaq, *kitchen* – məktəb); ərəb dilində *q* samitindən sonra *ə*, *i* saitlərinin işlənməsi (qəfa- arxa, qəfəs- qəfəs; qəhr-qəzəb, qiblə-cənub); fars dilində *q* samitindən sonra *ə* saitin işlənməsi (qəlmaş-hərzə,

qələndər-dərviş, qəfəs-qəfəs) kimi nümunələr buna misal göstərilə bilər.

Azərbaycan dilində isə sözdaxili samit-sait sırasının sabit və dəyişməz ardıcılığı vardır ki, bu da daxili bir sistemlə təcəssüm olunan harmoniya yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dilində samit-sait ardıcılığı daxili bir həmahənglik mexanizminə malik olduğu kimi saitlərin özlərinin arasında da söz tərkibi üzrə bir ardıcılıq, sistal və simmetriya müşahidə edilir. Bu ardıcılıq ümumiyyətlə, aqqlütinativ quruluşun səciyyəvi əlaməti kimi meydana çıxır. Analitik-flektiv dillərdə isə belə bir daimi ahəngdarlıq mövcud deyildir. Dilin ahəngdarlıq təbiətini nümayiş etdirən bu cür ardıcılıq sıra və mükəmməl daxili sistem onu göstərir ki, aqqlütinativ quruluş mənə və anlayışları, informasiya və kommunikasiyaları daha intensiv şəkildə canlandırmaq imkanlarına malikdir. Odur ki, ana dili qaydalarının saflaşdırılması, cilalanması və mühafizəsi üçün bütün intellektual imkanların səfərbər olunması mütəxəssislərin təxirəsalınmaz vəzifələri hesab edilməlidir.

Azərbaycan dilinin fonetik tərkibi 9 sait və 24 samit səsdən ibarətdir. Sait və samit səslər öz aralarında zəncirvari əlaqələr yaratmışdır. Bu əlaqələr onların sistem vəhdətini təşkil edir. Sait və samitlərə aid qaydalar aşağıdakılardan ibarətdir.

Saitlər sisteminə aid qaydalar Azərbaycan dilinin saitlər sistemi aşağıdakı 9 səsin bünövrəsində formalaşmışdır. Bunlar *a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü* elementlərindən ibarətdir. Azərbaycan dilinin sait səsləri nitq prosesində cilalanmış, saflaşmış, sabitləşmişdir. Norma səviyyəsində cilalanmış bu 9 sait səs ümumi nitq prosesində sabit qaydada işlənir. Ancaq bəzi yerli nitq şəraitində sait səslərin müəyyən tələffüz variantlarına da təsadüf etmək olur. M.Ş.Şirəliyev yazır ki, «*Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin*

saitlərini nəzərdən keçirmiş olsaq bunların hər şeydən əvvəl kəmiyyətə görə fərqləndiyini, yəni dialekt və şivələrimizdə adi saitlərdən başqa bunların uzun və qısa variantlarını da görə-cəyik. Bunlardan əlavə dialekt və şivələrimizdə saitlərin burun variantlarına da təsadüf edilir»¹.

M.Məmmədlinin “Azərbaycan dialektologiyası” adlı kitabında sait səslərin tələffüzə görə yerli nitq areallarında uzun və qısa variantlarının mövcudluğu fikri təsbit olunur və buna dair müvafiq faktla materiallar nümunə gətirilərək təhlil olunur². Həmçinin İ.Bayramovun “Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi” kitabında da sait səslərin dialekt və şivələrdə fonetik variantlarının mövcudluğu barədə təsdiqedicə faktlar verilir.¹ Bununla yanaşı Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu məsələləri ilə bağlı hazırlanmış dərslik və digər monoqrafik tədqiqatlarda sait səslərin norma xüsusiyyətləri barədə ətraflı şəkildə bəhs edilir. Eyni zamanda bəzi fonetik tədqiqatlarda normativ saitlərlə birlikdə variant səciyyəli elementlər barəsində bəhs olunur. Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında Azərbaycan dilində norma səciyyəli 9 saitin barəsində bəhs edilir. Burada saitlərin diftonq variantları barəsində də şərh verilir ki, artıq belə variantlar dil üçün ümumi norma səciyyəsi daşıyır. Bunlar ancaq danışq dilində təsadüf edilən elementlərdən ibarətdir². A.Axundovun “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında da sait

¹ Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 416 s; s. 24.

² Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi nəşr MMC, 2019, 35 s; s.55-68.

¹ Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 252 s; s.7-55.

² Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s; s.34-53.

səslərin həm normativ və həm də nitq situasiyası ilə bağlı uzun tələffüz edilən variantları barədə araşdırma aparılır³. B.Xəlilovun “Müasir Azərbaycan dili: fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya” adlı dərslik kitabında da sait fonemlər ətraflı təhlil olunur, burada normativ 9 saitle yanaşı tələffüz-nitq prosesində müşahidə edilən diftonq tipli variantlar barəsində bəhs olunur.⁴

M.Yusifovun “Azərbaycan dili fonetikasının əsasları” adlı kitabında saitlərin struktur-sistem təbiəti barədə bəhs olunur, onların fonoloji, fonosemantik, fonomorfoloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı ənənəvi olaraq tələffüz-nitq keyfiyyətləri barədə araşdırmalar aparılır⁵. Fonetika ilə bağlı bütün araşdırmalarda, dialektoloji tədqiqatlar istisna olmaqla Azərbaycan dilində 9 normativ element haqqında bəhs edilir. Eyni zamanda sait elementlərin xüsusən danışiq nitq tələffüzündə müşahidə edilən xüsusiyyətlər barədə bir-birindən fərqli olmayan fikir və mülahizələr söylənilir. Mövcud ədəbiyyatda sait fonemlərin dil-nitq xüsusiyyətləri barədəki irəli sürülən fikir və mülahizələrin nəzərə onların söz təşkilinə, eyni sıralanma və ritmik-ahəngdarlıq xüsusiyyətlərinə aid qaydaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür.

Saitlərin söz tərkibində iştirakı qaydaları

Saitlərin söz tərkibindəki iştirakı qaydaları hansısa icbari normalar əsasında tənzim olunmur. Bu qaydalar zaman-zaman dilin daxili qanunauyğunluqları sayəsində formalaşaraq sabitləşmişdir. Belə ki, təkhecalı sözün başlanğıcında, ortasında, sonunda və çoxhecalı söz tərkibində sait səslərin dəyişməz, pozulmaz,

³ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 390 s; s. 26-80.

⁴ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Nurlan, 2007, 310 s; s.66-86.

⁵ Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 320 s; s.93-220.

qırılmaz, daimi, mükəmməl qaydalarla tənzim olunan möhtəşəm bir mənzərəsi yaranmışdır.

Sözün başlanğıcında saitlərin işlənməsi.

Başlanğıcda 9 sait səsdən ancaq biri – *ı* səsi iştirak edə bilmir. Qalan bütün sait səslər sözün başlanğıcında işlənmə keyfiyyəti qazanmışdır: *a* saiti ilə: *al, at, aq, ax, as, az* və *s*; *o* saiti ilə: *ov, ox, od, ol, ot, on* və *s*; *u* saiti ilə: *uq, uc, ud, um, un* və *s*; *e* saiti ilə: *et, eş, el, ev, en* və *s*; *ə* saiti ilə: *ək, əy, ət, əz, ər, əm, əl* və *s*; *i* saiti ilə: *it, iş, iz, iy, ip* və *s*; *ö* saiti ilə: *öy, öt, öz, öd, öl,öp, ök* və *s*; *ü* saiti ilə: *üz, üt, üç, ün* və *s*.

Sait səslər təkhecalı söz daxilində hamılıqla işlənmə qaydasına malikdir: a saiti: bax, bal, bat, bar, bas, baş və *s*; *ı* saiti: *yığ, qır, qız, qın, qış, qıç, qıt* və *s*; *o* saiti: *bol, yol, kol, qor, qoz, qoç*; *u* saiti: *dur, qur, qum, quş, qul* və *s*; *e* saiti: *get, yet, beş, bel, bez*; *ə* saiti: *gəl, dəl, gəz* və *s*; *ö* saiti: *göz, döz, dön, döl, döş, böl* və *s*; *ü* saiti: *kül, gül, gün, güd, süd, büz* və *s*.

Saitlər sistemində təkhecalı kök kimi ancaq *o* saiti işlənir. *O* saiti həm üçüncü şəxsin təkini (*o* gəldi, *o* danışdı, *o* getdi) və işarə əvəzliyini (*o* kitab, *o* ev, *o* adam) bildirir.

Təkhecalı söz sonunda da bütün saitlərin hamısı işlənə bilmir. Təkhecalı müstəqil kök sonunda *ə* (*nə*), *e* (*de, ye*) və *u* saitləri (*su, bu, yu*) işlənə bilir. Qalan digər sait səslərin təkhecalı müstəqil kök sonunda işlənməsi qaydaları mövcud deyildir. Azərbaycan dilində həm tək saitdən ibarət olan və təkhecalı söz sonunda işlənmə qaydası üzrə normalaşma mənzərəsi bunlardan ibarətdir. Ancaq dilin qədimlərinə getdikdə həm saitdən ibarət olan və həm də sonu saitle bitən təkhecalı köklərin özünəməxsus ənənələrinin mövcud olduğunu görmək mümkündür: *a* saiti heyrətlənmək mənası bildirmişdir: “*Ol meni a qıldı*” (*O məni heyrətləndirdi*); *q* saiti *bitki, ağac*, mənası bildirmişdir: “*Beş*

türlüq ida, ıǵacta” (Beş cürbəcür bitkidə, ağacda); ö saiti *düşünmək, fikirləşmək* mənasın bildirmişdir: “*Açsar tosiq öməz, sen bir todsar açsiq öməz*” (Sən acsansa tox haqqında düşünməzsən, tox olsan ac haqqında düşünməzsən)¹. Bununla birlikdə qədim mənbələrdə sonu saitlə bitən aşağıdakı kimi müstəqil kök sözlərin mövcudluğu müşahidə edilir: *ba* (bağlamaq), *bı* (böyə), *bı* (bıçaq), *bu* (bu), *bu* (buxar), *çi* (şeh), *ya* (yay-ox yayı), *ye* (yemək), *yı* (tikiş), *yu* (yumaq), *yü* (şirə), *kü* (xəbər), *kü* (şan, şöhrət), *kü* (qorumaq), *ne* (nə), *qa* (qohum), *qa* (qab), *sa* (saymaq), *sı* (sındırmaq), *su* (dartmaq), *sü* (qoşun) və s.²

Buradan göründüyü kimi sait səslərin müstəqil kökyaratma qaydaları zaman-zaman inkişaf etmiş, cilalanmış, təkmilləşmiş və müasir dildəki şəkildə sabitləşmişdir.

Sait səslər iki və artıq söz tərkibində özünəməxsus sıra, cərgə və ardıcılıq qaydasına müvafiq olaraq işlənirlər. Ancaq saitlərin hamısı eyni qayda üzrə söz tərkibində sıralanmır. Bunlar dil-nitq intensivliyi şəraitində özünəməxsus ardıcılıq qaydası üzrə sabitləşmişdir. Sait səslərin söz tərkibindəki sırası qarşılıqlı törəmir, xaos yaratmır və müəyyən struktur-sistem əsasında baş verir. Sait səslərin iki və artıq söz tərkibindəki sıralanma qaydaları onların nitq prosesində qazandıqları fonomorfoloji və fonosemantik kefiyyətlərlə bağlıdır. Ona görə də sait səslərin söz tərkibindəki intensivliyi bir-birindən fərqlənir. Sait səslərin söz tərkibində iştirakı ilə sözün daxili elementləri bir-biri ilə bağlanır, həmin bağlılıq eyni zamanda hecalararası ritm və ahəngdarlıqla səciyyələnir. Odur ki, saitlərin söz daxilindəki sırası eyni zamanda dilçilik ədəbiyyatında qanun və qanunauyğun hadisə kimi də

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1969, 676 с; с. 1, 216, 375; Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 184 s; s.88.

² Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 184 s; s.90-91.

adlandırılmışdır. Saitlərin iki və artıq söz tərkibində ardıcıl sıralanma ardıcılığı bir qayda olaraq dılarxası və dilönü cərgələr arasında baş verir. Dildə artıq sabitləşmiş bu qaydalar əlbəttə ki, bütün elementlərdə eyni intensivliklə baş vermir.

Saitlərin söz tərkibindəki sırası və ardıcılığı bir qayda olaraq dilçilik ədəbiyyatında ahəng qanununu kimi verilir. Lakin bəzi hallarda saitlərin sırası onların fərdi intensivlik prinsiplərinə görə müxtəlif variantlarda da təqdim olunur. Ə.Dəmirçizadə söz tərkibində saitlərin ardıcıl sıralanmasını aşağıdakı kimi mənalandırır: *“İltisəqi dillərdə, xüsusən türk dillərində və o cümlədən Azərbaycan dilində ahəng qanunu adlanan bir qanun vardır ki, bu qanuna görə sözün tərkib hissəsində olan səslər, xüsusən sait səslər həmahəngləşir. Elə buna görə də son zamanlara qədərki dilçilik ədəbiyyatında sinharmonizm istilahı ilə bu hadisə ancaq saitlər ahəngi kimi izah edilmiş və beləliklə də ahəng qanunu təkcə sait səslərin həmcinsləşməsi, həmahəngləşməsi kimi birtərəfli anlaşılmışdır”*¹.

Buradan göründüyü kimi, Ə.Dəmirçizadə saitlərin söz tərkibindəki sırasının təkcə saitlər ahəngi adlandırılmasını kifayət hesab etmir. Saitlər ahəngini həm də saitlərin söz tərkibində tələffüz yerinə görə uyğunlaşması əsasında uyuşma adı ilə də təqdim edir: *“Demək olar ki, ahəng qanunu sözdəki səslərin həmcinsləşmə, həmahəngləşmə yolu ilə uyğunlaşır”*².

Bununla da saitlər ahəngi eyni zamanda saitlərin uyuşması kimi göstərilir³. A.Axundov saitlər ahəngini birbaşa ahəng

¹ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s; s.104.

² Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s; s.105.

³ Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s; s.105.

qanunu adlandırır və onları qalınlığa və incəliyə görə, yəni, dilarxası və dilönü sırasına görə baş verən ardıcılıq əsasında izah edir. Eyni zamanda burada saitlərin samitlərlə yanaşı işlənməsi zamanı müşahidə edilən dil-nitq ahəngdarlığını saitlərlə samitlərin ahəngi kimi nümunəsində araşdırır⁴. B.Xəlilov saitlərin ardıcılığını ahəng qanunu adı ilə adlandıraraq yazır ki, “*Ahəng qanunu dilimizdə ən möhkəm qanundur. Sözdəki səslərin məxrəc və akustik cəhətdən uyğunlaşması, həmahəngləşməsi ahəng qanunu yaradır*”⁵. Burada, eyni zamanda, ahəngləşmə saitlər ahəngi, saitlərlə samitlərin ahəngi və samitlər ahəngi kimi verilir. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində saitlərin nitq prosesində müşahidə edilən və dil norması kimi sabitləşən ardıcılığı dərslik və tədqiqat əsərlərində ahəng qanunu adı ilə göstərilir. Hətta, B.Xəlilov ahəng qanununu Azərbaycan dilinin “ən möhkəm qanunu” adlandırır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sait səslərin söz tərkibindəki sıralanması məktəb dərsliklərində də ahəng qanunu adı ilə verilir¹. Ahəng qanunu adlandırılan saitlər sıralanmasında bütün sait səslər eyni keyfiyyətdə, eyni intensivlikdə sıralanmadığından burada daimi, sabit həmahəng ardıcılıq mövcud olmaması nəzərə alınaraq onu sadəcə saitlərin söz daxilindəki tarazlaşması da adlandırmaq mümkündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, Ə.Dəmirçizadə həmin qanun adlandırılan ardıcılığı doğru olaraq uyuşma yəni bir-birinə bənzəmə, oxşama kimi də adlandırmışdı. Saitlərin tarazlığı məsələsinə verilən

⁴ Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 390 s; s. 208-218.

⁵ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, Nurlan, 2007, 310 s; s.147.

¹ İsmayılov R., Zahidov Ş., Nurullayev Ü., Xanaliyeva A. Azərbaycan dilinin Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. I h., Bakı, SN Poliqraf MMC, 2003, 83 s; s.50-53.

izahda deyilir ki, “*Dilçilik ədəbiyyatında saitlərin ardıcılığı ahəng qanunu adı ilə də verilir. Qanun adı ona görə deyilir ki, bu ardıcılıq bir sistem təşkil edir. Ancaq sistem daxili struktur elementlərin özləri nitqə görə sabit deyildir. Belə ki, sözdaxili ardıcılıqda bu sistem bütün saitləri tam əhatə etmir*”².

Həqiqətən də məsələn, söz tərkibində *a* saitinin sıralanması üzrə baş verən ahəngdarlığı o saitinə aid sıralanmada müşahidə etmək olmur. Bu mənada saitlərin o cümlədən saitlərlə samitlərin sırası, uyuşması və ardıcılığı əsasında baş verən ahəngdarlığın tarazlıq adlandırılmasına tamamilə haqq qazandırmaq mümkündür. Belə tarazlıqda hər bir fonetik elementin özünə məxsus ahəngdar intensivləşməsini aydın müşahidə etmək mümkündür. Beləliklə, sait səslərin söz sırasındakı sıralanma intensivliyini və ya tezliyini aşağıdakı qaydalarda müşahidə etmək olur:

Dilarxası saitlərin sırası

Dilarxası sıradakı saitlər bunlardır: *a, ı, o, u*. Bu saitlərin hər biri dilin arxasında tələffüz olunmaqla bir silsiləyə daxil olmasına baxmayaraq söz tərkibində qeyri-səlis, qeyri-bərabər sıralanma qaydasına malikdirlər. Bu sait səslərə məxsus sıralanma qaydaları aşağıdakılardan ibarətdir:

A saitinin sırası. *A* saiti sözün birinci hecasında işləndikdə özündən sonra *a* və ya *ı* saiti işlənə bilər: *ağac, ayaq, dayaq; ayrı, ayıq, artıq, ağrı, yağış* və s.

A saitindən sonra *a* və ya *ı* saiti çoxhecalı sözlərdə ardıcıl sıralanma qaydasına malikdir: *dayananlar, başlayanlar, darayanlar; yığışdılar, sığışdılar, sıxışdılar*.

A və *ı* saitləri bir-birinin ardınca sıralandıqları üçün söz tərkibində də ardıcılıq üzrə növbələşirlər və bununla da söz-

² Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 320 s; s.84.

daxili, hecadaxili ritmik həmahənglik baş verməsi müşahidə edilir: *dayanırlar, qarıldaşırlar, daşıyanlardır*.

A saitindən sonra o saiti bir məhdud sözlərdə işlənir: *alov, arov, qarov*.

A saitindən sonra u saitinin işlənməsi də məhduddur: *arzu, axur, armud*.

I saitinin sırası. I saitinin sıra qaydası da a saitinin sırasını xatırladır. Sözüün birinci hecasında *ı* saiti işlənirsə sonrakı hecada ya *ı* və ya *a* saiti işləmə bilər: *yığış, qırış, sığış; qıraq, çıxar, sıra* və s.

Söz tərkibində *ı* saiti ardıcıl olaraq sıralanma qaydasına malikdir: *yığışdırılır, sıxışdırılır, qırışdırılır* və s.

Söz tərkibində *ı* və *a* saitləri ardıcıl sıra üzrə növbələşərək ritm və ahəngdarlıq yaradır: *qıraqdakılar, sıradakılar, qırıladaşırlar* və s.

I saitindən sonra o saitinin işlənməsi məhduddur: *qırov, qıjov*. *I* saitindən sonra *u* saiti işlənmir.

O saitinin sırası. O saiti ilk hecada işləndikdə ikinci hecada o saitinin işlənməsi üzrə məhdudiyyət müşahidə olunur. Bu onda özünü göstərir ki, ikinci hecada o saiti ancaq *oxlov* sözündə işlənir. Ardıcıl saitinin işlənməsinə bir də danışmaq dili üçün səciyyəvi olan *qoloy* (asan, sadə) sözündə təsadüf edilir.

O saitindən sonra ikinci hecada *a* saitidə işləmə bilər: *otaq, orta, oyaq, oraq, boya* və s. O saitindən sonra *a* saiti işləndiyi məqamda sonrakı hecalarda ya *a* və ya *ı* saiti işləmə bilər: *oyadar; ortada, oraqda, boyada; oyadır, boyayır, otarır, bozardır* və s.

O saitindən sonra *a* işləndiyi məqamda *a* saiti ardıcıl sıra yarada bilər: *oyadardılar, boyayardılar, qoparardılar* və s.

O saitindən sonra işlənen *a* saitinin ardıcılığına *ı* saiti daxil olur və söz tərkibində onlar növbələşərək ritm yaradırlar: *oyadardılar, boyayardılar, qoparardılar* və s.

O saitindən sonra sözün ikinci hecasında *u* saitinin işlənmə qaydası da mövcuddur: *odun, qoyun, qoruq, boyun, doğru* və s.

O saitindən sonra *ı* saiti işlənmir.

U saitinin *sırası*. Söz tərkibində *u* saitindən sonra *u* saiti ardıcıl şəkildə işlənə bilir: *quzu, quru, duru, yuxu, çuxur* və s.

U saitindən sonra ikinci hecada *a* saitinin işlənmə qaydası mövcuddur: *uzaq, quraq, qulaq, qucaq, bucaq*.

Söz tərkibində *u* saitindən sonra bəzi sözlərdə *o* saitinin məhdud işlənməsinə də rast gəlmək olur: *buzov, buxov*.

U saitindən sonra *ı* saitinin işlənmə qaydası yoxdur.

Dilortası e saitinin sırası

E saiti özünün tələffüz yerində tək olduğu üçün söz tərkibinin bir elementinə çevrildikdə hansısa qrupa daxil olmaq məcburiyyətində qalır. Bu zaman *e* saiti özündən yuxarı səviyyədəki dilarxası saitləri ilə yanaşa bilmir. Bu da sait səslərin öz aralarında mövcud olan ierarxiya qaydasına malik olmasının göstəricisidir.

Dil təbii hadisə olduğu üçün təbiətə məxsus ierarxiya qaydası eyni ilə dil elementlərində də öz təsirini aydın şəkildə nümayiş etdirir. Odur ki, *e* saiti ierarxiya qaydaları çərçivəsində dilarxası yox, dilönü saitlərlə qovuşuq yarada bilir.

E saiti sözün başlanğıc hecasında işləndikdə ikinci hecada *e* saiti iştirak etmir. Çünki *e* saitinin ikinci hecadakı tələffüzü ümumi dil-nitq normalılığı deyiliş çətinliyi yaradır. Ancaq *e* saitinin bir-birini izləməsinə yerli şivələrdə rast gəlmək olur: *geder, keçer* və s.¹ Görünür, sait səslərin ardıcılıq sırasının cilalanması prosesində *e* saitinin ardıcılığı zaman-zaman sıradan çıxmış, ancaq həmin sıranın izi yerli şivələrdə qalmışdır. *E*

¹ Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. 1967, 282 s; s. 25.

saitinin sıra qaydasının normalaşmasına dilin asanlaşma prinsipi təsir göstərərək ikinci sıra üzrə *e* əvəzinə *ə* variantının yaranmasına təsir göstərmişdir. Beləliklə, *e* saiti söz sırasında özündən aşağı mövqedə yerləşən saitlərlə qarşılıq yarada bilmişdir. Bu qarşılaşma iki istiqamətdə getmişdir: dilönü açıqlıq istiqaməti üzrə *e* saiti *ə* ilə, qapalı istiqamətə görə *i* saiti ilə qarşılaşma qazana bilmişdir. Bununla *e* saitindən sonra ikinci hecada *ə* saitinin işlənməsində bir intensivlik baş vermişdir: *gedər, deyər, becər, seçər, keçər* və s.

E saiti həmçinin *i* saiti ilə ardıcıl sıra yarada bilmişdir: *gedir, keçir, deyir, seçir, çevir* və s.

E saitindən sonra ikinci hecada açıq və qapalı dodaq tələffüzü asanlaşma prinsipinin tələblərinə cavab vermədiyi üçün söz tərkibində *e-ö, e-ü* ardıcılığı yaranmamışdır.

Dilönü saitlərin sırası

Dilönü saitlər bunlardır: *ə, i, ö, ü*. Dilönü saitlərin sıralanma qaydaları aşağıdakılardır:

Ə saitinin sırası. Söz tərkibinin birinci hecasında *ə* işləndikdə ikinci hecada *ə* saiti intensiv şəkildə işlənə bilər. Bu ondan irəli gəlir ki, *ə* saitinin ardıcıl sırası tələffüz-nitq prosesində heç bir ağırlaşdırıcı təsirə məruz qalmır. *Ə* saitinin *ə* saitini sərbəst, maneəsiz izləməsi qaydasını aşağıdakı nümunələrdə müşahidə etmək olur: *ələk, ətək, əmək, təkər, dəyər, kəmə*r və s.

Ə saiti birinci hecada işləndikdə ikinci hecada *i* saitinin sərbəst və maneəsiz işlənməsini müşahidə etmək olur: *gəlir, dəmir, çatir, səpin, əyin, əyil* və s.

Ə saitindən sonra *i* saitinin işlənməsində sabit qayda mövcud olduğuna görə söz tərkibində *ə* və *i* saitləri növbələşərək ritm və ahəngdarlıq yaradır: *gətirəcə*k; *gətirilənlərdir, sərirləşdiricilərdən-dir* və s.

Ə saiti dilönü dodaqlanan açıq dodaq saiti ilə məhdud sıra təşkil edir: *bənövşə*.

Ə saiti ü saiti ilə sıra yaratmır.

İ saitinin sırası. Söz tərkibində *i* saitindən sonra *i* saitin işlənmə qaydası tələffüz-nitq aktında maneəsiz və sərbəst deyilişlə normalaşmışdır: *iri, iti, diri, bilik, kiçik, çiyin, çiyid, igid* və s.

İ saitindən sonra ə saitin işlənməsində də asanlıq, sərbəstlik və maneəsizlik yaranmışdır. Ona görə də bu saitlərin sıralanmasında intensivlik müşahidə olunur: *biçər, dirək, ipək, inək, çiçək* və s.

Söz tərkibində *i* və *ə* saitlərinin ardıcılığına maneə yaranmadığı üçün bu saitlərin sırasında ritm və ahəngdarlıqla müşayiət olunan növbələşmə müşahidə edilir: *bişirilənlərdir, itirilənlərdəndir, diyirləndirilirlər* və s.

İ saitindən sonra *e* saiti işlənməklə bir sözdə rast gəlmək olur: *giley*.

İ saiti dilönü açıq dodaq *ö* və qapalı dodaq *ü* saiti ilə sıra qaydasına malik deyildir.

Ö saitinin sırası. Ö saiti söz tərkibində məhdud işlənir. Ö saitin söz tərkibində ardıcıl işlənməsinə *köntöy, kösöv, kötöy* kimi nümunələrdə rast gəlmək olur.

Ö saitindən sonra söz tərkibində *ə* saitin işlənmə qaydası mövcuddur: *gözəl, göyər, göndər, çörək, döndər, köynək* və s.

Ö saitindən sonra söz tərkibində *ə* saiti işləndiyinə görə sonrakı hecalarda *ə* saitinə aid sıra qaydası müşahidə edilir: *çörəpçilik, göndərilənlər, göyərçinlər, döndərilənlər*.

Ö saitindən sonra söz tərkibində *ü* saiti intensiv qaydada işlənir: *döyüş kömür, söyüd, öyüd, böyük* və s.

Ö saitindən sonra söz tərkibində *ü* saitin işlənmə qaydası

mövcud deyildir.

Ü saitinin *sırası*. *Ü* saitindən sonra söz tərkibində *ü* saiti intensiv işlənir: *gümüş, gülüş, düyü, sürü, ütü, üzük* və s.

Ü saitindən sonra söz tərkibində *ə* saiti intensiv işlənir: *ürək, küçə, cücə, tülək, dürmək, külək* və s.

Ü saitindən sonra *ö* saitinin işlənmə qaydası məhduddur: *ü* saitindən sonra *ö* saitinin işlənməsinə aşağıdakı kimi sözlərdə təsadüf etmək olur: *bülöv, bütöv*.

Ü saitindən sonra *e* saitinin işlənməsinə bir sözdə rast gəlmək olur: *güney*.

Ü saiti söz tərkibində *i* saitini söyləyə bilmir. Sait səslərin söz tərkibindəki sıra qaydası göründüyü kimi sabit bir qanunla təcəssüm olunmur. Hər bir sait elementin özünəməxsus ardıcıl sıra qaydası mövcud olduğundan onların ardıcılığını uyuşma və ya tarazlaşma adlandırmaq məqsədəuyğun sayıla bilər.

Sait səslərin ardıcıl sırasında dilarxası-idlarxası, dilönü-dilönü prinsipi aparıcı yer tutsa da bəzən onların arasında dilarxası-dilortası və dilönü-dilarxası sırasının baş verməsinə də təsadüf etmək mümkündür. Bu sıra əlbəttə ki, saidlərin uyuşma və tarazlıq prinsipi ilə uyğun gəlmədiyinə və ziddiyyətli olmasına baxmayaraq onlar dil-nitq prosesində intensivləşərək qaydadan-kənar norma səciyyəsinə sabitləşə bilmişdir.

Dilarxası dilortası istiqamətindəki məhdud sıraya aid *quzey* sözünü nümunə göstərmək olar. Dilönü-dilarxası sıraya aid nümunələrə dair isə aşağıdakıları göstərmək mümkündür:

İ – o: girov, sinov, sirtov

İ – ı: işıq, ildırım, ilıq, ilğım

İ – a: islaq, inam, irmaq, iraq, ilan

Ə – o: dəmrov, gərməşov

Samidlərin söz tərkibində iştirakı qaydaları

Azərbaycan dilinin samitləri aşağıdakılardır: *h, k' (ka), q, x, ğ; k, g, y, t, ç, c, ı, j, s, z, l, n, r, p, b, f, v, m.*

Söz tərkibində samit səslərin də özünəməxsus işlənmə qaydaları mövcuddur. Bunları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür.

Sözün başlanğıcında samitlərin işlənmə qaydaları

Başlanğıcda aşağıdakı samit səslərin işlənməsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir: *k (ka), ğ, r, j.*

K (ka) samiti ancaq alınma sözlərin başlanğıcında norma kimi işlənir: *klub, komitə, komissiya, kooperasiya, konsepsiya* və s.

Ğ samiti ərəb mənşəli sözlərin başlanğıcında ancaq ərəb əlifbası ilə yazılan mətnlərdə işlədilmişdir: ... (ğüllə) *təpə*, *zirvə*, (ğübar) *toz*, *narın torpaq*), (ğüds) *müqəddəs* və s. Sonrakı əlifbalarla yazılan yazılarda başlanğıcdakı *ğ* səsi *q* ilə ifadə olunmuşdur.

J samiti. Azərbaycan dilinə fars dilindən və Avropa dillərindən daxil olan sözlərin başlanğıcında işlədilir: *jalə* (fars-*şeh*), *jivə* (fars-*civə*), *julidə* (fars-*dağın*ıq, *qarı*şıq); *jalüz* (fransız), *janr* (fransız), *jokey* (ingilis), *jüri* (ingilis) və s.

R samiti. *R samiti* Azərbaycan dilindəki ərəb-fars və Avropa mənşəli sözlərin başlanğıcında işlədilir. Azərbaycan dilində *r* başlanğıcı olmadığından bir qayda olaraq xüsusən ərəb-fars mənşəli *r* başlanğıclı sözlərə sadə danışığda *i* və ya *ə* saitlərindən biri artırılmışdır: *rasmi* (ərəb-rəsm *çəkən-irasim*), *rast* (fars-*doğru*, *düz-irast*); *rəvan* (fars-*axan*, *axıcı-irəvan*); *rəcəb* (ərəb-ərəb *qəməri* aylarının yeddincisi); *riştə* (fars-*iplik*, *sap-əriştə*); *radikal* (latın-*əsaslı*, *köklü*), *ralli* (ingilis-*maşınla* *yarı*ş), *ranq* (alman-*yer*, *rütbə*) və s.

Qalan bütün samit səslər Azərbaycan dili sözlərinin

başlanğıcında intensiv və ya qeyri-intensiv şəkildə işlənir. Yaranma yerinə görə nəzərə alınsa samitlərin başlanğıcında işlənmə mənzərəsini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

Azərbaycan dilindəki hörük, hürkək, hündür, horra, hürmək kimi müstəqil, hoppanmaq, hırıltı, hönkürtü kimi təqliddən yaranmış sözlərin başlanğıcında işlənir.

H samiti eyni zamanda aşağıdakı kimi alınma sözlərin başlanğıcında işlənir: *hakim* (ərəb), *hadi* (ərəb), *hasil* (ərəb), *hafiz* (ərəb), *haram* (ərəb), *həzm* (fars), *həmahəng* (fars), *həmrəy* (fars), *holding* (ingilis), *humanizm* (latın), *hormon* (yunan) və s.

Q samiti. *Q samiti* Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında intensiv işlənir: *qab*, *qaba*, *qabıq*, *qatar*, *qayıq*, *qan*, *qara*, *qabar* və s.

Q samiti həmçinin, alınma sözlərin də başlanğıcında işlənir: *qabil* (ərəb), *qadir* (ərəb), *qazi* (ərəb), *qalib* (ərəb), *qanun* (ərəb), *qəfəs* (fars); *qalaktika* (yunan), *qastrol* (alman), *qrant* (ingilis) və s.

X samiti. *X samiti* Azərbaycan dilindəki *xirtdək*, *xala*, *xış*, *xoruz*, *xəncər* kimi müstəqil, *xırda*, *xırtıltı*, *xırçıltı*, *xorultu* kimi təqlidi sözlərin başlanğıcında işlənir. *X samiti* Azərbaycan dilindəki müstəqil sözlərin başlanğıcında intensiv deyildir. *X samiti* *h* samiti kimi daha çox təqlidi mənalı sözlərin başlanğıc elementi yerində işlənir.

X samiti alınma sözlərin əvvəlində daha çox işlənir: *xüms* (ərəb), *xütbə* (ərəb), *xoca* (ərəb), *xəsarət* (ərəb), *xətt* (ərəb), *xəstə* (fars), *xuda* (fars), *xurşid* (fars), *xarizma* (yunan), *xronika* (yunan), *xunta* (ispan) və s.

K samiti. *K samiti* Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında intensiv işlənir: *kar*, *kim*, *kişi*, *kəsir*, *kəsək*, *kötük*, *kiçik* və s. *K samiti* həmçinin alınma sözlərin başlanğıcında da intensiv işlənir:

kabus (ərəb), *kazım* (ərəb), *kamil* (ərəb), *kafir* (ərəb), *kamran* (fars), *karvan* (fars), *kargüzar* (fars); *kempinq* (ing. –düşərgə), *kibernetika* (ingilis), *kinologiya* (yunan-itlər haqqında elm və s.

G samiti. *G samiti* Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında intensiv işlənir: *görüş*, *görkəm*, *görüntü*, *göy*, *göyərti*, *günəş*, *güc* və s. *G samiti* həmçinin alınma sözlərin başlanğıcında işlənir: *gəncə* (fars-xəzinə), *gərdən* (fars-boyun), *gərdiş* (fars-gəzinti), *girdab* (fars-burulğan), *girov* (fars); (Qeyd: ərəb dili sözlərində *g* samiti işlənir); *gender* (ingilis-cins), *genesis* (yunan-doğuluş), *genosid* (yunan-qırğın), *gildiya* (alman-ittifaq, təbəqə).

Y samiti. *Y samiti* Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında intensiv işlənir: *yay*, *yaz*, *yazı*, *yat*, *yataq*, *yastı*, *yarı*, *yüz*, *yeyin* və s. *Y samiti* həmçinin, alınma sözlərin başlanğıcında da işlənir: *yaqut* (ərəb), *yasin* (ərəb), *yunis* (ərəb), *yusif* (ərəb); *yavər* (fars), *yadigar* (fars), *yeksan* (fars-bərabər), *yeganə* (fars); *yaxta* (ingilis), *junior* (latın-kiçik), *yunqa* (alman-oğlan) və s.

T samiti. *T samiti* Azərbaycan dilinin söz başında intensiv işlənir: *tut*, *tutuş*, *tətik*, *təpik*, *təpə*, *tuluq*, *törəmə*, *taxıl* və s. *T samiti* alınma sözlərin başlanğıcında da işlənir: *təbib* (ərəb), *tədbir* (ərəb), *tale* (ərəb), *tayfa* (ərəb), *tərəf* (ərəb), *tərtib* (ərəb), *tərsa* (fars-xristian), *tərs* (fars-qorxu), *taxta* (fars); *tender* (ingilis), *termin* (latın), *terror* (latın), *tezis* (yunan) və s.

D samiti. *D samiti* Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında intensiv işlənir: *darı*, *dartmaq*; *daramaq*, *dağılmaq*, *dadamaq*, *daşımaq* və s. *D samiti* alınma sözlərin başlanğıcında da işlənir: *dəlil* (ərəb), *dəllal* (ərəb), *dəbdəbə* (ərəb), *dəqiq* (ərəb), *daxil* (ərəb), *dahi* (ərəb); *dəngəsər* (fars), *dəmkeş* (fars), *dərbədar* (fars), *dərd* (fars); *diskussiya* (latın), *disput* (latın), *dissertasiya* (latın), *diskoteka* (yunan) və s.

Ç samiti. *Ç samiti* Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında

intensiv işlənir: *çörək, çiçək, çayır, çənə, çitək, çiləmək, çimmək, çaşmaq, çatmaq* və s. Ç samiti alınma sözlərin də başlanğıcında işlənir: *çarə* (fars), *çardaq* (fars), *çəmən* (fars), *çarx* (fars), *çovgan* (fars). (Qeyd: Ərəb dili sözlərində ç səsi işlənmir);

Çips (ingilis), *çizburger* (ingilis), *çaynvord* (ingilis) və s.

C samiti. Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında *c* samiti də intensiv işlənir: *cırmaq, cığır, cındır, cılız, cücə, cücü* və s. *C* samiti alınma sözlərin başlanğıcında işlənir: *cavab* (ərəb), *cavad* (ərəb), *cabir* (ərəb), *cazibə* (ərəb), *cavan* (fars), *cadu* (fars), *cavid* (fars), *camadar* (fars), *can* (fars), *canavar* (fars); *centlmen* (ingilis), *cakuzi* (ingilis), *cekpot* (ingilis), *cip* (ingilis) və s.

S samiti. *S* samiti Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında intensiv işlənir: *sağ, sağalmaq, sağın, səs, sığmaq, sığınmaq, sarı, sarılmaq, saymaq* və s. *S* samiti eyni zamanda alınma sözlərin başlanğıcında da işlənir: *səfər* (ərəb), *səfil* (ərəb), *səfir* (ərəb), *salam* (ərəb), *salamat* (ərəb); *səmənd* (fars), *səngər* (fars), *saray* (fars), *sərbəst* (fars); *sintez* (yunan), *sinoptik* (yunan), *sillabus* (latın), *sammit* (ingilis) və s.

Z samiti. *Z* samiti Azərbaycan müstəqil sözlərin başlanğıcında intensiv işlənir. *Z* samiti daha çox təqlidi sözlərin başlanğıcında işlənir: *zil, zibil, zırpı, zəvzək, zarı, zarıldamaq, dingildəmək, zoqquldamaq* və s. *Z* samiti alınma sözlərdə daha çox işlənir: *zabit* (ərəb), *zakir* (ərəb), *zahid* (ərəb), *zahir* (ərəb), *zeytun* (ərəb), *zəhn* (ərəb), *zadəgan* (fars), *zər* (fars), *zəng* (fars), *zəncir* (fars); *zenit* (fransız), *zefir* (yunan), *zombi* (ingilis-mistik varlıq) və s.

Ş samiti. *Ş* samiti də başlanğıcda intensiv işlənir. Təqlidi sözlərin başlanğıcında isə intensivdir: *şiş, şişirtmək, şişkin, şülən, şələ, şəllən, shellən, şırıltı, şaqqıltı, qarıltı, şıqqıltı* və s.

Alınma sözlərdə isə *ş* samitinin intensivliyi daha çox

müşahidə edilir: *Şamil* (ərəb), *şair* (ərəb), *şeir* (ərəb), *Şaiq* (ərəb), *şaquli* (ərəb), *şeyx* (ərəb); Şeyda (fars), *Şahmar* (fars), *Şahnaz* (fars), *Şahsuvar* (fars); *şou* (ingilis), *şoumen* (ingilis), *şovinizm* (fransız), *şablon* (alman) və s.

L samiti. *L* samiti də Azərbaycan dilinə məxsus sözlərin başlanğıcında intensiv işlənir. Daha çox *l* samiti təqlidi sözlərin başlanğıcı üçün səciyyəvi hesab edilir: *lülə*, *lal*, *lay*, *lüt*, *lax*, *lağ*, *lığ*, *leş*, *lıqqıltı*, *laxlamaq*, *lökkültü*, *laqqıltı*, *loxma*, *loxmalamaq*, *lıxlamaq* və s. *L* samiti alınma sözlərin başlanğıcında daha intensivdir: *ləqəb* (ərəb), *ləğv* (ərəb), *ləzzət* (ərəb), *lamisə* (ərəb), *lazım* (ərəb), *ləms* (ərəb); *ləng* (fars), *ləngər* (fars), *laxta* (fars); *layner* (ingilis), *lazer* (ingilis), *legitim* (latın), *lider* (ingilis) və s.

N samiti. *N* samiti də Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında intensiv işlənir. Təqlidi sözlərdə isə özünəməxsus intensivliyə malikdir: *nə*, *niyə*, *necə*, *neçə*, *nədən*, *naqqal*, *nırçıltı*, *nənni* və s. *N* samiti alınma sözlərin başlanğıcında daha çox işləkdir: *niyyət* (ərəb), *nümayiş* (ərəb), *nöqtə* (ərəb), *nüfuz* (ərəb), *nüsxə* (ərəb), *nümunə* (ərəb), *növbə* (fars), *nigar* (fars), *nigah* (fars); *natur* (latın), *noviqasiya* (polyak), *neqativ* (latın), *neytral* (latın), *norma* (latın) və s.

P samiti. *P* samiti müstəqil sözlərin başlanğıcında intensivdir: *pay*, *paya*, *palıd-polad*, *peyin*, *pətək*, *paltar*, *paxır* və s.

P samiti müstəqil alınma sözlərin başlanğıcında da intensiv işləyə bilər: *padşah* (fars), *pak* (fars), *peyvənd* (fars), *palan* (fars), *palaz* (fars), *pərvaz* (fars), *pərvin* (fars), *pərdə* (fars) və s.

(Qeyd: Ərəb mənşəli sözlərdə *p* səsi işlənir); *portal* (latın); *potensial* (latın), *pozitiv* (latın), *planet* (latın), *plastika* (yunan) və s.

B samiti. *B* samiti də başlanğıcda intensiv işlənən sözlərdəndir: *bil*, *bilik*, *bilək*, *bitiş*, *bişir*, *boz*, *bozartı*, *büzük*,

bürüş, bürdə, bütün və s. Alınma sözlərin başlanğıcında da *b* samiti intensiv işlənir. *Bina* (ərəb), *büllur* (ərəb), *bəşər* (ərəb), *bəhs* (ərəb), *Bəşir* (ərəb), *biyaban* (fars), *bihuş* (fars), *bostan* (fars) və s. *bakalavr* (latın), *bank* (italyan), *banknot* (ingilis), *banker* (ingilis), *barometr* (yunan) və s.

V samiti. *V* samiti Azərbaycan dilinin müstəqil sözlərinin başlanğıcında aktiv işlənir. Daha çox *v* samiti alınma sözlərin başlanğıcında intensiv işlənir: *vəzifə* (ərəb), *vəzi* (ərəb), *vəkil* (ərəb), *vədə* (ərəb), *vəli* (ərəb); *viran* (fars), *viranə* (fars); *vaksin* (latın), *valyuta* (italyan), *vayner* (ingilis), *veteran* (latın), *villa* (latın) və s.

M samiti. *M* samiti də daha çox təqlidi sözlərin başlanğıcında işlənir. Müstəqil sözlərin başlanğıcında *m* samiti intensiv işləkliyə malik deyildir: *mən*, *min*, *minək*, *mələmək*, *mırıltı*, *mısmırıq*, *mıxıltı*, *mələmək* və s.

M samiti alınma müstəqil sözlərin başlanğıcı üçün fəaldır: *millət* (ərəb), *minnət* (ərəb), *miras* (ərəb), *misra* (ərəb), *mina* (fars), *mərd* (fars), *mərdanə* (fars); *metod* (yunan), *media* (ingilis), *materiya* (latın), *manyak* (yunan), *marafon* (yunan) və s.

F samiti. *F* samiti də Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında intensiv işlənir. Bu samitin daha çox təqlidi sözlərin başlanğıcında işlənməsini müşahidə etmək olur: *fırıldaq*, *fırfıra*, *fırlanmaq*, *fıxıltı*, *fısıltı* və s.

F samiti alınma müstəqil sözlərin başlanğıcında intensivdir: *Fazil* (ərəb), *fayda* (ərəb), *fəal* (ərəb), *fani* (ərəb), *fərq* (ərəb), *feil* (ərəb), *fasilə* (ərəb); *fəğan* (fars), *fərman* (fars), *firuzə* (fars); *fenomen* (yunan), *finiş* (ingilis), *flaş* (ingilis), *forma* (latın), *forum* (latın)¹ və s.

¹ Nümunələrin verilməsində aşağıda adları göstərilən lüğətlərdən istifadə edilmişdir: “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006,

Samitlərin başlanğıcda işlənmə qaydalarından göründüyü kimi, 4 samit səs (*k, ğ, j, r*) həmin mövqedə işlənmir, 10 samit səs (*q, k, g, y, t, d, ç, s, p, b*) intensivdir, 10 samit səs (*h, x, c, ş, z, l, n, v, m, f*) başlanğıcda çox intensiv deyildir və təqlidi sözlərin başlanğıcında işlənməyə daha çox meyllidir.

Sözün sonunda samitlərin işlənmə qaydaları

Sözün başlanğıcında olduğu kimi, sözün sonunda da samitlərin özünəməxsus işlənmə qaydaları vardır. Samit səslərin söz sonunda işlənməsi qaydaları təkhecalı və daha artıq heca tərkibinə malik olan sözlərdə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

H samiti müstəqil təkhecalı söz sonunda çox az işlənir. Bu samit daha çox nidalarda işlənə bilir: *şeh, oh, əh, bəh, bah* və s.

H samiti ikihecalı müstəqil söz sonunda da işlənmir. Ancaq təkrar nidaların sonunda *h* samitinə rast gəlmək olur: *bəhbəh, qahqah, bahbah* və s.

Təkhecalı söz sonunda dılarxası *kar*, kipləşən *k (ka)* səsi işlənmir. Təkhecalı söz sonunda *q* samiti də işlənmir. İkihecalı söz sonunda isə sabit yazı qaydaları üzrə *q* samitinin işlənməsi norma kimi qəbul olunur: *qapaq, qıraq, ayaq, yataq, dayaq, qaşiq, qulaq* və s. *Q* samiti ikihecalı söz sonunda daimi və sabit deyildir. Sözə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda tələffüz-nitq qaydasına görə *q* səsi *ğ*-ya keçir: *qapaq-qapağın, torpaq-torpağın, qaşiq-qaşığın*. Sonu *q* samiti ilə bitən sözlərə samitlə

744 s; “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 səh; “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, III c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 səh. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, IV c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 səh.; “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”. Bakı, Elm, 2021, 756 s; Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər. Bakı, Elm, 2008, 256 səh; Məhərrəmli Q., İsmayilov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2014, 240 s; Məmmədli İ və başqaları. Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 276 səh.

başlayan şəkilçi qoşulduqda isə danışiq tələffüzündə ikili variant alındığı müşahidə edilir: Şərq nitq ərazilərində *q* samiti *ğ* kimi (qaşıq-qaşığ, qapaq-qapağ, torpaq-torpağ), Qərb nitq ərazilərində isə *x* kimi (qaşıq-qaşix, qapaq-qapax, torpaq-torpax) tələffüz olunur¹.

Regional tipli belə dəyişmələr demək olar ki, şifahi dilin tənzimlənməsi üçün müəyyən edilən sonuncu orfoepiya qaydalarında da dəqiqləşdirilməmiş qalır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 18 iyul 2021-ci il tarixli, 175 nömrəli Qərarı ilə təsdiq olunan «Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları» adlı sənədin 3.11.1 bəndində sonu *q* ilə bitən *balıq*, *bıçaq*, *qonaq*, *otaq* kimi sözlərin tələffüzündə son samitin deyilişi *x* ilə (*balıx*, *bıçax*, *qonax*, *otax*) kimi nəzərdə tutulur.² Bu regional danışiq dilinin Qərb arealı üçün səciyyəvidir. Ancaq Şərq arealında formalaşmış *ğ* tələffüzü (*balığ*, *bıçağ*, *qonağ*, *otağ*) barədə qeyd verilməmişdir. Bizə elə gəlir ki, burada aralıq bir mövqe olmalıdır. Elə bir aralıq mövqe ki, bütün nitq arealları üçün vahid qaydaya çevrilə bilsin. Daha münasib hal olardı ki, hər iki halda sondakı *q* səsi orfoepiyada *k* (ka) ilə (*balıq*-balık, *bıçaq*-bıçak, *qonaq*-qonak, *otaq*-otak) ilə əvəzləşdirilsin.

Ğ samiti. Təkhəcalı söz sonunda *ğ* samitinin işlənməsi intensivdir: *dağ*, *bağ*, *yağ*, *sağ*, *çağ*, *tağ*, *boğ* (bağlamaq) və s.

X samiti. *X* samiti həm təkhəcalı və həm də daha artıq həcalı söz sonunda işlənmə qaydasına malikdir: *çox*, *yox*, *tox*, *arx*, *bax*, *çax*, *yax*; *solux*, *dolux*, *darıx* və s.

¹ Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi LTD, 2019, 352 s; s.67; Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 252 s; s. 127.

² “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il. № 175 e-qanun.az/frogewark/47674.

K samiti. *K* samiti təkhecalı söz sonunda intensiv işlənir: *kök, tök, ək, çək, dik, tik, çök, ərk, bük* və s.

İkihecalı söz sonunda *k* samiti *q* samitində olduğu kimi iki variantda işlənir. Yazıda bir qayda olaraq söz sonunda *k* variantı qəbul edilir: *ipək, inək, çiçək, çörək, kəpək* və s. Danışiq dilinə gəlincə burada regional fərq baş verir: Şərq arealında (*ipəy, inəy, çiçək, çörəy, kəpəy*), Qərb arealında isə *x'* (*ih*) (*ipəx', inəx', çiçəx', çörəx', kəpəx'*) variantı işlənir.

Orfoepiya qaydalarında isə *x'* variantı nəzərə alınır¹. Bizə elə gəlir ki, burada da optimal variant kimi *k* tələffüzünə (*ipək, inək, çiçək, çörək, kəpək*) deyilişinə üstünlük verilməsi mümkündür.

Təkhecalı söz sonunda *g* samiti də işlənir. Lakin iki və daha çox hecalı sözlərdə son samitdən əvvəl tənzimləyici *n* samitinin işlənməsi ilə *g* samiti yazıda və şifahi dildə sabit qaydaya tabe ola bilər: *külüng, pələng, tufəng, çələng, çərpələng* və s.

Y samiti. *Y* samiti təkhecalı söz sonunda intensivdir: *ay, əy, göy, yay, say, soy, qoy, qıy, döy, tay, çay* və s. İkihecalı söz sonunda isə *y* samiti intensivləşə bilər, bəzi sözlərdə işlənir: *haray, halay, alay, saray* və s.

T samiti təkhecalı söz sonunda sabit normaya malikdir: *at, ot, öt, tut, çat, sat, bat, qat, qıt* və s. İkihecalı söz sonunda da *t* samiti sabit qaydada işlənir: *yarat, qurut, unut, oyat, boyat* və s. Belə sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda da *t* samiti sabit qalır: *yaratdı, qurutdu, unutdu, oyatdı, boyatdı* və s. Saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda isə nitqin asanlaşma prinsipinə görə *t*

¹ “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il. № 175 e-qanun.az/frogewark/47674.

samiti *d*-ya keçir: *yaradır, qurudur, unudur, oyadır, boyayır* və s.

D samiti. *D* samiti təkhecalı söz sonunda intensivdir: *ad, od, ud, yad, dad, bud* və s. ikihecalı sözlərin sonunda işlənməsi isə məhduddur, bəzi sözlərdə işlənə bilir: *bulud, öyüd, söyüd, keçid* və s. Belə sözlərin danışığ dili tələffüzündə isə *d* samitinin *t*-ya keçidi müşahidə olunur: *bulut, öyüt, söyüt, keçit* və s. Lakin sözün sonuna sait və ya samitlə başlanan şəkilçi əlavə edildikdə *d* samiti dəyişmir: *bulud-buludun-buludda, öyüd-öyüdün-öyüdə; söyüd-söyüdün-söyüddə, keçid-keçidin-keçiddə* və s.

Ç samiti. *Ç* samiti təkhecalı söz sonunda intensiv işlənir: *aç, iç, uç, üç, keç, saç, qaç*. İkihecalı söz sonunda işlənməsi isə qayda deyildir.

C samiti. *C* samiti təkhecalı və ikihecalı söz sonunda işlənir. Təkhecalı söz sonunda *ç* samiti sabit qalır: *ac, ök, bic, sac, gic, sanc, dinc, künc*; ikihecalı sözlərdə isə *ç* tələffüzünə yaxınlaşır: *çəkiç-çəkic, kərpic-kərpiç* və s.

Ş samiti. *Ş* samiti həm təkhecalı, həm də ikihecalı söz sonunda işlənir: *iş, aş, şiş, diş, biş, daş, qaş; yaraş, daraş, sürüş, bürüş* və s. *Ş* samiti bütün hallarda söz sonunda öz sabitliyini saxlayır.

J samiti təkhecalı söz sonunda işlənmir. Yalnız bəzi ikihecalı alınma sözlərin sonunda *j* samitinin işlənməsinə rast gəlmək olur: *qaraj* (fransız), *furaj* (fransız), *senaj* (fransız), *füzelyaj* (fransız), *dublyaj* (fransız), *mesaj* (fransız), *masaj* (fransız) və s.

S samiti. *S* samiti həm təkhecalı söz sonunda işlənərək sabit qalır: *səs, bəs, kəs, küs, as, əs; vələs, tələs* və s.

Z samiti. *Z* samiti də təkhecalı söz və ikihecalı söz sonunda işlənərək sabit qalır: *göz, iz, diz, söz, döz, tez; ayaz, dayaz, qotaz* və s.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları yazıda istifadə edilən əlifba sistemlərinə uyğunlaşdırılaraq təsbit edilmişdir.

L samiti təkhecalı və ikihecalı sözlərin sonunda işlənir və sabit qayda üzrə mühafizə olunur: *lal, kal, bil, əl, il, çal, sal, qal; diril, bərəl, gözəl, düzəl, sozal, saral* və s.

R samiti də həm təkhecalı və həm də ikihecalı sözlərin sonunda işlənərək sabit qalır: *qar, çar, var, car, dar, yar; qızar, bozar, axar, baxar, tutar* və s.

P samiti təkhecalı söz sonunda işlənir: *kip, köp, sap, ip, top, tüp, çap* və s.

P samiti ancaq ikihecalı təqlidi sözlərin sonunda işləmə bilir: *tapan, gurup, şarap, şuran* və s.

B samiti təkhecalı söz sonunda və ikihecalı söz sonunda çox da intensiv olmayaraq işlənir: *qab, dib, cib, dəb; corab, dolab, qutab* və s.

V samiti. *V* samiti təkhecalı *ov, ev, sev, div, qöv* və sonu qeyri-məhsuldar şəkilçili *girov, sinov, sirtov, buxov, qırov, alov, arov, qaşov* kimi sözlərdə işlənir.¹

Söz sonunda samit səslərin işlənmə mənzərəsindən göründüyü kimi bütün samit səslər həmin mənbəyə birmənalı olaraq işlənmir. Bu samitlərin hər biri dilin inkişafı mərhələsində özünəməxsus işlənmə keyfiyyəti qazanaraq sabitləşə bilmişdir. Haqqında bəhs olunan qaydalar yazıda orfoqrafiya prinsipi üzrə tamamilə dəyişməz icbari normaya çevrilmişdir. Bəziləri isə danışiq dilində variantlıqla müşayiət olunduğu üçün sabit orfoepik normaya düşməmişdi. Mümkündür ki, yazı qaydaları kimi orfoepik qaydalar da dilin inkişafı gedişində sabitləşə bilmişdir.

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s; s.159; Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası, 2 hissədə, I h., Bakı, Nurlan, 2007, 280 s; s.109.

Orfoepik qaydalar

Orfoepiya sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Sözün орфоэпос tərkibi düzgün “epos” tərkibi nitq anlayışı bildirir. Orfoepik qaydalar da özünəməxsus sistemlə təcəssüm olunur. Buraya düzgün nitq-tələffüz qaydaları, vurğu, intonasiya və sintaqm haqqındakı anlayışlar daxildir. Orfoepiya qaydaları birdən-birə ortaya çıxmamışdır. Bu qaydalar insan nitqi yaranan dövrdən baş vermiş və zaman-zaman cıllanmışdır.

Orfoepiya normaları olmadan insanların bir-birini başa düşməsi və anlaşması mümkün deyildir. Dünyada mövcud olan dillərin hər birinin özünəməxsus orfoepiya normaları və qaydaları mövcuddur. Əcnəbi dillərin öyrənilməsində məhz orfoepiya norma və qaydalarının mənimsənilməsi mühüm şərtidir. Həmin normaları bilmədən əcnəbi dildə anlaşma yaratmaq olduqca çətinidir. Burada sözlərin fonetik tərkibinə daxil olan elementlərin düzgün tələffüzü, sözün vurğu qaydaları, o cümlədən, nitqin mühüm superprosodik parçaları olan sintaqmaların deyiliş tərzini nitqin anlaşılmasında olduqca mühüm prioritetlər hesab edilir.

Azərbaycan dilinin danışiq-nitq prosesi tarixən çox-çox qədimlərə malik olduğu üçündür ki, bütün sait və samit fonemlərin tələffüz normalarında saflaşma yaranmışdır. Belə ki, məsələn, hər bir nitq səsi ayrıca bir vahid təşkil edir, onların ifadə formasında kütləvi variantlıq baş verməmişdir. Müqayisə üçün demək lazımdır ki, məsələn, rus dilində norma kimi saf ş səsi olduğu halda bir də qoşa tələffüz yaradan ş (iş), ü (ts) kimi qovuşuq (affrikat) səslər də mövcuddur. Ərəb dilində isə s səsinin üç (... , ..., ...), t səsinin (... , ...), z səsinin dörd (... , ..., ..., ...) variantda tələffüzü mövcuddur. Azərbaycan dilində isə səslərin tələffüz variantı ancaq dialekt-şivə xarakterlidir. Məsələn, Qərb

qrupu dialekt və şivələrində x' (ph), vely ar (dilarxası kar) ɲ, Ordubad-Şahbuz şivələrində $\ddot{u}$ (qovuşuq te), Cəbrayıl, Ordubad, zəngilan, İsmayilli şivələrində dişarası $\dot{z}$, Zaqatala şivəsində qoşadodaq w səsinin işlənməsinə təsadüf edilir¹. Buna baxmayaraq yazı qaydalarında həmin fərqli səs işarələrinin qeydə alınması nəzərdə tutulmamışdır. Ona görə də yazı qaydalarında ancaq ümumi dil üçün saflaşmış elementlərdən istifadə edilir. Azərbaycan dilinin yazı-orfoqrafiya qaydaları ilə müqayisədə düzgün danışiq-orfoepiya qaydalarında demək olar ki, tam sabitlik müşahidə edilmir. Orfoepiya sözlüklərində düzgün tələffüz üçün nəzərdə tutulan qaydalar bir çox hallarda şəxsi müşahidənin nəticəsi olduğu üçün bir-birindən fərqlənir. Üstəlik, 2021-ci ildə Azərbaycan respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq olunmuş qaydalarda mübahisəli məsələlər aşkarlanaraq onların barəsində diskusiyalar aparılır. Orfoepiya qaydalarına aid lüğətlərdə bir-biri ilə uyğun gəlməyən bir çox məqamlar vardır ki, onların bəzilərini aşağıdakı kimi mübahisələndirmək olar. Məsələn, Ə.Dəmirçizadə sonu q ilə bitən sözlərdə q səsinin x kimi (papaq-papax, otaq-otax, aldıq-aldıx, olacaq-olacax, artıq-artıx, qulluq-qullux) sonu k ilə bitən sözlərdə isə k samitinin x' (uh) tələffüzünə keçidini orfoepik norma kimi qəbul edir.² Ə.Əfəndizadənin tərtib etdiyi “Orfoqrafiya- orfoepiya-qrammatika lüğəti”ndə də oxşar nümunələrə rast gəlmək olur. Bu lüğətdə qeyd olunduğuna görə sonu q ilə bitən sözlərdə q samitinin x kimi (aldanmaq-allanmax, arıqlamaq-arıxlamax, buyruq-buyrux, qabıq-qabıx, qayıq-qayıx),

¹ Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi, LTD, 2019, 352 s; s.60-62.

² Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s; s. 151; 197.

k samitinin isə *x'* kimi tələffüzü orfoepiya norması kimi (böyrək-böyrəx', çörək-çörəx') verilir¹.

M.Ş.Şirəliyev və M.B.Məmmədovun redaktorluğu ilə nəşr olunan “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü”ndə isə qeyd olunan məqamlardan tələffüz variantı bundan fərqli şəkildə göstərilir. Bu lüğətdə sonu *q* ilə bitən sözlərdə *q* samitinin *ğ* kimi (torpaq-torpağ, yazmaq-yazmağ), sonu *k* ilə bitən sözlərdə *k* səsinin *y*-ya keçidi düzgün hesab edilir². Maraqlıdır ki, lüğətin tərtibində *q* səsinin *x*, *k* səsinin *x'* (uh) kimi tələffüz edilməsi də nəzərdən qaçırılmamışdır. Ancaq burada elə bir qeyd verilmişdir ki, deyilən fikrin məntiqi doğru nəticəyə gəlməyi qaranlıqda qoyur. Qeyddə deyilir: “*Yazıda q səsi ilə bitən çoxhecalı sözlərin axırında bəxən x, bəzən ğ; k səsi ilə, bitənlərin axırında isə x' (uh) ya y şəklində tələffüz müşahidə edilir. Bu variantların hər ikisini doğru hesab etmək olar. Lakin saitle başlanan şəkilçidən əvvəl q səsinin ğ səsinə, k səsinə y səsinə keçməsinə nəzərə alaraq orfoepiya sözlüyündə ğ və y variantlarının saxlanması məsləhət bildik*”³. Bu qeyddə göstərilən *q* səsinin yazıda *ğ*-ya, *k* səsinin *y*-ya keçidinin mövcudluğu orfoepiyada vahidliyin bərqərar olunması üçün həlledici motiv deyildir. Belə olduqda regional tələffüz nümayəndələrinin özləri arasında diskriminasiya və tərifiqətçilik yaradılır. Odur ki, daha optimal variant tapmaq lazımdır ki, dil daşıyıcıları ondan əməli şəkildə istifadə edə bilsin. Azərbaycan dilinin orfoepiya qaydalarının tənzimlənməsi üçün hazırlanmış digər lüğətlərdə də bu kimi bir çox fərqləndirici

¹ Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı, maarif, 1983, 89 s; s.9, 11, 14, 15, 17.

² Şirəliyev M.Ş., Məmmədov M.B (redaktorlar) Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, Elm, 1983, 144 s; s. 10.

³ Şirəliyev M.Ş., Məmmədov M.B (redaktorlar) Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, Elm, 1983, 144 s; s. 10.

cəhətlər mövcuddur. Bunların ümumşəkildə müqayisəsi göstərir ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarında nə qədər sabitləşmə varsa orfoepiya lüğətlərində ondan artıq pərakəndəlik mövcuddur. Odur ki, orfrepiya qaydaları barədə tərtib edilən lüğətlərdə hələ bir çox dəqiqləşdirmələr aparılmasına ehtiyac vardır. Bu sahədə dilçi mütəxəssislərin söylərini birləşdirmək və yekun nəticəyə gəlmək üçün təsadüflərə yox, məntiqi əsaslandırmalara yer verilməlidir. Vahid orfrepik qaydaları indiki şəraitdə bizə xüsusilə çox lazımdır. Çünki dünya inkişaf edir, informasiyalar gündən-günə coşub-daşır. Bu məqamda şifahi dilin çevikliyi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə Azərbaycan respublikası artıq beynəlxalq aləmdə özünün sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və diplomatik sahədəki uğurları ilə tanınan bir ölkəyə çevrilmişdir. Bu dilə xarici ölkələrdə daha artıq maraq yaranır. Orfoepiya qaydalarının mükəmməl olması b u dili öyrənən xarici vətəndaşların ondan istifadə imkanlarına da pozitiv təsir göstərə bilər. Azərbaycan dilinin hökumət tərəfindən təsdiq olunan sonuncu orfoepiya qaydalarında bir çox yeniliklər və tələffüz-nitq mərkəzləşdiriciliyi baxımından diqqəti cəlb edən məqamlar vardır. Həmçinin qaydalarda hələ də şifahi dili sadələşdirən məişət tipli danışq dili elementlərinin mövcudluğu da müşahidə edilir. Qaydalarda qəbul edilməli və ümumi prinsiplərə cavab verən və norma baxımından mübahisəli görünən problemləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür. Təqdim edilən bu əsər daha çox tədrislə bağlı olduğundan qaydalardakı müəyyən bəndlərə aid müəyyən bəndlərə aid müəyyən şərh vermək məqsədəuyğun hesab edilir. Yaxşı haldır ki, həmin qaydaların 1.3 bəndində orfoepiyanın təkmilləşdirilməsi və vahid norma üzrə sabitləşməsi barədə yazı ilə nitq arasında yaxınlaşma prinsipinə üstünlük verilməsi

nəzərdə tutulur. Həmin bənddə bu barədə belə deyilir: “*Danışıqda ədəbi dil normaları sabitləşdikcə tələffüzlə yazı qaydaları arasındakı fərq azalır*”¹. Belə bir prinsipin qəbul olunması və sözlərin tələffüzü ilə əlaqədar təsbit olunması nitq mədəniyyətinin inkişafı və informasiya imkanlarının genişlənməsi baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, danışıq dili olduqca çevik və mütəhərrikdir. Yazı dili isə statikdir, dəyişmə meyilliliyinə yol verilməsi məqsədəuyğun deyildir. Orfoqrafiyadırsa onda informasiyaların qəbulu, effektivliklə, saxlanması, mənimsənilməsi və uzaq zamanlara ötürülməsi isə maneəsizliklə təcəssüm oluna bilər. Təsəvvür edək ki, müasir dövrümüzün “Kitabi-Dədə Qorqud” dövründən və klassik dil mərhələsindən əsrlər ayırır. O dövrlərin yazı və danışıq qaydaları arasında bir çox fərqlər baş verdiyindən həmin mənbələrin dili artıq anlaşılmaz bir səviyyəyə düşmüşdür. Lakin yazı və danışıq arasında bərabər və ya yaxın qaydaların tətbiq edilməsi imkanları mövcud olsa idi qədim və klassik dilimizin anlaşılmasında bugünkü çətinliklər baş verə bilməzdi. Bəlkə də vaxtı ilə böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzuli ana dilində vahid nitq mədəniyyəti normalarının olmadığını düşünərək belə demişdir:

Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur
Məndə tovfıq olsa ol düşvarı asan eylərəm

¹ “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il. № 175 e-qanun.az/frogewark/47674.

Növbahar olğac tikəndən bərki-gül izhar olur.¹

Sadələşdirilmiş variantı.

Fars dili ilə nəzm ona görə çoxdur ki,

İncə nəzm türk (Azərbaycan dili ilə çətin olur

Türk ləhcəsi (dili) nəzm quruluşu qəbul etməyib

Əksərən sözləri rabitəsiz və qaydasız olur.

Məndə bacarıq olsa o çətinliyi asan eylərəm

[Necə ki] Növbahar olanda tikandan gül ləçəyi zahir olur.

Füzuli deyir “Məndə bacarıq olsa o çətinliyi asanlaşdıraram” ancaq ərəb-fars tərkibləri ilə zaman-zaman yüklənib ağırlaşdırılmış və vahid qaydadan məhrum edilmiş dilin asanlaşdırılması Füzuli işi deyildir. Müasir dövr isə tamam başqadır. Azərbaycan dili müstəqil dövlətin rəsmi dilidir və bu dilin normalarının sabitləşdirilməsi üçün hər cür münbit şərait mövcuddur. Məhz yeni orfoepiya normalarının orfoqrafiya normaları ilə yaxınlaşdırılması əsasında ana dilinin cilalanması problemlərinin həyata keçirilməsi imkanları tamamilə reallıq kimi qəbul edilmişdir. Buna öaxmayaraq yeni orfoepiya normalarının sabitləşdirilməsi üçün qaydalarda müşahidə edilən danışq dili ünsürlərinin özündə müəyyən islahat aparılmasına ehtiyac vardır. Qaydaların özündə qeyd edildiyi kimi, bir çox orfoepik normalar dilin özündə formalaşmış və yazı ilə danışqda bərabərhüquqlu keyfiyyət qazanmışdır. Bu normalar icbari deyil, ənənəvidir, daimidir. Bir qismi isə danışq dili üçün səciyyəvidir ki, onların da mümkün olanlarına icbari qayda tətbiq etmək yolu ilə yazı və nitq arasında yaxınlıq əldə etmək mümkündür. Qaydalarda danışq dili ünsürlərinin özünə yer tapmasının başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan adi danışq dili ilə şifahi dili arasında sərhədlər müəyyən edilməmişdir. Nə qədər ki, adi

¹ Füzuli M. Qitələr, əsərləri. 6 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 400 s; s.362.

danışiq dili ilə şifahi rəsmi dil arasındakı parametrlər müəyyən edilməmişdir o qədər də orfoepiya qaydalarında sabitləşmə, dürlütləşmə və vahidlik prinsipinə nail olmaq işi problem kimi qalacaqdır. Danışiq dili tamamilə sərbəstdir, buraya heç bir icbari qayda tətbiq edilmir, normalar isə ixtiyari şəkildə baş verir. Danışiq dili normaları məişət zəminində inkişaf etdiyi üçün xırdalanmır, dialekt-şivə danışığından kənara çıxır və daha çox regional xarakter qazanır. Şifahi dildə isə danışiq dilinə məxsus ümumi normalarla yanaşı yazılı dilə məxsus icbari qaydalardan istifadəyə ehtiyac baş verir. Beləliklə, şifahi dil sabitləşmiş qaydaları danışiq dilindən, icbari qaydaları isə yazılı dildən götürür. Bu o deməkdir ki, şifahi dil nitqin yayılması, intensivləşdirilməsi, anlaşılıqlı və kütləvi olması baxımından yazılı dilin operativ variant hüququna malikdir. Şifahi dil məruzələrin, müəzilər, rəsmi tədbirlərin, simpozium və konfransların, radio və televizianın dili kimi formalaşmaqda olan kütləvi bir dildir. Odur ki, şifahi dili bütövlükdə adi, sadə, regional, məişət xarakterli danışiq dili ilə eyniləşdirmək olmaz. Məhz mükəmməl orfoepiya qaydalarının formalaşdırılmasında da şifahi dilə məxsus həmin keyfiyyətlər zəruri bir prinsip kimi nəzərə alınmalıdır. Orfoepiyanın özü isə sadə, adi danışiq dilinin yox şifahi dilin təmsilçisi və tənzimləyicisi kimi tədim olunmalıdır. Halbuki yeni orfoepiya qaydalarında danışiq dili variantları da daxil edilmişdir ki, bu da haqlı mübahisələr baş verməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, Qaydaların 4.6.1 bəndində göstərildiyi kimi *atlı* sözünün *atdı*, *dəyərli* sözünün *dəyərri*, *duzlu* sözünün *duzdu*, *qanadlı* sözünün *qanadtdı*, *qarlı* sözünün *qarrı*; 4.6.2 bəndində verilən *birlik* sözünün *birrix*, *daşlıq* sözünün *daşdıx*, *pərtlik* sözünün *pərtidix*, *uzunluq* sözünün *uzunnux*, 4.6.3 bəndində verilən *banlamaq* sözünün *bannamax*, *düyünləmək* sözünün

döyünnəməx', 4.6.4 bəndində verilən *alqışdanmaq* sözünün *alqışdamax'*, *canlanmaq* sözünün *cannamax*, 4.6.5 bəndində verilən *dərdləşmək* sözünün *dərtləşməx'* *fikirləşmək* sözünün *fikirrəşməx'*, 4.6.6 bəndində verilən *atlar* sözünün *atdar*, *buludlar* sözünün *bulutdar*, *əsgərlər* sözünün *əsgərrər*, *oğlanlar* sözünün *oğlannar* və s. kimi tələffüzü tamamilə danışiq dilinə məxsus ifadə variantından ibarətdir. Halbuki şifahi dilin bariz nümunəsi olan radio-televiziya dilində, konfrans, mühazirə, məruzə, simpozium və digər rəsmi tədbirlərin dilində belə tələffüz variantlarından istifadə məqbul hesab edilməməlidir. Bu tipli variantların qaydalara daxil edilməsi birbaşa şifahi və danışiq dilinin eyni şəkildə, şifahi yolla ifadə edilməsinin nəticəsidir. Ancaq şifahi dili danışiq dilindən fərqləndirici əlamətlər mövcuddur. Şifahi dilin danışiq dilindən fərqləndirici onunla bağlı hesab edilir ki, burada başlıca cəhət şifahi dilin “...əvvəlcədən düşünülüb sistemləşdirilməsindən və bir kompozisiya vəziyyətinə salınmasından ibarətdir. Bu mənada şifahi dil bir növ proqramlaşdırılmış dil hesab edilir ki, burada da yazının mühüm rolu vardır. Odur ki, şifahi dil yazılı dil ənənələrinin inkişaf etdiyi və normaların sabitləşdiyi dövrdə daha mükəmməl qaydalara malik olur”¹.

Vaxtı ilə Ə.Dəmirçizadənin şifahi dil haqqında dediyi aşağıdakı fikir orfoepiya qaydalarının danışiq dili ilə yazılı dil normalarına söykəndiyinin vacib şərtlərindən biri kimi qəbul edilə bilər: “Bizim dövrümüzdə ədəbi dilimizin hər iki növü müvazi şəkildə xeyli inkişafı etmişdir. İndi qurultaylarda, radioda, ali, orta və ibtidai məktəblərdə səslənən şifahi ədəbi dilimiz olduğu kimi yüksək duyğuları, dərin fikirləri, geniş

¹ Yusifov M. Nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 432 s; s. 108.

anlayışları ifadə edən yazılı ədəbi dilimiz də vardır”¹. Q.Mərahəmli şifahi dil qaydalarını özündə ümumiləşdirmiş televiziya dili barəsində bəhs edərkən qeyd edir ki, “Əslində biz TV nitqini ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarının sintezi olan xüsusi üslubu kimi qəbul edirik. Çünki burada həm yazılı, həm də şifahi dilin qaydaları özünü göstərir və onlar birləşərək TV-nin ümumi dil cizgilərini müəyyənləşdirir”². Şifahi dil danışq dili ilə yazılı dil normalarından qidalandığı üçün onun bəzi qaydaları icbari xarakterə malik olur. Odur ki, İ.Kazımovun bununla əlaqədar qeyd etdiyi aşağıdakı mülahizəsinə tamamilə haqq qazandırmaq mümkündür: “Norma dildə məcburiliyə köklənən qaydalardır və həmin qaydaların məcmusu dilin sistemini təşkil edir. Norma dəyişkəndir. Dil özü də sosial hadisə olaraq cəmiyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq daim dəyişməkdədir”³.

Yeni orfoepiya qaydalarında mübahisəli görünən nümunələr barədə aparılan müzakirələrdə də yazı və şifahi nitq arasında yaxınlaşdırıcılıq meyilləri barədə təqdirəlayiq fikirlər irəli sürüldüyü müşahidə edilir. Müzakirələrin nəticələrindən görünür ki, iştirakçılar sözlərin yazıldığı kimi tələffüz edilməsinin, orfoepiyada həm də orfoqrafik qaydaların gözlənilməsinin lazımlılığı kimi fikirlər irəli sürülmüşlər⁴.

Orfoepiya qaydalarının tənzimlənməsində həm asanlıqla həll olunan, həm də çətinlik yaradan məqamlar mövcuddur. Asan

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 hissədə, I h., Bakı, Maarif, 1979, 267 s; s.11.

² Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Bakı, Elm, 2002, 304 s; s.26.

³ Kazımov İ. Dildə məcburiliyə köklənən qaydalar mütləq gözlənilməlidir. //Palitr qəzeti, 2018, 22 noyabr, s.25.

⁴ Bayramov Y. Orfoepiya normalarında dəyişiklik: www.yeniazərbaycan.com/sosial/e/77383-ah.html. 24.11.2022; Azərbaycan dilinin yeni orfoepiya normalarının mübahisəli bəndləri ilə bağlı yekun müzakirə keçirilib: Science qov.az/az/news/open/22846. 23.11.2022.

həll olunan qaydalar ondan ibarətdir ki, onlar zaman-zaman dil-nitq prosesində cılalanmış olsun. Çətinlik törədənlər isə artıq dil-nitq prosesi zamanı dilin asanlaşma meyilliliyi ilə əlaqədar deyilən, danışq prosesində möhkəmlənən, indi artıq çıxılmazlıq dərəcəsinə yetişən, dəyişdirilməsində qeyri-adilik yaradan variantlardan ibarətdir. Məhz belə variantlara icbarilik tətbiq etmək, artıq zamanın tələbinə çevrilmişdir. Ancaq belə bir əməliyyat vacibdir. Biz yazıda icbariliyi necə tətbiq edə biliriksə nitqdə də eyni üsuldan istifadəyə yollar axtarışında olmayırıq. Əks halda yazı və nitq arasında yaxınlaşmaya və şifahi dil informasiyalarımızın intensivləşdirilməsinə nail olmaqda çətinliklərlə üzləşmədən yaxa qurtara bilmərik. Beləliklə, yazılı və şifahi dilimiz üçün eyni və fərqli olan variantları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür.

Sözlərin yazılışında və deyilişində fərq yaratmayan qaydalar bunlardır:

Saitlərə aid qaydalar

Sözün başlanğıcında iştirak edən bütün saitlər yazıda və nitqdə fərq yaratmır: *al, ağ, at; ol, ox, ot; uç, uc, um; et, el, eş; əy, əl, ət; iz, iç, il; ört, ölç, öt; üz, üç, üst* və s.

Təkhəcalı sözün tərkibində sait səslərin deyilişi və yazılışı fərq yaratmır: *yaz, yat, yay; yığ, yıx, çıx; bol, boy, boş; buz, bud, qur; get, seç, keç; gəl, səs, bərk; bil, bir, diş; gör, göz, göl; düz, süz, büz* və s.

Təkhəcalı söz sonunda iştirak edən sait səslərin yazılışı və deyilişi fərq yaratmır: *su, bu, nə, de, ye, yu.*

İkihecalı söz tərkibində sıralanan saitlərin yazılışı və deyilişi fərq yaratmır: *ayaq, dayaq, qara; ayıq, qayıq, baxış; alov, qaşov;; qırağ, sınaq; oyaq, otaq, ortağ, bulaq, budaq, suvaq; yetər, deyər, neçə; yəhər, dəyər, bəyən, dəyiş, gəliş, çəkiş; igid, diri, dilim, dilək,*

dirək, bilək; öyüd, böyük, dönük; gözəl, döşək, çörək; kötük, kömür, böyür; sürək, külək, ürək; bütöv, bülöv və s.

Sonu saitlə bitən sözlərə hər hansı samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda samit səsin dəyişməsi baş vermir: *quzu-quzunu, quzuda, quzuçu; qara-qaralı, qarada, qaranı; qonşu-qonşuda, qonşunu, qonşusu; baba-babamı, babada; tarla-tarlada, tarlamı* və s.

Sonu saitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda iki sait arasına tənзимedicі samit qoşulur və yazı ilə deyilişdə fərq yaranmır: *ata-ata-n-ı, ata-s-ı; su-su-yu; yazı-yaz-ı-nı, yaz-ı-sı; bürü-bürü-y-ür, bürü-n-ür; sorğu-sorğu-y-a, sorğu-n-u* və s.

Samit-sait yanaşmasına aid qaydalar

Sonu hər hansı samitlə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda yazı və nitqdə fərq baş vermir: *şeh-şəhin, dağ-dağın, çox-çoxun, tək-təkin, at-atın, süd-südün, saç-saçın, sac-sacın, daş-daşın, yaz-yazın, qaraj-qarajın, top-topun, cib-cibin, ev-evin, qum-qumun, tərəf-tərəfin* və s.

Samit yanaşmasına aid qaydalar

Sonu novlu samitlə bitən sözlərə samitlə başlanan şəkilçi qoşulduqda yazıda və nitqdə fərq yaranmır:

Şeh-şəhdə, dağ-dağda, yağ-yağlı, bağ-bağçı, çox-çoxdan, çox-çoxlu, yox-yoxsul, yay-yaylaq, çay-çayçı, göy-göydə, yaz-yazda, naz-nazlı, ev-evli, ov-ovçu, keç-kefli və s.

Sonu *t, d, k, ş, s, z, l, r, p, v, f* samitləri ilə bitən sözlərə *d* ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda fərq yaranmır: *at-atdan, od-oddan, tək-təkdən, daş-daşdan, səs-səsdən, göz-gözdən, sel-seldən, nar-nardan, qrup-qrupdan, ov-ovdan, kef-kefdə* və s.

Sonu *t* samiti ilə bitən sözlərə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda *t* samiti yazıda və nitqdə *d* samitinə keçir:

yarat-yaradır, qurut-qurudur, oyat-oyadır, darat-daradır

Sonu *q* ilə bitən iki və daha artıq şecalı sözlərə saitlə başlayan

şəkilçi *ğ*-ya keçir: *torpaq-torpağın*, *qapaq-qapağın*, *qarşılamaq-qarşılamağa* və s.

Sonu *k* ilə bitən iki və daha artıq heca tərkibli sözlərə saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda yazıda və nitqdə fərq *k* səsi *y* səsinə keçir: *köynək-köynəyin*, *kəpək-kəpəyin*, *çörək-çörəyin*, *köpüklənmək-köpüklənməyin* və s.

Yazıda və nitqdə fərq əmələ gətirən variantlara isə aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Saitlərə aid fərqlənmələr

Azərbaycan dili sözlərində qoşa və yanaşı samitlər iştirak etmir. Belə hal alınma sözlərdə müşahidə edilir. Azərbaycan dilinin sadə danışiq dilində isə həmin qoşa və yanaşmalar fərqli şəkildə tələffüz olunur. Orfoepiya qaydalarında da sadə danışiq şəraiti norma kimi nəzərə alınır. Halbuki onları yazı və tələffüz vahidliyi prinsipi üzrə əslinə uyğun qayda da ifadə etmək mümkündür. Qaydaların 2.4 bəndində verilən *kooperativ*, *koordinasiya* şəklində deyilməsi nəzərdə tutulur. Halbuki belə sözlərin nitqdə o saiti ilə deyilməsində ciddi bir çətinlik yoxdur.

2.5. 1 bəndində *dialekt*, *daloq*, *müdafiə*, *radio* kimi sözlərin deyilişi zamanı yanaşı saitlərin tələffüzü sadə danışiq qaydasında oraya *y* samiti əlavəsi ilə (*dialekt*, *diyaloq*, *müdafiyyə*, *radiyo*) deyilişi nəzərdə tutulur. Halbu ki, onları elə yazıdakı kimi də ifadə etmək mümkündür.

4.4. bəndində göstərilən *adamdan* sözünün *adamnan*, *gözümdən* sözünün *gözümən*, *meydandan* sözünün *meydannan*, 4.6.1 bəndində göstərilən *atlı* sözünün *atdı*, *canlı* sözünün *cannı*, *dəyərli* sözünün *dəyərrı*, 4.6.2 bəndində göstərilən *birlik* sözünün *birrix*, *daşlıq* sözünün *daşdıx*, *qaranlıq* sözünün *qarannıx*, 4.6.3 bəndində göstərilən *banlamaq* sözünün *bannamax*, *canlanmaq* sözünün *cannamax*, 4.6.5 bəndində verilən *cavanlaşmaq* sözünün

cavannaşmaq, dərdləşmək sözünün *dərtdəşmək, fikirləşmək* sözünün *fikirləşməx* və s. kimi deyilməsi şifahi dilin sadələşdirilərək adi danışiq dili variantına çevrilməsi kimi təəssürat yaradır. Bizə elə gəlir, bu tipli tələffüz variantlarının da yazılı dil qaydaları ilə yaxınlaşdırılması barədə təşəbbüs göstərilməsinə də diqqət yetirmək zamanın tələbinə çevrilməlidir. Geci-tezi şifahi dilin inkişafı, təkmilləşdirilməsi və stabilləşdirilməsi baxımından bu variantların reallaşdırılması problemi zəruri tələbə çevrilə biləcəkdir. İndiki təhsil sistemində Azərbaycanşünaslıq amili mühüm bir keyfiyyət kəsb etdiyindən şifahi dil qaydalarının hələ bağçalarda, ümumtəhsil məktəblərdə öyrədilməsi və mənimsənilməsi işində yeni bir mərhələnin baş verəcəyi də istisna deyildir.

Vurğu və tələffüz qaydaları

Vurğu və tələffüz qaydaları sözlərin deyilişi məsələlərinə aid olsa da bunlar əslində fonosemantika ilə sıx bağlı olan normalar sisteminin bir tərkib hissəsindən ibarətdir.

Azərbaycan dilində sözlərin düzgün tələffüzü eyni zamanda onların mənaca anlaşılmasına ciddi təsir göstərir. Vurğu Azərbaycan dilinin qədim fonosemantik hadisələrindən biridir. Dildə şəkilçilərin formalaşmadığı mərhələdə vurğu həm qrammatik, həm də leksik əhəmiyyət kəsb etmişdir. Vurğunun qrammatik əhəmiyyəti sözlərdə və cümlələrdə mənənin tonallıq vasitəsi ilə anlaşılması prinsipindən ibarət olmuşdur. Həmin izlər xüsusən, qrammatik şəkilçilərin işləndiyi cümlə tiplərində anlaşmanın tonallıq yolu ilə baş verməsində özünü göstərir. Məsələn, *hə-hə, yox-yox; kor-kor, gör-gör, sən ağa, mən ağa* kimi cümlə tiplərində qrammatik şəkilçilər yoxdur, lakin anlaşma hər bir tərkibə aid vurğuya aid tonallıqla baş verir: *hə'-hə, yox'-yox, gör'-gör, sə'n ağa, mə'n ağa* və s.

Vurğunun mənayaratma, yəni leksik funksiyası şəkilçilərin formalaşmadığı mərhələdə omonimlərin yaranması prosesində də mühüm rol oynamışdır. Bu funksiya müxtəlif nitq hissələrinə aid mənanı tonallıqla bildirən *at* (heyvan) – *at* (atmaq), *tut* (meyvə) – *tut* (tutmaq), *çat* (qırıq) – *çat* (çatmaq) kimi sözlərdə müşahidə edilir. Vurğu tonallığı ilə sözyaradan funksiyası hətta şəkilçiləşmə mərhələsində də öz əməllərini saxlamış və davam etmişdir. Belə bir qayda müasir dilimizdəki *alma*′ (meyvə) *dʼlma* (feil), *qurmd*′ (atributiv isim), *quʼrma* (isim), *gəʼlin* (feil), *süzmə*′ (isim), *süʼzmə* (feil) kimi nümunələrdə də qalmışdır.

Müasir Azərbaycan dilində vurğunun özünəməxsus digər fonosemantik funksiyaları da mövcuddur. Vurğu sözün heca tərkibinə və cümlə daxilindəki yerinə görə müxtəlif növlərə malikdir. Sözün heca tərkibindəki yerinə görə vurğunun aşağıdakı növləri vardır:

Sərbəst vurğu

Sərbəst vurğu eyni sözün tonallıqla ifadə edilməsində daimi deyildir. Ona görə də sərbəst vurğu özünün fonosemantik funksiyasından asılı olaraq müxtəlif hecaların üzərinə də düşə bilər. Sərbəst vurğu sözün daxili mənasını ad və feil anlayışına görə fərqləndirə bilər. – Məsələn, *qırmə*′ (isim), *qıʼrma* (feil), *qalıʼn* (sifət), *qalın* (feil) və s. Sərbəst vurğu söz tərkibində fonetik aktuallaşma da yarada bilər. Sərbəst vurğu sayəsində baş verən aktuallaşmada sözün ifadə təsiri canlandırılır. Fonetik aktuallaşmada ifadə tərzinin təsirliliyinə görə sözün son hecaya düşən vurğusu əvvəlki hecanın üzərinə düşür, məsələn, *yavəʼş*, *yaxşıʼ*, *otuʼr*, *indiʼ*, *ancəʼq* kimi sözlər adi qayda üzrə deyildikdə ifadə tərzini nominativ anlayışla müqayisə olunur. Vurğunun yeri dəyişib birinci hecaya keçdikdə isə sözün mənası aktuallaşır, emosional təsir güclənir, nominativ mənaya əlavə çalarlıq

gətirilir. Bu mənada ki, *yavaş* sözündə vurğu əvvələ keçib *ya'vas* kimi deyildikdə “ehtiyatlı ol”, *dayan* kimi emosional tərz baş verir. Bunun kimi *yaxşı'* sözünün *ya'xşı* kimi ifadəsi “yetər, kifayət edər”, *o'tur* ifadə forması *təhrik*, indi ifadə forması “təxirə salınmadan”, “bu an”, *da'yan* ifadə forması “ötmə”, “keçmə” kimi imperativlik, qətiyyətlilik, hökm anlayışı ilə səciyyələnir. Vurğunun aktuallaşdırıcı təsiri şifahi nitqdə təhrikçilik anlayışı bildirilməsi məqamında da baş verir: *gə'lırsənmi?* (adi ifadə tərz), *gə'lırsənmi* (aktual ifadə tərz), *bilirsənmi?* (adi ifadə tərz), *gə'lırsənmi* (aktual ifadə tərz)¹.

Sabit vurğu

Sabit vurğu daimi, yeri dəyişməz qalan vurğu növüdür. Sabit vuru türk dillərinin aqlütinasiya mexanizminin tələblərinə uyğun ifadə tərzini səciyyələndirir. Türk dillərindən biri kimi Azərbaycan dili üçün sabit vurğu səciyyəvi bir fonosemantik hadisə hesab olunur. Sabit vurğu söz tərkibində şəkilçilərin sıralanması ilə səciyyələnen aqlütinasiyanın vacib əlamətlərindən biri kimi meydana gəlmişdir. Sabit vurğunun başlıca əlaməti budur ki, söz tərkibində hecaların sayından asılı olmayaraq vurğu birincisi, sözün sonuncu hecasının üzərinə düşür, ikincisi, vurğu daim vurğu qəbul etməyən şəkilçidən əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Hər iki halda söz tərkibində vurğunun yeri sabit qalır. Sözün sonuncu hecasına aşağıdakı hallarda vurğu düşür:

1. İki və çoxhecalı isimlərdə: *kita'b*, *məktə'b*, *təsərrüfə't*, *avtomobil*, *televizor*

2. Sözlərə ad düzəldən aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər qoşulduqda: a) – *lıq* (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi artırıldıqda: *məşə'-məşəli'k*, *çöl-çöllü'k*, *dağ-dağlı'q*, *səhrə'-səhrəli'q*, *qurucu-*

¹ Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 320 s; s. 308.

qurucu/luq, yarı-t-yaradıcı/luq və s.

b) *-laq* (-lək) şəkilçisi artırıldıqda: *düz-düzləq, yay-yayləq, çay-çayləq* və s.

c) *-ça* (-çə) şəkilçisi artırıldıqda: *meydən-meydançd, kitab-kitabçd, dəftər-dəftərçd* və s.

ç) *-çı* (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi artırıldıqda *təsərrüfat-təsərrüfatçı, kitabxana-kitabxanaçı, təbliğat-təbliğatçı* və s.

d) *-cıq* (-cik, -cuq, -cük) şəkilçisi artırıldıqda: *ev-evcik, yuva-yuvacıq, körpə-körpəcik* və s.

e) *-daş* şəkilçisi artırıldıqda: *vətən-vətəndaş, məslək-məsləkddş, əmək-əməkddş* və s.

ə) *-ıq* (-ik, -uq, -ük) şəkilçisi işləndikdə: *tapşır-tapşırıq, böl-bölük, qorur-qorurq* və s.

f) *-ış* (-iş, -uş, -üş) şəkilçisi işləndikdə: *çıxdır-çıxarış, görür-n-görünüş, düzəl-düzəliş, qayıt-qayıdış* və s.

g) *-caq* (-cək) şəkilçisi qoşulduqda: *qaydın-dayanacaq, durduracaq, otur-oturacaq* və s.

h) *-ıcı* (-ici, -ucu, -ücü) şəkilçisi qoşulduqda: *qır-qırıcı, bax-baxıcı, yox-yoxlad-yoxlayıcı, çaşdır-çaşdırıcı qorur-qoruyucu* və s.

x) *-ıntı* (-int, -untu, -üntü) şəkilçisi qoşulduqda: *qır-qırıntı, çürü-çürüntü, çök-çöküntü, gör-görüntü* və s.

i) *-qın* (-kin, -kun, -kün) şəkilçisi qoşulduqda: *az-azğın, daş-daşqın, çaş-çaşqın, kəs-kəski'n, bas-basqın* və s.

q) *-sız* (-siz, -suz, -süz) şəkilçisi qoşulduqda: *duyğu-duygusuz, baxım-baxımsız, bacarıq-bacarıqsız* və s.

y) *-lı* (-li, -lu, -lü) şəkilçisi qoşulduqda: *bacarıq-bacarıqlı, baxım-baxımlı, duyum-duyumlu* və s.

k) *-cıl* (-cil, -cul, -cül) şəkilçisi qoşulduqda: *ölüm-ölümcül, doyum-doyumcu'l, qabaq-qabaqcıl* və s.

ğ) *-ımtıl* (-imtil, -umtul, -ümtül) şəkilçisi qoşulduqda: *göyüm-*

göyümtü'l, sarı/-sarımtı'l, qırmızı/-qırmızımtı'l, boz-bozumtu'l və s.

l) *-ca* (-cə) şəkilçisi qoşulduqda: *qarad/-qaracd, sarı/-sarıcd, bald/-balacd, körpə/-körpəcd* və s.

m) *-kı* (-ki, -ku, -kü) şəkilçisi qoşulduqda: *axşad/m, -axşamkı/, dünən -dünənkı/, çoxddən/-çoxdankı/* və s.

3. Sözlərə feildüzəldən aşağıdakı şəkilçilər qoşulduqda:

a) *-dır* (-dir, -dur, -dür) şəkilçisi qoşulduqda: *oxu/t-oxutdu/r, oyd/t-oyatdı/r, saxla/t-saxlatdı/r, təmizlət/-təmizlətdi/r* və s.

b) *-laş* (-ləş) şəkilçisi qoşulduqda: *yaxşı/-yaxşıldş, uyğu/n-uyğunldş, yüngü'l-yüngülləş* və s.

c) *-lan* (-lən) şəkilçisi qoşulduqda: *dil-dillə'n, təəccüb-təəcüblə'n, təsirlə'n, istilə'n* və s.

ç) *-lat* (-lət) şəkilçisi qoşulduqda: *yastı/-yastıld/t, tüstü/-tüstüld/t, alov-alovld/t* və s.

d) *-al* (-əl) şəkilçisi qoşulduqda: *çox-çoxdl, az-azdl, dinc-dincdl, düz-düzdl* və s.

e) *-ılda* (-ildə, -ulda, -üldə) şəkilçisi qoşulduqda: *qır-qırıldl, sız-sızıldl, xor-xorıldl, cır-cırıldl* və s.

Göründüyü kimi sözlərə sözdüzəldici şəkilçi artırıldıqda söz tərkibində genişlənmənin kəmiyyətindən asılı olmayaraq vurğu daim sözün sonuncu hecasının üzərinə düşür.

4. Qrammatik kateqoriyalara məxsus aşağıdakı şəkilçilər söz sonunda vurğulu heca təşkil edir.

a) kəmiyyət şəkilçisi – *lar* (-lər): *kitab-kitabld/r, dəftərlər/, yaradıcı/-yaradıcıld/r, yaşayışçı/-yaşayışcıld/r* və s.

b) mənsubiyyət şəkilçiləri: *kitabı'm, dəftəri'm; kitabı'n, dəftəri'n, kitabı/, dəftəri/; kitabımı'z, dəftərimi'z, kitabını'z, dəftərini'z, kitabları/, dəftərləri/*

c) hal şəkilçiləri: *kitabı'n, (üzü), dəftəri'n (vərəqi); kitabd/, dəftərd/, kitabı/, dəftəri/, kitabda, dəftərdə; kitabdan, dəftərdə* və s.

d) feilin indiki, qeyri-qəti və qəti gələcək zamanlarının üçüncü şəxsinin təkində: *alı/r, alə/r, alacə/q* və s.

e) feilin şühudi keçmiş zamanında: *gəldi'm, gəldi'n, gəldi'; gəldi'k, gəldini'z, gəldilə/r* və s.

ə) feilin əmr şəklində: *gözləyi'm, saxlayı'm, gözlə', saxla', gözləsi'n, saxlası'n; gözləyə'k, saxlayə'q, gözləyi'n, saxlayı'n; gözləsinlə'r, saxlasınlə'r* və s.

f) feilin arzu şəklinin birinci şəxsinin tək və cəmində: *gözləyə'm, saxlayə'm; gözləyə'sə'n, saxlayasə'n; gözləyə', saxlayə'; gözləyə'k, saxlayə'q, gözləyə', saxlayə'* və s.

l) feilin şərt şəklinin birinci şəxsinin tək və cəmində, ikinci və üçüncü şəxsin təkində: *gözləsə'm, saxlasə'm; gözləsə'n, saxlasə'n, gözləsə, saxlasə'; gözləsə'k, saxlasə'q* və s.

Bəzi qrammatik şəkilçilər vurğu qəbul etmədiyi üçün vurğu həmin şəkildən əvvəlki hecanın üzərinə düşür. Bu aşağıdakı hallarda baş verir:

a) ismin xəbərlik kateqoriyasında: *tələbə'yəm, müəllim'əm, tələbə'sən, müəllim'sən; tələbə'sən, müəllim'sən; tələbə'dir, müəllim'dir; tələbəyi'k, müəllimi'k; tələbəsi'niz, müəllimi'siniz; tələbə'dirlər, müəllim'dirlər*

b) feilin inkar formasında: *d'lmuram, d'lmursan, d'lmur; d'lmurıq, d'lmursunuz, d'lmurlar* və s.

c) feilin indiki zamanının birinci, ikinci şəxslərinin təkində, birinci, ikinci və üçüncü şəxslərinin cəmində: *alı/ram, alı/rsan, alı/rıq, alı/rsınız, alı'rlar*

ç) feilin nəqli keçmiş zamanında: *almı'sam, almı'ssan, almı'sdır; almı'sıq, almı'ssınız, almı'slar* və s.

d) feilin qeyri-qəti gələcək zamanının birinci, ikinci şəxsinin təkində, birinci, ikinci, üçüncü şəxsin cəmində: *ald'yam, ald'rsan, ald'rıq, ald'rlar* və s.

e) feilin qəti gələcək zamanının birinci, ikinci şəxsinin təkində, birinci, ikinci və üçüncü şəxsinin cəmində: *alacđǵam*, *alacđqsan*; *alacđǵıq*, *alacđqsınız*, *alacđqlar* və s.

ə) feilin vacib formasında: *almalıyam*, *almalısan*, *almalıdır*, *almalıyıq*, *almalısınız*, *almalıdırlar* və s.

f) feilin lazım formasında: *alasıyam*, *alasısan*, *alasıdır*, *alasıyıq*, *alasısınız*, *alasıdırlar* və s.

g) –*araq* (-ərək, -yaraq, -yərək) feili bağlama şəkilçisində: *aldraq*, *saxldyaraq*, *gələrkək*, *görmərkək*

h) –*arkən* (-ərkən, -yarsən, -yərəkən); - *mışkən* (-mişkən, -muşkən, -müşkən) feili bağlama şəkilçilərində: *aldrkən*, *gələrkən*, *saxlayarkən*, *bəsləyərəkən*; *almışkən*, *gəlmışkən*, *saxlamışkən*, *bəsləmişkən* və s.

x) –*dıqda* (-dikdə, -duqda, -dükdə) feili bağlama şəkilçisində: *aldıqda*, *gəldikdə*, *saxladıqda*, *bəslədikdə*

q) –*dıqca* (-dikcə, -duqca, -dükcə) feili bağlama şəkilçisində: *aldıqca*, *gəldikcə*, *saxladıqca*, *bəslədikcə* və s.

i) –*ınca* (-incə, -unca, -üncə) feili bağlama şəkilçisində: *alıncə*, *gəlincə*, *saxlayıncə*, *bəsləyincə* və s.

k) –*madan* (-mədən) feili bağlama şəkilçisində: *almdən*, *gəlmədən*, *görmədən*, *bilmədən* və s.

Cümlə daxilindəki yerinə görə vurğunun iki növünü fərqləndirmək olar. Bunlardan biri söz vurğusu və ya məntiqi vurğudur, ikincisi isə sintaqm vurğusudur. Bunların başlıca xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Söz vurğusu və ya məntiqi vurğu

Söz vurğusu daha çox məntiqi vurğu adlandırılır. Çünki cümdədəki hər hansı söz vurğusu deyildikdə tonallıq cəhətdən digərlərindən fərqlənir ki, bu da cümlənin məntiqinə öz təsirini göstərir. Bunu aşağıdakı cümlənin vurğu üzrə tonallığında əyani

şəkildə müşahidə etmək olar:

Mən bu gün məktəbə getməmişəm

Söz vurğusu mən sözü üzərinə düşəndə bu söz aktuallaşır və əsas informasiya yükünün daşıyıcısına çevrilir: mə'n bu gün məktəbə getməmişəm- yəni “gedənlər gedib *mən* getməmişəm”. Söz vurğusu *bu gün* sözünü üzərinə düşdükdə məntiqi məna belə alınır: “Mən *bu* /*gün* məktəbə getməmişəm” - yəni “Mən hər gün gedirdim, bu gün getməmişəm”. Söz vurğusu *məktəbə* sözünün üzərinə düşəndə məntiqi məna bu cür ifadə olunur: “Mən bu gün məktəbə getməmişəm” - yəni “Mən bu gün başqa yerə getmişəm, ancaq məktəbə getməmişəm”. Söz vurğusu *getməmişəm* sözünün üzərinə düşdükdə isə məna belə anlaşılır. “Mən bu gün hansı səbəbdənsə məktəbə getməmişəm”.

Söz vurğusu nitqin aydın olmasının düzgün anlaşılmasının əsas məntiqi bazasını təşkil edir. Söz vurğusu şifahi dilin aktiv nitq prosesində anlayışların çatdırılması üçün aparıcı əhəmiyyət kəsb edir.

Sintaqm vurğusu

Azərbaycan dilində sintaqm vurğusu az tədqiq və təhlil olunmuş sahələrdən biridir. Halbuki sintaqm vurğusu şifahi nitq aktında baş verən qarşılıqlı kommunikasiya prosesinin aparıcı əlamətlərindən biridir. Qarşılıqlı kommunikasiya prosesində insanlar sintaqm vurğusu vasitəsi ilə özlərinin hiss və həyəcanlarını, emosional duyğularını operativ şəkildə çatdırırlar. Vurğunun tempindən asılı olaraq qarşılıqlı kommunikasiya iştirakçıları nitqin verbal və qeyri-verbal növlərindən istifadə edə bilərlər. Sintaqm vurğusu əslində nitq kəsikləri, nitq bölgüləri kimi nəzərdə tutulmalıdır. Bu bölgülər nitq prosesində müəyyən fasilələr kimi ifadə olunur. Nitq fasilələri, yəni nitq kəsikləri və ya nitq bölgülərinin böyüklüyü və kiçikliyi nitqin məqsədindən asılı

qaydada baş verir. Nitq kəsikləri geniş həcmli olduqda ifadə tərzində kəskinlik, *imperativlik*, deklarativlik hiss olunur. Nitq kəsikləri xırdalandıqda isə anlayışda sakitlik, həlimlik, arəstəlik, həzinlik müşahidə edilir. Sintaqm haqqında A.Axundov yazır ki, “*Nitq üzlənməyən, bir nəfəsə deyilən fonetik proses deyil. Sözlər obyektiv surətdə hecalara parçalandığı kimi bizim nitqimiz, daha doğrusu insanlar arasında ən kiçik ünsiyyət vasitəsi olan cümlələrdə müəyyən ritmik qruplara parçalanır və buna sintaqm deyilir. Nitq ilk növbədə nisbətən bitmiş fikir ifadə edən cümlələrə bölünür. Cümlələr də öz növbəsində müəyyən ibarə vurğusu ilə birləşən söz qruplarına və ya sözə parçalanır. Beləliklə, danışq zamanı nitqin təbii sintaqmatik parçalanması gedir, başqa sözlə, sintaqlar yaranır*”¹. Sintaqların böyük bölgüsündə, nitq kəsiyində və ya fasiləsində kəskinlik, qətiyyətlilik, təhrikçilik anlayışını aşağıdakı cümlə sintaqlarında müşahidə etmək mümkündür: “*Sən deyən adam mən deyiləm*”, “*Sən axtardığın adamlarla mənim heç bir işim olmayıb*». Birinci cümləni bütöv bir sintaqm şəklində də ifadə etmək mümkündür. Bu halda cümlə cümləri güclü bir vurğu ilə deyilir və kəskin anlayış baş verir. «Sən deyən adam mən deyiləm!» Cümlə belə bir anlayışla səciyyələnir [get axtardığını tap]: cümləni iki sintaqm bölgüsü ilə də demək mümkündür: [əzizim, qardaşım]. Sən deyən adam mən deyiləm. Bu halda həlimlik, mülayimlik, daha çox inandırıcılıq başa düşülür. İkinci cümlənin kəskinlik anlayışı üzrə iki sintaqm şəklində də demək mümkündür:

Sən axtardığın adamlarla mənim heç bir işim olmayıb. Axtardığın adamları tap həlimliklə, yumşaqılıqla, təmkinlə deyilmək üçün cümlənin dörd sintaqm parçası ilə ifadə etmək mümkündür: [əzizim, qardaşım]. Sən axtardığın adamlarla mənim

¹ Ахундов А. Азырбайҗан дилинин фонетикасы. Бакы, Маариф, 1984, 392 с; с.296-297.

heç bir işim olmayıb. [Axtardığın adamları tap]:

Sintaqmların bölgüsü nitqdə həmçinin, ritm, ahəngdarlıq, ritorizm yaratmağa da xidmət edir. Klassik poeziya dilində, xüsusən, bunun əyani nümunələrini müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, İmadəddin Nəsiminin aşağıdakı beytini iri sintaqmlarla ifadə etdikdə kəskinlik, xırda sintaqmlara böldükdə həzinlik anlayışı aşağıdakı kimi ifadə olunur:

İri ölçülü sintaqmlarla:

Mən mülki cahan, cahan mənəm mən!

Mən şəqqə məkan, məkan mənəm mən!

Xırda ölçülü sintaqmlarla: mənəm mən

Mən müluki-cahan, cahan mənəm mən

Mən həqqə məkan, məkan mənəm mən¹.

Mirzə Şəfi Vazehin qəzəlinin bir beytinin də iri və xırdaölçülü sintaqmlarla ifadəsində oxşar mənzərə müşahidə edilir:

İri ölçülü sintaqmlarla

Nə qədər kim, fələkin sabiti səyyarəsi var

Ol qədər sinədə qəməzən oxunun yarəsi var

Xırda ölçülü sintaqmlarla

Nə qədər kim fələkin sabiti- səyyarəsi var

Ol qədər sinədə qəməzən oxunun yarəsi var².

Sintaqmların öyrənilməsi klassik poeziya dili nümunələrinin mənə, ritm, ahəngdarlıq, pafosluq və ritorizm-bəlağət xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsində, eyni zamanda şifahi dilin təsirli və cəlbedici ifadəsində mühüm əməli əhəmiyyət kəsb edir.

¹ Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. OKA Ofset Nəşriyyat-Poliqrafiya Şirkəti. Bakı, 2005, 316 s; s.261.

² Vazeh M.Ş. Nəğmələr. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 96 s; s.58.

Leksik qaydalar

Leksik qaydalar sözlərin yazıda və nitqdə düzgün işlədilməsinə, onların məna anlaşılməsinə, mənimsənilməsinə çatdırılmasına dair tənzimlənmə sistemidir. Leksik qaydaların başlıca tələbi yazıda və nitqdə sözlərin düzgün seçilməsindən, düzgün yazılmasından və düzgün səsləndirilməsindən ibarətdir. Cümlə qurarkən və ya nitqin şifahi üsulundan istifadə edərkən sözlərin düzgün seçilməsi anlayışların çatdırılmasında, mənanın başa düşülməsində çətinlik yaradır. Odur ki, dildən istifadə zamanı sözlərin aydın ifadəsinə, onlardan yerli-yerində istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Sözlər düzgün seçilmədikdə mənada anlaşılmazlıq və dolaşdırıcılıq baş verir, qarşıdakı şəxs ona müraciətlə deyilən sözləri başa düşməkdə, deyiləni anlamaqda çətinliklə üzləşir. Bununla bağlı olaraq konkret nümunə kimi C.Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin əhvalatları» əsərindən aşağıdakı parçanı misal göstərmək olar: *“Məhəmmədhəsən əmi divanxanaya girməkdə, nəçərnək də divanxananın balkonuna çıxmaqda. Nəçərnək əli ilə işarə elədi. Məhəmmədhəsən əmi pilləkəni çıxıb gəldi nəçərnəkin yanına. Balkonda üç-dörd atlı əllərini yanlarına salıb cərgə ilə durmuşdular. Nəçərnək bunların birini çağırib üzünü tutdu Məhəmmədhəsən əmiyə və rusca bir zad dedi. Yavuşa gələn atlı tərcümə elədi ki, ağa deyir bura gəlməkdə nə mətləbi var, desin. Məhəmmədhəsən əmi lap karıxdı və əvvəl bilmədi ki, nə desin, sonra qızara-qızara, utana-utana, titrəyə-titrəyə üzünü tutdu atlıya:*

-Ağa, doğrusu, mənim eşşəyimi bilmirəm Heydərخان körpüsünə daş daşımağa aparıblar ya da ki, karvansaraçı məni aldadır, deyir ki, burda deyil.

Atlı Məhəmmədhasən əminin dediyindən bir zad başa düşmədi”¹.

Buradan görünbüyü kimi, Məhəmmədhasən əmi müraciət etdiyi mətləbi çatdırmaq üçün sözləri düzgün seçmədiyindən özü də çaş-baş qalır, divanxana məmurları da və qapıdan qovulur. Ümumiyyətlə, hər kəsə ki, mətləb özü aydın deyil onu çatdırmaqda çətinlik baş verməsi qaçılmazdır. Bu mənada leksik qaydaları bilmək, ona riayət etmək yazı yazılmasında və danışqda aydınlıq gətirilməsinin başlıca tələbidir. Məktəb dərslində şagirdlərin düzgün leksik qaydalara riayət etməsinin vacibliyi ilə göstərilən aşağıdakı tövsiyə tamamilə məqsədəuyğundur: *“İnsan danışarkən hər sözünü götür-qoy etməli, yüz ölçüb, bir biçməlidir. Hərdən ehtiyatsız, uğursuz deyilmiş söz böyük faciələrə, qan tökülməsinə səbəb olur. Dərindən düşünülmüş söz isə bəzən münaqişələrə son qoya, tərəfləri barışığa gətirə bilər”².* Leksika sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası söz, ifadə anlayışı bildirir. Leksikada sözün özünəməxsus qrupları mövcuddur ki, ifadə anlayışı bildirir. Leksikada sözün özünəməxsus qrupları mövcuddur ki, bunlar bir sistem təşkil edir. Bu sistem butövlükdə hər hansı bir dilin mənə-anlayış vahidlərini özündə birləşdirir. Hansı dildə söz potensialı zəngindirə o dildə mənə və anlayışlar da zəngin olur, fikrin düzgün, dəqiq, aydın, məntiqli çatdırılmasını şərtləndirir. Leksik qaydaların əsasını da məhz sözlərin düzgün, dəqiq, aydın və məntiqli ifadəsi problemləri təşkil edir. Bu halda leksik sistem bütövləşir və ifadə planında pərakəndəlik baş vermir. Leksik

¹ Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, I c., Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 664 s; s.105.

² İsmayilov P., Cəfərov D., Xudiyeva G., Qasımova X. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycanlı (tədris dili) fənni üzrə dərslik. Bakı, Altun kitab, 2020, 202 s; s.52.

vahidlərin sistem təşkilatı barədə H.Həsənovun aşağıdakı qeydi bu mənada leksik qaydalar barədəki həqiqəti əks etdirir: “*Dil bütövlükdə sistemin iearxik sistemidir. Vahidlərin tiplərinə uyğun olaraq sanki bir-birinin üzərində qurulur. Dil insan kollektivində əmələ gəlir, dilsiz insanlar bir-biri ilə unsıyyət yarada bıməzlər. Dil universal işarələrsistemidir. Bu, təfəkkürün məzmununu müəyyən maddi formanın köməyi ilə verməyə xidmət edir*”¹.

Leksika bütövlükdə bir-biri ilə əlaqəli sistem təşkil edən söz qruplarından ibarətdir. Bütün söz qruplarına dair ümumi qayda onların özünəməxsus mənə və anlayışa malik olmasıdır. Bunların bütöv sistemini təşkil edir. Bu sistemə daxil olan söz qruplarının isə hər birinin özlərinə məxsus olan ayrıca qaydaları vardır.

Leksik söz qrupları və onlara aid xüsusi qaydaları aşağıdakı təsnifatda ümumiləşdirmək mümkündür:

Mənşəyinə görə fərqlənən sözlər

Azərbaycan dilinin leksikası mənşəyinə görə aşağıdakı qruplarda ümumiləşir:

Milli mənşəli leksika

Milli leksik qrupa Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olan genetik türk mənşəli sözlər daxildir.

Azərbaycan dilinə məxsus olan milli sözlərə dair başlıca qaydalar bunlardır:

Azərbaycan dilindəki birhecalı kök sözlər demək olar ki, türk dilləri üçün ümumi leksik bazanın əsasını təşkil edir. Sonrakı mərhələlərdə söz kökünə şəkilçilərin əlavəsi ilə baş verən qrammatik və semantik dəyişmələrə görə Azərbaycan dilindəki kök-şəkilçi tərkibli sözlərin bir çoxunda tipoloji-semantik

¹ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2005, 452 s; s.6.

fərqlənmə baş vermişdir. Odur ki, Azərbaycan dilinin milli leksik tərkibində özünəməxsus qaydalar formalaşmışdır. Bu qaydalar başlıca olaraq aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycan dilinin söz kökləri birhecalı strukturdan ibarət olur. Bunlar ancaq altı tip heca üzərində qurulur. *Həmin heca tipləri bunlardır:*

Bir saيتدən ibarət olanlar. Bir saيتدən ibarət olan köklər üçüncü şəxs əvəzliyi və işarə əvəzliyi kimi formalaşmış o kökündən (o gəldi, o adam gəldi).

Bir samit və bir saيتدən ibarət olan köklər. Bunlar aşağıdakılardır: *nə, bu, su, yu, de, ye.*

Bir sait və bir samitdən ibarət olan köklər: *al, əl, il, əz, ol, ox, ud, uç, un, uc, et, el, eş, ək, ət, ər, it, iz, iş, öt, ön, üz, üç, ün* və s.

Bir samit, bir sait, bir samitdən ibarət olan kökdər: *qal, qar, qaz, qaş, göz, kök, göl, köz, yağ, yaz, yan, tut, tay, daş, dar, dal, dam, çay, çək, cır, sağ, say, sal, şit, şil, şor, lal, pay, bol, bil, böl, mal, mən, vur, ver, var* və s.

Bir sait, iki samitdən ibarət olan köklər: *alt, üst, ərp, arx, art, ört, ərk, ard* və s.

Bir samit, bir sait, iki samitdən ibarət olan köklər: *sərt, sürt, dart, qorx, qırx, bərk, sürt, çarx, dürt* və s.

Azərbaycan dilində bundan artıq bir heca tərkibli milli mənşəli söz yoxdur.

2. Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında qoşa və ya yanaşı samit birləşməli söz yoxdur. Azərbaycan dilində işlənən belə sözlər ancaq alınma mənşəlidir: *qranit* (ital.), *qrafa* (yun.), *qril* (fr.), *kran* (ali), *ssenari* (ital.), tragediya (yun.), *traktor* (ing.), *tranzit* (lat.) və s.

3. Azərbaycan dili sözlərinin böyük əksəriyyəti heca tərkiblərinə bölünməyən iki və ya üçhecalı bütöv sözlərdən

ibarətdir. Tərkib hissələrinə bölünməyən belə sözlər kök söz hüququna malikdir: *qaşığı, qulaq, ağac, odun, oyaq, ayıq, artıq, diri, dəri, darı, taxıl, taxta, taxça, çürük, çayır, çadır, çibin, cücə, calaq, sürü, sərin, sarıq, sırtıq, şələ, paxıl, bürü, bütün, barıt, boran, mələ; qabırğa, qasırğa, qovurğa, yumurta, süpürgə, dəyirman, qığılıcı, qayğanaq* və s.

4. Azərbaycan dilindəki düzəltmə sözlərin böyük əksəriyyəti təkhecalı, ikihecalı və üçhecalı kök sözlərin bünövrəsində formalaşmışdır. Bunlara nümunə olaraq aşağıdakıları misal göstərmək olar: *bağ-bağlı, yağ-yağlı, yol-yolçu, dad-dadlı, aç-açıq, çox-çoxlu, at-atlı, biç-biçənək, saç-saçlı, iç-içəri, qır-qırıntı; sərt-sərtlilik, bərk-bərki, qorx-qorxulu, dayaq-dayaqlı, dirək-dirəksiz, dəmir-dəmirçi, dəmirçilik, kömür-kömürçü-kömürçülük, arxa-arxalı; qasırğa-qasırğalı, dəyirman-dəyirmançı, süpürgə-süpürgəçi* və s.

5. Azərbaycan dilindəki ikihecalı və üçhecalı kök söz tipli sözlərin sözdüzəldici şəkilçiyə qədərki hissəsi sabit qalır, dəyişmir, yalnız sözdüzəldici şəkilçi hissəsi kökdən ayrılı bilər: *dəmir-dəmir-çi, kömür-kömür-çü, yaxşı-yaxşı-lıq, qasırğa-qasırğalı, dəyirman-dəyirman-çı, süpürgə-süpürgə-çi* və s.

6. Azərbaycan dili sözlərinin mühüm bir qismini də mürəkkəbtərkibli sözlər təşkil edir. Mürəkkəbtərkibli sözlər əsas etibarilə iki müstəqil kökün birləşməsi yolu ilə düzəlir: *qaragöz, istiot, ayaqqabı, qolbağ, qaragöz, qoşalülə, təpəgöz, tayqulaq, qozbel, qol-qanad, qırxayaq, tayqanad, tayqapaq, taybatay, tayqulp, təklülə, alt-üst, üçayaq, beşbarmaq, üçkünc* və s.

7. Azərbaycan dilindəki mürəkkəbtərkibli sözlərin özləri də düzəltmə sözlərin əsası kimi işləyə bilər: *üçcarx-üçcarx-lı, qaragöz-qaragöz-lü, sarısaç-sarısaç-lı, yeddibucaq-yeddibucaq-lı, üçbucaq-üçbucaq-lı, yaşılbaş-yaşılbaş-lı, yaraq-yasaq-yaraq-yasaq-lı, iribuynuz-iribuynuz-lu, incəbel-incəbel-li* və s.

8. Azərbaycan dilindəki mürəkkəbtərkibli sözlərin formalaşmasında aralıq birləşdirici elementlər iştirak edə bilər: *üzbəüz, sözbəsöz, vurhavur, tuthatut, qaçaqaç, işəmuzd, günəmuzd, yolagedən, yolayaxın, gözəşirin, gözütox, gözüac, istiyədavamlı, gözübağlı, gözüaçıq, sinəsidağlı, günəbaxan, maləbaxan, gəldigedər, durma-tutma, qaçmatutma, özünəbəy, özüyazan, özündənəgetmə, dinməver* və s.

9. Azərbaycan dilində formalaşan mürəkkəb sözlərin bir qismi klaka yolu ilə düzəlir: *özünüqoruma* (самозащита), *özünütənqid* (самокритика), *özfəaliyyət* (самодетельность), *özüyeriyən* (самоходный), *əməkhaqqı* (заработка), *sözyaratma* (словообразование), *yenidənqurma* (перестройка) və s.

10. Azərbaycan dili sözlərinin başlanğıcında önşəkilçilərin işlədilməsi qayda deyildir. Azərbaycan dilində işlənən önşəkilçili sözlər başqa dillərə məxsusdur: *avto-* (yun.); *avtobus* (yun.), *avtomat* (yun.), *avtoritar* (yun.-fr.), *aqro-* (yun.), *aqronom* (yun.), *anti* – (yun.), *antikvar* (yun.-lat.), *antipod* (yun.), *bio-* (yun.), *biologiya* (yun.), *biomexanika* (yun.), *na-fars narahat* (fars-ərəb), *nadan* (fars) və s.

11. Azərbaycan dili sözlərində sözdüzəldici şəkilçilər silsilə təşkil edir. Söz tərkibində sözdüzəldici şəkilçilərin silsilə yaratması Azərbaycan dilinin aqlütinativ quruluşuna əsas olan əlamətdir. Söz tərkibində bir, iki, üç, dörd, beş və hətta altı şəkilçinin sıralanmaq imkanı Azərbaycan dilinin zəngin sözyaratma qaydasına malik olmasının göstəricisidir. Söz tərkibində bir şəkilçinin iştirakı qaydası: *daş-daşlıq, göz-gözlük, bağ-bağlıq, çay-çaylaq*.

Söz tərkibində iki şəkilçinin iştirakı: *dəmir-dəmirçi-dəmirçilik, kömür-kömürçü-kömürçülük, naxır-naxırçı-naxırçılıq*.

Söz tərkibində üç şəkilçinin iştirakı: *yaz-yazı-yazıçılıq, bağ-*

*bağla-bağlayıcı*sız.

Sözün tərkibində dörd şəkilçinin iştirakı: *çək-çəkindir-çəkindirici-çəkindiricilik*.

Sözün tərkibində beş şəkilçinin iştirakı: *yağ-yağsız-yağsızlaş-yağsızlaşdır-yağsızlaşdırıcı-yağsızlaşdırıcılıq*.

Sözün tərkibində altı şəkilçinin iştirakı: *duy-duyğu-duygusuz-duygusuzlaş-duygusuzlaşdır-duygusuzlaşdırıcı-duygusuzlaşdırıcılıq*¹.

Sözün sonuna beş və altı şəkilçi qoşulması aqlütinasiyanın qaydalar sisteminə daxildir və Azərbaycan dilinin sözyaratma üsullarının potensial zənginliyini əks etdirir.

Alınma leksika

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bir sıra alınma sözlər də işlədilir. Alınmalar Azərbaycan dilinə əsas etibarlı ilə iki başlıca üsulla daxil olur. Bunun birinci üsulu başqa xalqlarla əlaqə və münasibətlə bağlıdır. Başqa xalqlarla əlaqə və münasibətin özü də iki tiplidir. Birincisi, ictimai-sosial, mədəni və məişət əlaqələridir ki, bu yolla alınan sözlərdə heç bir icbari təsir baş vermir. Belə alınmalar, bir qayda olaraq etnoqrafik səciyyə daşıyır. Məsələn, Azərbaycan xalqı əsrlər boyu gürcü xalqı ilə yaxın qonşuluq münasibətində olduğundan bu dildən Azərbaycan dilinə məişət və iaşə ilə bağlı *kinto*, *berzen*, *xarço*, *çexambili*, *xaçapuri* kimi sözlər daxil olmuşdur. Bu tipli sözlərin keçidində heç bir dil hegemonluğu mövcud deyildir. Azərbaycan dili, eyni zamanda əsrlər boyu ərəb və fars dilləri ilə təmasda olmuşdur. Bu hegemonluğun nəticəsində Azərbaycan dilinə çoxlu sayda icbari qayda üzrə sözlər daxil olmuşdur. Burada dini münasibətlə bağlı olan təsirlər və yazının ərəb əlifbası ilə aparılması da mühüm rol

¹ Yusifov M., Adilov R. Azərbaycan dili. Gəncə, İrşad mərkəzi, 1996, 139 s; s.39-40.

oynamışdır. Eyni zamanda, fars dilinin poeziya təsirləri də Azərbaycan dilinə həm ərəb, həm də fars sözlərinin kütləvi şəkildə daxil olmasına öz təsirini göstərmişdir. Bu üsulla Azərbaycan dilinə daxil olan sözlər kəmiyyətcə artdığı üçündür ki, bu günkü gənclik klassik poeziya dilimizi anlamaqda çox-çox çətinlik çəkir. Azərbaycan dilinə icbari yolla daxil olan ərəb-fars mənşəli sözlərin bir qismi vətəndaşlıq hüququ qazanaraq mənimsənilmiş və anlaşıqlı səviyyəyə düşmüşdür. Bunlara aid fars mənşəli *abad*, *aqah*, *abır* (abru), *avaz*, *ağuş* (qucaq), *azad*, *azər* (od), *aqah*, *asan*, *atuş*, *afərin*, *ahəng*, *ahəngdar*, *ahu* (ceyran), *aşikar*, *babət*, *baməzə*, *bostan*, *bədnam*, *bədrəng*, *viran* və s. sözləri nümunə göstərmək olar. Bir çox fars mənşəli sözlər də mövcuddur ki, onlar artıq keçmiş dövrdə, klassik mənbələrin dilində qalmışdır. Bunlara aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *abgün* (su rəngli), *abginə* (şüşə), *abgərdan* (parç), *abxar* (su içilən yer), *abco* (pivə), *abyar* (suçu), *gövsalə* (birillik dana), *göftər* (söhbət), *güzirə* (seçilmiş), *güzin* (seçən), *guş* (qulaq), *güzərgah* (keçid), *sərd* (soyuq), *sərdar* (komandan) və s.

Ərəb mənşəli vətəndaşlıq hüququ qazanaraq Azərbaycan dilinin leksik-semantik qaydalarına uyğunlaşmış sözlərə dair isə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *məktəb*, *dəftər*, *kitab*, *hava*, *alim*, *aləm*, *arif* (bilici), *ariz* (üzverən), *bəyanab*, *bəzi*, *bəlağət*, *bəraət*, *bəsit*, *bəşir* (muştuluqçu), *xəbər*, *əlac*, *məna*, *təmənna*, *təəssüf*, *təəccüb*, *vücut*, *qabil* (qəbuledən), *qadir* (qüdrətli), *qayda*, *qalib* və s.

Ərəb mənşəli və mənası klassik mənbələrdə qalan sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *qaim-məqam* (müavin), *qasil* (iti), *qamiz* (anlaşılmaz), *qarih* (böyük), *qəllaş* (dərbəder), *qəmmaz* (xəbərçi), *qəntərə* (körpü), *qərz* (borc), *qəsəm* (and), *qəssal*

(mürdəşir), *qərinə* (istedad), *qərre* (parlaq), *qibb* (günaşırı), *qəfa* (arxa), *qəhr* (qəzəb), *qafur* (bağıslayan) və s.¹

Vaxtı ilə Azərbaycan dilinə rus dilindən daxil olan sözlərin işlədilməsi də icbari yrlla baş verirdi. Azərbaycan dili birbaşa digər dillərlə ünsiyyətdə deyildi və istər rus dilindən, istərsə də rus dili vasitəsi ilə alınan sözlər icbari qaydada baş verirdi. Belə sözlərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *stol*, *stul*, *çaynik*, *samovar*, *kran*, *klub*, *traktor*, *şlanq*, *ştanq*, *reaktor*, *redaktor*, *radio*, *televiziya*, *traktor*, *ekskavator*, *elevator*, *portret*, *proyekt*, *komanda*, *komandir*, *telefon*, *teatr*, *kino*, *film*, *universitet*, *ferma*, *fond*, *fonetika*, *taktika*, *strategiya*, *komandir*, *komissiya* və s.

Azərbaycan dilinə başqa dillərə mənsub sözlər indi də daxil olmaqdadır. Artıq müasir dövrdə Azərbaycan dilinə daxil olan sözlərin gəlməsində rus dilinin vasitəçiliyi yoxdur. Hazırda Azərbaycan dilinə gələn xarici sözlərin keçidində iki başlıca istiqamət müşahidə olunur. Bunlardan biri beynəlxalq informasiya aktivliyi, ikincisi isə getdikcə intensivləşən reklam təsiridir. Hər iki halda xarici sözlər mənbə dildən birbaşa, hansısa təzyiq vasitəsi ilə keçmir. İnformativlik elə bir canlı vasitədir ki, o qarşısıalınmaz axın kimi sürətlə yayılır və bütün dillərə, o cümlədən, Azərbaycan dilinə öz təsirini göstərir. Bunun ardınca isə reklam axınları başlayır. Hər iki üsulla söz keçməsinin bünövrəsində elmi-texniki, sosial, ictimai – siyasi, mədəni-kütləvi və məişətlə bağlı anlayışlar dayanır. Müasir dünyanın qloballaşma proseslərinin məhsulu olan alınmaların keçidi heç bir icbari təsirlə başa gəlməsə də beynəlxalq informasiyadan kənarda

¹ Numunələr bu mənbədən götürülmüşdür: Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 416 s; Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 472 s.

qalmamaq zərurəti həmin üsulla daxil olan sözlərin işlədilməsini icbariləşdirir. Bu prosesdə ingilis dilinin informasiya aktivliyi aparıcı rol oynayır. Sözlər ingilis dilindən birbaşa yox, ancaq informasiya axını vasitəsi ilə daxil olur. Bu qayda üzrə son vaxtlar Azərbaycan dilinə daxil olan, xüsusən, ictimai-siyasi, mədəni-məişət, sosial-ictimai və iqtisadi anlayışlarla səciyyələnən sözlərə aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *advayzer* (in.- məsləhətçi), *aksessuar* (fr. hissə, əlavə), *akvalang* (ing.- yüngül), *ambisiya* (fr.-iddia, istək), *bloq* (ing.-gündəlik), *butik* (fr.- dükan, bahalı kiçik mağaza), *brend* (ing.- növ, keyfiyyət), *broker* (ing.-dəllal), *bonus* (lat.-xeyirxah, mükafat), *çarting* (ing.-sxem, cədvəl), *delimitasiya* (fr.-sərhədlərin ayrılması), *demarkasiya* (fr.-hüdulama, ayırma), *anklav* (fr.-əhatə), *reintegrasiya* (lat.-itirilmiş vətəndaşlığın bərpası), *repressiya* (lat.-əzmə, cəzalandırma), *sendviç* (ing.-yemək növü), *puding* (ing.-yemək növü), *hot-doq* (ing.-yemək növü), *ritsa* (ital.-yemək növü), *provayder* (ing.-təmin etmək), *vanner* (ing.- bayraq)¹ və s.

İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən sözlər

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözləri işlənmə dairəsinə görə aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Zamana görə qruplaşan leksika

Zamana görə qruplaşan leksikanın tərkibinə müasirlərinə, yeniliyinə və keçmişə aidiyyəti üzrə ümumiləşən sözlər daxildir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Ümumişlək leksika

Ümumişlək leksika təbiəti etibarı ilə müasir dildə geniş

¹ Nümunələr aşağıdakı mənbələrdən götürülmüşdür: Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər. Bakı, Elm, 2008, 256 s; Məhərrəmli Q., İsmayilov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2014, 240 s; Məmmədli İ və başqa... Yeni sözlər və yeni mənalər lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 276 s; Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 2021, 756 s.

işlənmə əhatəsinə malik olan sözlərdir. Belə sözlər müasir yazılı və şifahi dildə intensiv işlənir, mənaca aydın olur, hamı tərəfindən mənimsənilmiş olur. Ümumişlək leksika dilin işlədilmə üzrə ən aktiv təbəqəsini təşkil edir. Ümumişlək misiyaya mənşəyindən asılı olmayaraq müasir dildə bütün anlaşıqlı sözlər daxildir. Bunlara aid müxtəsər olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: *isimlər: adam, insan, ölkə, vətən, yağış, torpaq, yer, daş, meşə, ev, gül, çiçək, ağac, dəniz, bağ, bağça, yol, cığır, kənd, şəhər, el, oba* və s.; *sifətlər: ağ, sarı, göy, qırmızı, narıncı, yaşıl, qəhvəyi, yaxşı, pis, isti, soyuq, qaynar*; *saylar: bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, min, milyon, milyard, trilyon*; *əvəzlilər: mən, sən, o, biz, siz, onlar*; *zərflər: aşağı, yuxarı, irəli, geri, cəld, yeyin, tələsik; feillər: al, gəl, gör, get, tut, bil, oxu, dur, dayan, yeri, bax, otur, qaç, çat* və s.

Arxaik leksika

Arxaik söz: *arxaizm* mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Arxaik leksikaya köhnəlmiş, istifadədən çıxmış, bəzən də mənası unudulmuş sözlər daxildir. Belə sözlərə daha çox keçmişə aid olan nümunələrdə rast gəlmək olur. Bunlara aid *ün* (səs), *sayru* (xəstə), *güz* (payız), *yapaq* (yaz yunu), *güzəm* (payız yunu), *qut* (uğur), *sağır* (kar), *udlu* (həyalı), *əsrük* (sərxoş), *irişmək* (yetişmək), *qopuz* (çalğı aləti), *bay* (varlı), *yayaq* (piyada), *ayaq* (piyalə, qədəh) kimi nümunələri misal göstərmək olar. Arxaik sözlərə aid qayda onların hansısa tarixi məqamların təsvirini canlandırmaqla bağlı işlədilməsindən ibarətdir. Arxaizmlərlə yanaşı dildə digər köhnəlmiş sözlər qrupu da vardır ki, onlar sosial, ictimai və məişət həyatındakı köhnəliklərlə əlaqədar artıq işləklidən düşmüş sözlərdən ibarətdir. Bunlara dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *kovxa, kəndxuda, darğa, çarıq, çuxa,*

xaş, cüt, dağarcıq, çuval, xaral, güyüm, çarğat, yaşmaq, kələğayı, girvənkə, cəhrə, kirkid, həvə, əriş, arğac, kolxoz, sovxoz, muzdur, biyar, töycü və s.

Neologizmlər

Neologizmlər dildə son zamanlar yaranan və işlədilən sözlərdir. Neologizmlərə aid qayda onların süni xarakter daşımaması və işlədilmə imkanlarının reallıq keyfiyyətindən ibarətdir. Əks halda hər yeni yaradılan və ya dilə gətirilən neologizmin istifadə dairəsi məhdudlaşmaqla üzləşə bilər. Azərbaycan dilində vaxtı ilə *göydələn* (uca bina), *çimərlik, işılqan* (işıqfor), *sayışmaq, öncül* (qabaqcıl) kimi sözlər işlədilmişdir. Son vaxtlar mətbuatda *bulunmaq* (rastlaşmaq), *olay* (hadisə), *önəmli* (əhəmiyyətli), *dəstək* (yardım), *durum* (vəziyyət), *tapınmaq* (ibadət etmək), *təpki* (etiraz), *yazar* (yazıçı), *gündəm* (cari), *dönəm* (zaman, vaxt), *sonuc* (nəticə), *yekili* (səlahiyyətli), *qatılmaq* (qoşulmaq), *dartışmaq* (mübahisə) kimi neologizmlərin işlədilməsinə rast gəlmək olur. Onların hər hansı birinin anlaşılma və mənimsənilmə qaydasına uyğunlaşaraq işlədilməsi bilavasitə həmin sözlərin intensivləşmə biləcəyindən asılıdır.

İşgüzarlıq və fəaliyyət sahəsinə aid leksika

İşgüzarlıq və fəaliyyət sahəsinə aid olan leksika bunlardır:

1) terminoloji leksika; 2) peşə-sənət leksikası

Terminoloji leksika

Terminoloji leksika daha çox hər hansı elmi-texniki, sosial, iqtisadi, ictimai-siyasi fəaliyyət sahəsinə aid olan vahidlərdir. Terminoloji leksikaya aid qayda onların aid olduğu sahə ilə bağlı təkmənalılıq xüsusiyyəti daşmasından ibarətdir. Terminoloji leksika insanların müxtəlif fəaliyyət sahələrinə dair xüsusən anlayış bildirir. Terminoloji leksikaya dair ən ümumi qayda eyni zamanda onların bəşəri, kütləvi anlayış bildirməsindən ibarətdir.

Beləliklə terminoloji leksika hər hansı sahəyə aidiyyətinə görə xüsusi, fərdi, anlayışına görə ümumi, bəşəri səciyyə daşıyır. Terminoloji leksikaya dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

1)*ictimai-siyasi sahəyə aid olanlar: demokratiya, administrasiya, deportasiya, repressiya, lokada, boykot, despotiya, inaqurasiya, elektorat, federasiya, despotizm, nota, totalitarizm, fundamentalizm, unitarizm, dislokasiya, genosid, impiçment, immiqrant və s.*

2)*elmi-texniki sahəyə aid olanlar: texnika, trayektoriya, illuminator, avtomat, transformator, kalibr, kalkulyasiya, lokator, monitor, modul, operator, ornitologiya, pleyer, planşet, plata, proqram, slayd, radar, radiasiya, rakurs, bayt, rotator və s.*

3)*hərbi sahəyə aid olanlar: diviziya, polk, alay, komandir, komandos, tank, desant, dron, pulemyot, blokada, bufer, mobilizasiya, demobilizasiya, raket, dislokasiya, snayper, kalibr, eskadron və s.*

4)*isthesalata və iqtisadiyyata, maliyyə sahəsinə aid olanlar: fabrik, zavod, təsərrüfat, akzis, audit, banknot, barter, biznes, broker, birja, brend, deflyasiya, inflyasiya, firma, holdinq, ipoteka, investor, investisiya və s.*

5)*təbabətə aid olanlar: dializ, rentgen, diaqnoz, gigiyena, infeksiya, dezinfeksiya, inplantasiya, diafraqma, diatez, transplantasiya, hemoqlobin, insult və s.*

Peşə – sənət leksikası

Peşə –sənət leksikasına aid qayda onların bu və ya digər işgüzar sahəyə aid olması ilə ölçülür. Peşə –sənət leksikası eyni zamanda hər bir xalqın ictimai-məişət həyatında baş verən zəruri tələb və maraqla bağlı formalaşmışdır. Peşə –sənət anlayışlı sözlər hər bir xalqın işgüzar fəaliyyəti ilə əlaqədar formalaşır və özünəməxsus ifadə vasitələrinə malik olur. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

- 1) çörəkçiliklə bağlı olanlar: *kökə, lavaş, fətir, yuxa, fəsəli, təndir, kündə* və s.
- 2) meyvəçilik, tərəvəzçilik, bağçılıqla bağlı olanlar: *ərik, alma, gilə, əsgəri* (üzüm), *təbrizi* (üzüm), *qaragilə, qora, şann kişmişi; reyhan, keşniş, turp, xiyar, pomidor, şüyüd* və s.
- 3) atçılıqla bağlı olanlar: *yəhər, cilov, üzəngi, madyan, aygır, löhrəm* (yerişi), *qulan* və s.
- 4) iaşə ilə bağlı olanlar: *şorba, tava, süzmə-xəngəl, döşəmə-plov, paxlalı plov, döymə kabab, şiş kababı, tavakabab, dovğa, ayran, qaymaq, şor, pendir* və s.
- 5) bəzənçiliklə bağlı olanlar: *sırğa, üzük, bilərzik, sinəbənd, yaxalıq* və s.

Xüsusi söz qrupları

Xüsusi söz qrupları dildə məhdud işlənən leksik vahidlərdir. Bunların hər birinin özünəməxsus qayda prinsipləri mövcuddur. Xüsusi söz qruplarına aşağıdakıları aid etmək mümkündür: *ekzotik leksika, etnoqrafik leksika, reali, varvarizm, arqo, jarqon, slenq, interferensiya*.

Bunların özünəməxsus qayda prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Ekzotik leksika. Ekzotik leksikaya dair qayda odur ki, bu qrupa daxil olan sözlər hər bir xalqın milli və sosial-mədəni-məişət

həyatı ilə bağlıdır. Ekzotik leksika hər bir dilin özünə məxsusdur. Bu sözlər başqa dillərdə işlənsə də alınma sözlər və terminlər kimi dillərin lüğət tərkibinə daxil olmur. Belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *dollar* (ABŞ, Kanada, Avstraliya), *lirə* (türkiyə), *rubl* (rus), *manat* (Azərbaycan), *tümən* (fars), *dirhəm* (ərəb əmirlikləri), *funt-sterlinq* (İngiltərə); *gitara* (ispan), *setar* (İran), *dönər* (türk), *xarço*, *xaçapuri* (gürcü), *kimano* (yaponiya), *lord*, *miss*, *missis-ledi* (İngiltərə), *banu* (iran), *xanım*, *xatın*, *bikə* (Azərbaycan) və s.

Etnoqrafik leksika. Etnoqrafik leksika da hər bir xalqın milli-məişət və etnomədəni həyatı ilə bağlı formalaşmış söz qruplarıdır. Ekzotizmlər kimi etnoqrafik leksika da milli xarakter daşıyır və başqa dillərin lüğət tərkibinə daxil olmur.

Etnoqrafik leksikaya dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *güyüm*, *səhəng*, *satıl*, *üzəngi*, *yəhər*, *cilov*, *çuxa*, *çarıq*, *kürk*, *börk* (Azərbaycan), *brendi*, *cin*, *kalvados*, *rom* (İngiltərə), *puşi*, *şampan*, *konyak* (fransa), *abğo* (iran), *çaça*, *çexambeli*, *xarço* (gürcü) və s.

Realı. Realilər heç bir dilin özünə aid leksik vahidlər deyildir. Realilər başqa dillərə məxsus ekzotizmlər və etnoqrafizmlərdən ibarətdir. Bu sözlər başqa dillərə ya tərcümə ədəbiyyatı, ya dillərarası integrasiya və ya informasiya aktivliyi sayəsində daxil olur. Realilər də ekzotizm və etnoqrafizmlər kimi işləndiyi dillərdə həmin dilin lüğət tərkibinə daxil olmur. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *arxalıq*, *çarıq*, *çadra*, *yaşmaq*, *çalma*, *başmaq*, *lavaş*, *basdırma*, *uzundərə*, *tərəkəmə*, *yapıncı* kimi sözlər Azərbaycan dili üçün etnoqrafizmdir. Bu sözlər hər hansı digər bir dilə keçdikdə isə realiyə çevrilir. O cümlədən, fransız dilindəki *müsyö*, *madam*, ispan dilindəki *senyor*, *senyorita*, ingilis dilindəki *mister*, *ser*, *lord*, *ledi*, *miss*, Amerika hindularının dilinə məxsus olan *tomaqavk*, *viqvam*,

mokasin, mustanq, gürcü dilindəki *genosvale, batono, xaçapuri*, yapon dilindəki *kimano, kamikadze*, alman dilindəki *frau, frayleyi*, ərəb dilindəki *səlat* (namaz), *tövbə, səri, dirhəm, dinar*, fars dilindəki *rial, birun, əndərun* sözləri¹ həmin dillərdə etnoqrafik xarakterlidir. Azərbaycan dilində işlədildikdə isə onlar reali kimi səciyyələnir.

Varvarizm. Varvarizmlər xüsusən, bədii nümunələrdə başqa xalqlara məxsus hadisə və situasiyalarla bağlı obrazlaşdırıcı təəssürat yaratmaq məqsədi ilə işlənən söz və ifadələrdən ibarətdir. Məsələn, Qasım bəy Zakirin poetik nümunələrində işlənən *znakom, sadis, paşol, zakoni-tazə, zakuska bisilist, bizakon, vayenni sud, zakoni-digər*, Aşıq Ələsgərin poeziyasında təsadüf edilən *brat, pəjalüstə* kimi sözlər varvarizmə aid nümunələrdir.

Arqo. *Arqo* müəyyən qapalı sosial mühitdə işlənən sözlərdən ibarətdir. Arqolar məhdud bir mühitdə işlənir və dilin ümumi lüğət tərkibinə daxil olmur. Belə sözlər xırda sosial təbəqəyə məxsus insanların leksikonunda işlənir və mənası da daha çox həmin qruplar tərəfindən anlaşıqlı olur. Məsələn, *karusel* sözü, *hiylə, aldatmaq, fırıldaqçılıq, avtoritet* sözü *oğrubaşı, atmaq* sözü *pul alıb aldatmaq, kırıxa* sözü *himayəçi, şnurok* sözü *xəbərçi, suka* sözü *xəbərdəşiyan, sağmaq* sözü *pul qoparmaq, bərkgedən* sözü *maddi imkanı çox olan, karva* sözü *pul* mənasında işlənir.

Jarqon. Jarqonlar peşəkarların, sənətkarların həmçinin ayrı-ayrı sosial qrupların dilində işlənən və onların arasında işlənən peşəkarlıqla bağlı olan sözlərdir. Məsələn, tələbələrin dilindəki *kəsilmək* (imtahandan keçməmək), müəllimlərin dərşarası boş

¹ Yusifov M.İ. Dövlətçilik və dil. Bakı, Nurlan, 2004, 176 s; s. 124.

mənasında işlətdikləri *pəncərə*, kommersiya dilində *əmtə* mənasında işlənən *mal* sözü, elmi işçilərin tədqiqat mənasında işlətdikləri *iş* (dissertasiya işi, tədqiqat işi, yazı) sözü, sadə dildə işlədilən həftə günlərinin adları (birinci gün-bazar ertəsi, ikinci gün –çərşənbə axşamı, üçüncü gün- çərşənbə, dördüncü gün-cümə axşamı, beşinci gün- cümə, altıncı gün-şənbə) sözlərin peşəkarlıqla əlaqədar ümumiləşmiş jarqonlardır.

Slenq. *Slenq* sözü ingilis dilinə (ing.-slang) məxsusdur. İngilis dilində müxtəlif sosial qruplara aid işlənən sözlər slenq adı ilə hələ XIX əsrdən termin kimi adlandırılmışdır. Slenqlər daha çox arqo və jarqonlarla eyniləşdirilir. Lakin slenqlər ayrı-ayrı qrupların dilində hər hansı emosiyaların canlandırılması məcazlaşdırılaraq işlədilən sözlərdən ibarətdir. Slenqlər daha çox gənclərin leksikonunda emosional tərzdə işlətdikləri sözlərdir. Məsələn, ən yaxşı, heyranamiz iş, əşya və hadisə barədə işlədilən *bomba!*, *efir!*, *super!*, *yes!*, *pas!*, *ful!* kimi sözlər slenqlərə dair nümunədir.

İnterferensiya. İnterferensiya bir dildə başqa dilə məxsus normadan kənar işlədilən sözlər qrupudur. İnterferensiyanın baş verməsi daha çox ikidillilik şəraitinə aiddir. İnterferensiyaya sözləri normadankənar olduğu üçün olara adətən danışiq dilində rast gəlmək olur. Məsələn, adi danışiq dilində vaxtı ilə rus dilinin təsiri ilə işlədilən aşağıdakı nümunələr interferensiya səciyyəlidir: *вабве* (ümumiyyətlə), *нрочто* (sadəcə), *нрава* (sürücülük vəsiqəsi), *так што* (belə ki), *значит* (deməli), *давай* (gəlin), *жест* (oldu) və s.

İnterferensiya eyni zamanda informasiya aktivliyi nəticəsində də baş verir. Məsələn, son vaxtlar danışiq dilində təsadüf edilən ingilis dilinə məxsus «no problem», *okey* kimi nümunələri buna misal göstərmək olar.

Söz yaradıcılığı

Dildə sözlərin yaranması onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Söz yaradıcılığı hansı üsulla baş verməsindən asılı olmayaraq bütövlükdə dilin leksik potensialına daxildir. Başqa sözlə, söz yaradıcılığı dilin leksik tərkibinin zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Odur ki, söz yaradıcılığı birbaşa dilin leksik tərkibinin tədqiqat sahəsinə daxil olur. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının özünəməxsus qaydalar üzərə aşağıdakı üsullarla baş verir:

Fonetik söz yaradıcılığı

Fonetik söz yaradıcılığı Azərbaycan dili söz yaradıcılığının ən az işlənmiş sahəsidir. Bu ona görədir ki, fonetik vahidlər dilin məna bildirməyən elementləri kimi təsəvvür edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində fonetik söz yaradıcılığının mövcudluğu barədə ilk dəfə Ə.Dəmirçizadənin irəli sürdüyü ideya başlanğıc təəssüratı yaratmışdır. Ə.Dəmirçizadə yazırdı ki, “Sövti *təqlid səslərinin formalaşması aydın surətdə göstərir ki, dildə olan səslərin hamısı bu və ya digər məna çalarlığına malikdir. Məsələn, u səsi uğultu, gurultu, qurultu və buna bənzər hadisələrin səs rəngini vermək üçün, ş səsi atışmaq, çalışmaq, çarpışmaq kimi əməliyyatların səs rəngini vermək üçün işlədilir*”¹. Fonetik elementlər əlbəttə ki, xüsusi, konkret bir semantik xüsusiyyət kəsb etmir, lakin onlar Ə.Dəmirçizadənin təsəvvür etdiyi kimi ümumi, assosiativ bir anlayış bildirir. Söz

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s; s.55.

tərkibinin təşkilində isə həmin ümumi anlayışlar konkretləşir, dəqiqləşir, vahid semantik bir vəhdət yaradır. Daha sonra fonetik söz yaradıcılığının mövcudluğu barədəki fikirlərə S.Cəfərovun, A.Ələkbərovun və başqalarının əsərlərində də rast gəlmək olur¹. Bununla yanaşı hətta bəzi hallarda fonetik söz yaradıcılığının mövcud olmadığı barədəki fikirlər də irəli sürülmüşdür. Nəzərə almaq lazımdır ki, dil qapalı bir sistemdir və bu sistemdə hər hansı bir paradigma, o cümlədən söz yaradıcılığı da sistem təşkil edir. Bu mənada əgər dildə leksik, morfoloji və sintaktik söz yaradıcılığı qaydaları varsa bu o deməkdir ki, fonetik söz yaradıcılığı üsulu da mövcuddur. Məsələ bundadır ki, Azərbaycan dili aqlütinasiya mexanizminin təsiri ilə sonşəkilçiliklə təchiz olunduğu üçün fonetik söz yaradıcılığı prosesi məhdudlaşmış, öz yerini digər üsullara vermişdir. Lakin fonetik söz yaradıcılığının daxili sistemi öz izlərini yaşatmaqda davam etmişdir. Azərbaycan dilində fonetik qaydalar üzrə söz yaradıcılığının aşağıdakı növləri öz izlərini saxlayır.

Əvvəlinə samit artırılmaq yolu ilə söz yaranması. Bu üsulla sözyaratma qaydasında mənbə təşkil edən kökə məxsus anlayış törəmə sözlərdə öz semantik ardıcılığını saxlayır. Məsələn, *an-* kökünün ümumi anlayışına *bilmək, xatırlamaq, başa düşmək, anlamaq* kimi məna çalarlıqları daxildir. Bu çalarlıqlar *an-* kökü üzərində qurulan aşağıdakı kimi törəmələrdə saxlanılır:

- 1) əvvəlinə *q* artırmaqla *qan* (qanmaq) sözü düzəlir;
- 2) əvvəlinə *s* artırmaqla *san* (sanmaq, düşünmək) sözü düzəlir;
- 3) əvvəlinə *d* artırmaqla *dan* (bildiyini inkar etmək) sözü düzəlir;
- 4) əvvəlinə *t* artırmaqla *tan(ı)* (tanımaq) sözü düzəlir.

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1970, 192 s; s.152-153; Алекперов А.К. Лексическое значение в семасиологической структуре слова//Советская тюркология, 1976, № 2, s.35-37.

Kök dilində sait dəyişməsi yolu ilə söz yaranması

Belə törəmələrdə də yeni yarananlar mənbə kökə məxsus ümumi anlayış saxlanılır. Məsələn, *top* sözü əşyada irilənmiş həcm anlayışı bildirilir. Bu kök tərkibində sait dəyişməsi yolu ilə aşağıdakı törəmələr düzəlik:

1) kök daxilində *a* saitinin dəyişməsi ilə hündürlük mənası bildirən *tap* (təpənin başı) düzəlik.

2) kök daxilində *o* saitinin işlənməsi ilə hündürlük, *topa* mənasındakı *top* sözü düzəlik.

3) kök daxilində *ü* saitinin işlənməsi ilə mərkəz, orta yer mənası bildirən *tüp* sözü düzəlik.

Kök sonunda samit dəyişməsi yolu ilə söz yaranması

Kök sonunda samit dəyişməsi yolu ilə düzələn törəmələrdə də mənbə kökdəki anlayış əlaqəsi saxlanılır: Məsələn, *qap* kökü *qapamaq*, *örtülü olmaq* mənası bildirir. Bu kökün son samiti *b* ilə əvəzləndikdə *qab* (örtülü əşya), həmin kökdən bir də örtülü mənasındakı *qabıq* sözünün kökü formalaşır.

Sıx kökündən *ğ* dəyişməsi ilə kök mənasını mühafizə edən *sığmaq* sözü yaranır.

Leksik söz yaradıcılığı

Leksik yolla söz yaranmasının aşağıdakı kimi qayda və üsulları vardır: Bunlardan ən əsası və birincisi ana dilinin daxili semantik inkişafı ilə bağlı olan qayda və üsullardır. Bunlara aid aşağıdakıları göstərmək olar:

1) konversiya üsulu

Konversiya termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası dəyişmə deməkdir. *Konversiya* termini fizikada, biologiyada, iqtisadiyyat və maliyyədə, o cümlədən linqvistikada işlənilir.

Linqvistikada konversiya termini sözlərin leksik-qrammatik-semantik dəyişməsi yolu ilə sözyaratma qaydası mənasında işlənir. Konversiya qaydası üzrə leksik sözyaratmanın üç əsas növü vardır:

1) *substantivləşmə*

Substantivləşmə əlamət bildirən sözlərin isimləşməsi deməkdir: *Qara* (sifət), *Qara* (isim) şəxs adı; və *qaraltı* mənasında; *Göy* (sifət), *Göy* (isim) *Səma* mənasında; *sarı* (sifət), *sarı* – (isim) *qızıl* mənasında: *Qoca* (sifət), *qoca* (isim) *yaşlı adam* mənasında.

2) *atributivləşmə*

Atributivləşmə əşya bildirən sözlərin əlamət bildirmə mənasında işlənməsi deməkdir: *qızıl* (isim) – əşya, *qızıl* (sifət) *qızıl xasiyyət*; *dəmir* (isim), *dəmir* (sifət)- *dəmir qapı*; *dağ* (isim), *dağ* (sifət) *dağ gövdəli* və s.

3) *adverbiallaşma*

Adverbiallaşmada əsas etibarlı ilə sifətlər zərf yerində işlənmə keyfiyyəti qazanır: *iti* (sifət), *iti* (zərf) *iti yerimək*; *yeyin* (sifət), *yeyin* (zərf) *yeyin yerimək*; *yavaş* (sifət), *yavaş* (zərf) *yavaş danışmaq*; *yaxşı* (sifət), *yaxşı* (zərf) – *yaxşı ötürmək* və s.

2.Sözlərin mənacə genişlənməsində aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə edilir:

1) *omonimləşmə*

Omonimləşmədə eyni kök üzərinə ayrı-ayrı mənalar yüklənir: *kök* (şişman), *kök* (tərəvəz), *göy* (səma), *göy* (rəng), *göy* (xəsis); *biz* (alət), *biz* (birinci şəxsin cəmi), *at* (heyvan), *at* (feil, atmaq), *başıboş* (sərsəm), *başıboş* (sahibsiz).

2) *sinonimləşmə*

Sinonimləşmə dilin leksik tərkibinin yeni sözlərlə zənginləşməsi deməkdir: *hündür-uca*, *böyük-iri*, *dost-tanış*, *arxa-*

kömək, gözəl-göyçək, gödək-alçaq, sağ-salamat, təzə-yeni, təzə-tər, getmək-varmaq (varıb getmək); *yamaq-sökük, qohum-qardaş, çöl-düz, tələm-tələsik, dəli-divanə* və s.

3) antonimləşmə

Antonimləşmə ziddiyyət bildirən sözlərin yanaşı işlənməsi deməkdir: *gec-tez, isti-soyuq, irəli-geri, aşağı-yuxarı, gecə-gündüz, eniş-yoxuş, dərə-təpə, yaxşı-yaman, iri-xırda, yer-göy, az-çox* və s.

Alınmalar

Alınmalar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rola malikdir. Dilə alınmaların daxil olması ana dilinin inkişafına zidd təsir göstərsə də onların bəziləri vətəndaşlıq hüququ qazana bilir, bir qismi isə terminoloji səciyyə daşıyır. Vətəndaşlıq hüququ qazanan sözlərə dair aşağıdakıları göstərmək olar:

1) ərəb mənşəli sözlər: *əvvəl, axır, adət, alim, müəllim, tələbə, dər, dünya, aləm, əməl, zəhmət, məktub, kitab, dəftər, həya, rahat, razi* və s.

2) fars mənşəli sözlər: *badə, cəftə, plov, fincan, kabab, güzəşt, gərdən, zər, şərab, xanəndə, nazəndə, cəngavər, pərvərdigar* və s.

3) rus dilindən keçən sözlər: *stol, stul, stəkan, samovar, sup, çaynik, adyal, vedrə, şlyapa* və s.

4) latın mənşəli sözlər: *qlobus, diktör, emfaza, emissar, inversiya, intervensiya, intuisiya, konservator, konsilium, konsentrat* və s.

5) yunan mənşəli sözlər: *fonetika, qrammatika, dializ, diafraqma, dialoq, diapazon, diaspora, diatez, leykoz, leykoplastr* və s.

6) ingilis mənşəli sözlər: *leybarist, ledi, lazer, krekinq, kottec, dizayn, doker, dollar, domen, disket, diskoteka, diskont,*

disneylend və s.

Hibridlər

Hibridlər Azərbaycan dili ilə başqa sözlərin qatışığından törəmiş söz qrupundan ibarətdir. Hibridlər xalqların uzun dövrlər ərzində baş verən yaxın münasibətləri sayəsində formalaşmış sözlərdən ibarətdir. Hibridlər uzun zamanlar dildə elə işlənmişlər ki, onlar artıq ana dili sözlərindən fərqləndirilmir. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *doğru-dürüst* (Azərb.-fars), *çöl-biyaban* (Azərb.-fars), *uzunduraz* (Azərb.-fars), *yazı-yaban* (Azərb.-fars); *qabaq-qənşər* (Azərb.-fars), *üzbəsurət* (Azərb.-ərəb), *səğ-salamat* (Azərb.-ərəb) və s.

Morfoloji söz yaradıcılığı

Morfoloji söz yaradıcılığı Azərbaycan dili söz yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Bu ona görədir ki, Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri analitik-flektiv dillərdən fərqli olaraq sözdüzəltmədə silsiləvi ardıcılıqla sıralanma qaydasına malikdir. Bu da morfoloji söz yaradıcılığının zəngin potensial imkanlara malik olduğunun göstəricisidir.

Morfoloji söz yaratma üsulu ad və feil nitq hissələrini bütövlükdə əhatə edən zəncirvari bir sistemə malikdir. Morfoloji söz yaratma daimi bir prosesdir. Onun özünəməxsus daxili qaydaları aşağıdakılardan ibarətdir:

Addüzəltmə qaydaları

Bu qaydaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- 1) addan ad düzəlir: *daş-daşlıq, dağ-bağlıq*
- 2) addan ikiqat ad düzəlir: *quzu-quzuçu-quzuçuluq*
- 3) feildən ad və ikiqat ad düzəlir: *yaz-yazı-yazıçı-yazıçılıq*
- 4) addan feil sonra ad düzəlir: *iş-işlə-işlək*
- 5) addan feil, sonra ad, sonra ad və ad düzəlir: *əl-ələ-ələk-*

ələkçi-ələkçilik

6) feildən feil, sonra feil, sonra ad, ad və bir də ad düzəlir: *sür-sürün-süründür-sündürmə-süründürməsi-süründürməçilik*

Feildüzəltmə qaydaları

1) addan ad düzəlir: *yağ-yağla, bağ-bağla*

2) addan feil sonra feil, bir də feil düzəlir: *ağ-ağar-ağart-ağartdır*

3) feildən feil, sonra feil, sonra bir də feil düzəlir: *qur-qurdala-qurdalat-qurdalatdır*

4) feildən feil, sonra feil, sonra feil, bir də feil düzəlir: *soy-soydu-soydurt-soydurt-soydukdur*

5) ad, addan feil, sonra feil, feil, bir də feil düzəlir: *bərk-bərki-bərkit-bərkitdir-bərkitdiril və s.*

Sintaktik söz yaradıcılığı

Sintaktik söz yaradıcılığı mürəkkəb yolla baş verən söz yaratma qaydalarını əhatə edir. Sintaktik söz yaradıcılığı Azərbaycan dili sözyaratma qaydalarının qədim üsullarındandır. Bu üsulla sözyaratma prosesi o zamandan başlamışdır ki, o mərhələdə hələ sözdüzəldici şəkilçilər ya formalaşmamış, ya da zəif inkişaf etmişdir. Bununla yanaşı olaraq morfoloji sözyaratma üsulları nə qədər intensivləşmiş olsa da belə sintaktik söz yaradıcılığı prosesi hər zaman özünün fəallığını saxlamış və bu üsul indi də öz ənənələrini yenilənmiş qaydada davam etdirməkdədir. Lakin onu da etiraf etmək lazımdır ki, sintaktik söz yaradıcılığı qaydalarına məxsus araşdırmalar morfoloji sözyaratmaya nisbətən tədqiqata az cəlb olunmuşdur. Sintaktik söz yaradıcılığına dair əsas qaydaları üzrə sözyaratmada demək olar ki, qoşmalar istisna olmaqla bütün digər nitq hissələri iştirak edir. Odur ki, mürəkkəb sözləri nitq hissələri üzrə formalaşması

aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Mürəkkəb isimlərdən ibarət olanlar

Mürəkkəb isimləri formalaşma qaydaları üzrə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1) *Şəxs adları kimi formalaşanlar: Məhəmmədali, Əliqulu, Həsnağa, cəfərqulu, Həzrətqulu, Ağamoğlan, Gülbahar, Gülsənəm, Gülbacı və s.*

2) *Qohumluq bildirən söz kimi formalaşanlar: Əmidostu, dayıdostu, ağabacı, qayınata, qayınana, əmi qızı, dayı qızı, əmi oğlu, dayı oğlu və s.*

3) *İsim və feili sifətin yaranması ilə düzəlmələr: taxıldöyən, günəbaxan, gündoğan, əl-üzyuyan, taxıldöyən, yerqazan və s.*

4) *Mənsubiyyət şəkilçili sözün yanaşması ilə düzəlmələr: ayaqqağı, dilotu, dəvədabanı, qəndqabı, duzqabı, itburnu, suiti, kəklikotu, keçimcə yi və s.*

5) *İkinci tərəfi göl, çay, şəhər, kənd sözləri ilə ifadə olunan yer adları: Göygöl, Maralgöl, Göyçay, İçərişəhər, Qaraşəhər, daşkənd, Çimkənd və s.*

6) *İkinci tərəfi yönük hal şəkilçisi ilə düzəlmələr: özbaşına, təkbəşinə, adambaşına, ağzığünə, ağzi axşama və s.*

7) *İkinci tərəfi -lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçili sözlə ifadə olunanlar: üçadamlıq, beşadamlıq, tərəfkeşlik, qohumbazlıq, dələduzluq, özbaşınalıq, ağzı bütövlük və s.*

8) *Eyni sözlərin təkrarı ilə: üzük-üzül (oyun), daş-daş və s.*

9) *Sinonim sözlərin iştirakı ilə: qol-budaq, dost-tanış, oğul-uşaq, yan-yörə, dəli-divanə, tanış-biliş, arxa-dayaq və s.*

10) *Antonim sözlərin iştirakı ilə: gecə-gündüz, axşam-səhər, baş-ayaq, yer-göy, dağ-dərə, dərə-təpə və s.*

Mürəkkəb sifətlərdən ibarət olanlar

Mürəkkəb sifətlərdən ibarət olan sözləri aşağıdakı kimi

qruplaşdırmaq olar:

1) *eyni sözün təkrarı ilə: yaxşı-yaxşı, iri-iri, təzə-təzə, uzun-uzun, xırda-xırda* və s.

2) *sözdüzəldici şəkilçili sözlərin təkrarı və yanaşması ilə: dilli-dilavər, allı-güllü, ağıl-qaralı; güllü-çiçəkli, tozlu-torpaqlı, saysız-hesabsız, ucsuz-bucaqsız, istiqanlı, gülərüzlü, şirindilli, dəliqanlı* və s.

3) *sadə sözlərin yanaşması ilə: dikbaş, sarısaq, göy-göz, acıdil, şirindil, boşboğaz* və s.

4) *birinci tərəfində mənsubiyyət şəkilçili sözün işlənməsi ilə: gözütöx, üzügülər, qəlbəciq, əliyalın, gözüqanlı, başıboş, diligödək, əliuzun, dilişirin, ayağıyalın, başıacıq, üzüörtülü* və s.

5) *birinci tərəfində qeyri-qəti zaman şəkilçisi iştirak edən sözlərin işlənməsi ilə: gülərüz, axarəbaxarlı, gedərgəlməz* və s.

Mürəkkəb saylardan ibarət olanlar. Mürəkkəb saylar əsas etibarilə aşağıdakı kimi düzəldir:

1) *eyni miqdar sayların təkrarı ilə: beş-beş, bir-bir, on-on, yüz-yüz, min-min, milyon-milyon* və s.

2) *miqdar say sözlərinin ardıcılığı ilə: on bir, on iki, on beş, əlli beş, yüz əlli beş, min beş yüz əlli beş, bir milyon beş yüz min beş yüz əlli beş* və s.

3) *–da (–də) yerlik şəkilçisi ilə əlaqələndən miqdar say sözlərinin iştirakı ilə: üçdə bir, beşdə bir, yüzdə bir, mində bir, milyonda bir* və s.

4) *–dan (–dən) şəkilçisinin iştirakı ilə əlaqələndən miqdar say sözlərinin iştirakı ilə: beşdən biri, dördən biri, yüzdən biri, mindən biri* və s.

5) *ayrı-ayrı miqdar say sözlərinin iştirakı ilə: ikibir, üçbir, beşbir, üç-dörd, beş-altı, on-onbeş, iyirmi-otuz, qırxdəlli, beş-on, altı-yeddi* və s.

6) qeyri-müəyyən sayların təkrarı və yanaşması ilə: *çox-çox, az-az, xeyli-xeyli; az-çox;*

7) miqdar və qeyri-miqdar sayların yanaşması ilə: *bir az, bir çox, bir xeyli*

8) qeyri-müəyyən saylara lap, ən, daha ədatlarının yanaşması ilə: *lap çox, daha çox, ən çox, lap az, ən az, daha az* və s.

Mürəkkəb əvəzlilərdən ibarət olanlar. Mürəkkəb əvəzlilər digər nitq hissələrindən tbrəyənlərlə müqayisədə nisbətən azdır. Bunlar əsas etibarı ilə aşağıdakılardır:

1) İşarə əvəzliləri üzrə düzəlmələr: *o-bu; onun-bunun, onabuna, onu-bunu, onda-bunda, ondan-bundan, onlar-bunlar, elə-belə; eləsi-beləsi; elələri-belələri* və s.

2) Şəxs əvəzliləri üzrə düzəlmələr: *sən-mən: sənli-mənli, sənsiz-mənsiz; siz-biz: sizli-bizli, sizlər-bizlər* və s.

3) Qeyri-müəyyən əvəzlilər üzrə düzəlmələr: *hər kəs, hər kim, heç kəs, heç bir, hər biri, heç biri, hər nə* və s.

Mürəkkəb feillərdən ibarət olanlar. Mürəkkəb feillərin formalaşması qaydası ikinci tərkib hissədə aparıcı tərəfin feildən ibarət olması ilə baş verir. Bu qaydalar əsas etibarı ilə aşağıdakılardan ibarətdir:

1) aparıcı tərəfdə etmək, olmaq, eləmək sözlərinin iştirakı ilə düzəlmələr: *xarab etmək, təsir etmək, hökm etmək; hasil olmaq, dərd olmaq, yaxşı olmaq, daş olmaq, torpaq olmaq; tez eləmək, çox eləmək, az eləmək, yaxşı eləmək.*

2) birinci tərəfdə istənilən sözün işlənməsi ilə ikinci tərəfdə uyğun feilin iştirakı üzrə düzəlmələr: *baş vermək, yol vermək, isti keçmək, sərin keçmək, beş vermək, gəş-beş düzəltmək, baş tutmaq, əl götürmək, dil uzatmaq, əl çəkmək, xoş gəlmək, asan görünmək; baş əymək, düz dayanmaq, bərk durmaq* və s.

Mürəkkəb bağlayıcılardan ibarət olanlar. Mürəkkəb

bağlayıcıların formalaşma qaydaları onların yanaşması üsulu ilə işlənməsindən ibarətdir. Bunlara aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar:

1) *və* bağlayıcısının iştirakı ilə düzənlər: *və həm, və həm də, və həm də ki, və ya və ya da ki, və yaxud, və yaxud da, və yaxud da ki; və habelə; və habelə də; və həm də, və həm də ki, və yaxud; və yaxud da ki; və gah da, və gah da ki, və nə də və nə də ki və s.*

2) *o, bu* işarə əvəzliliklərinin iştirakı ilə düzənlər: *ona görə, buna görə, ondan ötrü, bundan ötrü, ona görədir ki, buna görədir ki; onun üçündür ki, bunun üçündür ki və s.*

3) *amma, ancaq, lakin* bağlayıcılarının iştirakı ilə: *amma buna görə; ancaq bundan ötrü ki, lakin buna görədir ki və s.*

Mürəkkəb ədatlardan ibarət olanlar. Mürəkkəb ədatlar iki və ya daha artıq ədatın yanaşması yolu ilə formalaşır. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *eləcə də, beləcə də, lap elə beləcə də, bir də, bir də ki, lap elə bir də ki və s.*

Mürəkkəb nidalardan ibarət olanlar. Mürəkkəb nidalar bir qayda olaraq təkrar yolu ilə formalaşır. Bunlara dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *bəh-bəh; bəh-bəh-bəh; vay-vay, vay-vay-vay; of-of, of-of-of, aycan, ay can-ay can, ay aman- ay aman, ey vay, ey vay-ey vay; bay aman, bay aman- aman və s.*

Mürəkkəb modal sözlərdən ibarət olanlar. Mürəkkəb modal sözlər də yanaşma yolu ilə formalaşır. Mürəkkəb modal sözlərin formalaşmasında, bir qayda olaraq qüvvətləndirici *ki və da* ədatları iştirak edir: *təəssüf-təəssüf ki, heyf-heyf ki, qəribədir-qəribədir ki, təəccüblüdür-təəccüblüdür ki, bəlkə-bəlkə də, beləliklə-beləliklə də və s.*

Mürəkkəb modal sözlərin formalaşmasında *görə* qoşmasının işlənməsinə də təsadüf edilir: *deyildiyinə görə, güman edildiyinə görə, eşitdiyinə görə, bildiyinə görə və s.*

Morfoloji qaydalar

Morfoloji qaydalar nitq hissələrinin daxili paradiqması üzrə müəyyən edilir. nitq hissələri özlərinin funksional təbiətinə görə aşağıdakı qruplaşmalardan ibarətdir:

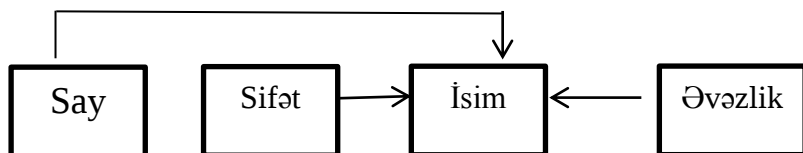
1) əsas nitq hissələri; 2) köməkçi nitq hissələri; 3) xüsusi nitq hissələri.

Nitq hissələri haqqında bəhs edilərkən onlar ənənəvi olaraq *müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan sözlər kimi fərqləndirilmişdir*¹. Göstərilən əlamətlər daha çox müstəqil mənası olan nitq hissələrinə həmçinin, müstəqil məna daşımayan, ancaq cümlədə qrammatik, sintaktik əlaqə yaradan qoşa və bağlayıcılara şamil edilə bilər. Morfologiyaya həsr olunmuş əsərlərdə isə nitq hissələri bununla məhdudlaşmır. Nitqdə özünəməxsus ekspressiv-emosional çalarlıq yaradan ədat, modal söz, nida və o cümlədən təqlidi sözlər həmin meyarla ölçülə bilmir. Çünki onlar xüsusi olaraq müstəqil məna bildirmir, morfoloji əlamətə malik deyildir, sintaktik vəzifə daşıyır. Odur ki, bütövlükdə nitq hissələri adı altında təsvir edilən dil elementlərinin fərqləndirici xüsusiyyətini aşağıdakı tezislə daha aydın şəkildə ayırd etmək mümkündür. Müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə sintaktik roluna və emosional – ekspressiv təbiətinə görə fərqlənən söz qruplarına, nitq hissələri deyilir. Beləliklə, nitq hissələri müstəqil məna, sintaktik vəzifə və emosional- ekspressiv xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus aşağıdakı kimi qütbləşməyə daxil olur.

Birinci qütbləşmə dilçilikdə ad nitq hissələri kimi adlandırılan söz qruplarını əhatə edir. Burada isim nitq hissəsi

¹ Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 280 s; s.16.

aparıcılıq təşkil edir. Bu qrupa daxil olan sifətlər ismə aid əlamət və keyfiyyət, saylar isə aid kəmiyyət bildirir. Əvəzliliklər ismə aid əşya və şəxslərin əvəzedicisi kimi işlənir. Bunu aşağıdakı sxemdə belə göstərmək olar:

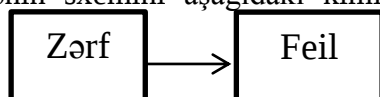
Sifətin ismə aid əlamət və keyfiyyət bildirməsini aşağı nümunələrdə aydın müşahidə etmək olar: *qırmızı karandaş, yaşıl yarpaq; yaxşı xasiyyət, gülərzümlü adam*.

Sayın ismə aidiyyətini isə aşağıdakı nümunələrdə görmək olar: *beş kitab, on dəftər*.

Əvəzliyin əşya və şəxsi əvəz etməsini isə aşağıdakı nümunələrdə görmək olar: Əli gəldi – o gəldi; Əli isə Həsən gəldi – Onlar gəldilər. Əli, Həsən və mən gəldik – Biz gəldik. Əli, Həsən və sən gəldin- Siz gəldiniz. Kitab stolun üstündədir – Bu stolun üstündədir. Qarşıdakı oğlan cavab versin- Kim cavab versin? – Sən cavab ver və s.

Feil qütbləşməsinə aid əlaqənin sxemini aşağıdakı kimi kimi təsvir etmək olar:

İkinci qütbləşmə feilə aiddir:

Feilə aid qütbləşmə çərçivəsinə zərflər daxildir. Zərflər hərəkətə aid olur və onu hərəkətin tərzinə, zamana, yerə, kəmiyyətə görə təyin edir: *iti qaçmaq, yeyin yerimək, asta gəlmək; dərhal cavab vermək, daim fırlanmaq, hərdən dillənmək, axşamdan hazırlaşmaq, çoxdan gözləmək; aşağıda dayanmaq, ortada durmaq, içəriyə keçmək, irəlidə durmaq, yuxarı dırmaşmaq, geridə qalmaq, yaxına gəlmək, kənara çəkilmək; çox danışmaq, az yemək, xeyli işləmək, xeyli irəliləmək və s.*

Üçüncü qütbləşmə köməkçi nitq hissələrinə aiddir. Köməkçi nitq hissələrinin özlərini də cümlədəki roluna görə üç qrupa bölmək olar. *Birinci qrupa* qoşma və bağlayıcılar daxildir ki, onlar cümləni təşkil edən üzvlər arasında qrammatik sintaktik əlaqə yaradır. Məsələn, qoşmalar ad və feil arasında əlaqə yaradır: *evə tərəf getmək, dünəndən bəri gözləmək, daş kimi tərpənməmək, dincəldikdən sonra yol getmək, hamıdan qabaq işə başlamaq* və s.

Bağlayıcılar adlarla adlar, feillərlə feillər arasında qrammatik sintaktik əlaqə yaradır: *məşələr və çaylar, ayılar, canavarlar və çaqallar, insan və zaman; yaxşı və yaman, xeyir və şər, qırmızı və qara, on və on beş, iki və üç, bir və iki, dörd və beş; biz və onlar, ya sən, ya mən, ya da ki, onlar* və s.

İkinci qrupa ədat və modal sözləri aid etmək olar: Ədat və modal sözlər cümlənin məna və anlayış mühitinə təsir göstərir. Ədatlar cümlədəki məkanın intensivləşməsinə, modal sözlər isə cümlədə hökmün gerçəkliyinə münasibət anlayışı bildirir və buna görə də müəyyən dərəcədə məntiqi keyfiyyət daşıyır. Məsələn, *deyəсэн danışılır, görəsən nə olacaq, guya ki, belə yaxşıdır, deməli iş belə gedəcək, güman ki, baş tutacaq* – kimi nümunələrdə *deyəсэн, görəsən, guya ki, deməli, güman ki* modal sözləri cümlədaxili məntiqi düşüncə münasibətlərinə dair anlayış bildirir.

Üçüncü qrupa nidaları və təqlidi sözləri aid etmək olar. Nidalar və təqlidi sözlər dilçilik ədəbiyyatında bir qayda olaraq xüsusi nitq hissəsi kimi göstərilir. Bu ona görədir ki, nidalar hər hansı söz kimi xüsusi məna daşımır, bağlama vəzifəsinə malik deyil, yalnız subyektin daxili aləminə aid emosional vəziyyəti canlandırır: *Ay haray! Ay haray! Bəh-bəh», Ay can, ay can!, hay-hay!, Of-of-of!* və s. təqlidi sözlər də əslində xüsusi bir məna

bildirmir, ancaq təbiətdə olan səslərin insan nitqindəki imitasiyasını əks etdirir. Ona görə də təqlidi sözlərə imitativ sözlər də deyilir. Təqlidi sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *şaqq, gurr, şıqq, qarr, xor, pıqq, cikk, pıqq, xır* və s. Təqlidi sözlərdə ilkin sözyaratma üsulunun izləri saxlanılır. Eyni zaman, təqlidi sözlərin bünövrəsində yeni sözlərə də düzəlir: *şaqq-şaqquiltı-şappılda, gurr-gurultu-gurulda, şıqq-şıqqıltı-şıqqılda, qarr-qarıltı-qarılda, xor-xorultu-xorulda, pıqq-pıqqıltı-pıqqılda, cikk-cikilti-cikkıldə, pıqq-pıqqıltı-pıqqılda, xır-xıriltı-xırıldı* və s.

Morfoloji kateqoriyalara aid qaydalar

Morfoloji kateqoriya elementləri bütün nitq hissələrinə xas deyildir. Bu elementlər ad və feil qütbləşməsindəki dominant nitq hissələrinə aiddir. Ad qütbləşməsinə aid sxemdən görünlüyü kimi dominantlıq ismə, feil qütbləşməsindəki sxemində müşahidə edildiyi kimi feilə məxsusdur. Hər iki dominant nitq hissələrinin özünəməxsus qrammatik kateqoriya elementləri vardır. Bunların hər birinin özünə aid olan paradiqmatik və sintaqmatik əlaqəsi, ardıcılığı, sırası, tandem xüsusiyyətləri və qayda prinsipləri mövcuddur. Bunları ayrı-ayrılıqda aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

İsmi qrammatik kateqoriya elementlərinə aid qaydalar

İsmi qrammatik kateqoriyalar bunlardır: 1) kəmiyyət kateqoriyası; 2)mənsubiyyət kateqoriyası;3) hal kateqoriyası; 4) xəbərlik kateqoriyası.

Kəmiyyət kateqoriyasına aid qaydalar

Kəmiyyət kateqoriyası dil sistemində ən ümumi səciyyə daşıyan bir paradiqmaya malikdir. Kəmiyyət kateqoriyası bu mənada tək-cə morfoloji kateqoriya funksiyası ilə məhdudlaşmır. Bu kateqoriya dilin bütün səviyyələrində kəmiyyət, çoxluq, topluluq anlayışı üzrə geniş bir paradiqma yaradır. Məsələn,

fonetik səviyyədə hər hansı elementin təkrarən işlənməsi ilə ritm, ahəngdarlıq və avazlanma yaradıldığı kimi ümumi məzmununda çoxluq anlayışı da əks olunur. Məsələn, «Dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək» atalar sözündə *d* elementinin təkrarı böyüklük mənasında çoxluq anlayışı bildirir. Yaxud «Yaxşı yoldaş yaman gündə tanınar» atalar sözündə *y* samitinin təkrarı yaxşılığın çoxluğunu bildirməyə istiqamətlənir. Leksik səviyyədə çoxluq anlayışı əsas etibarlı ilə çoxluğu özündə əks etdirən nümunələrdə müşahidə etmək olur. Məsələn, *xalq, ordu, qoşun, sürü, naxır, ilxı, el, çaxnaq, xıl, camaat, dəstə, cəmiyyət, karvan* kimi sözlərə heç bir cəmlilik bildirən element qoşulmur. Ancaq çoxluq, topluluq, kəmiyyət anlayışları bu sözlərin daxilində əks olunur. Morfoloji səviyyədə kəmiyyət kateqoriyasının bildirilməsi kəmiyyət bildirən şəkilçilərin hesabına baş verir. Buraya bir qayda olaraq birinci, ikinci və üçüncü şəxslərin cəmini bildirən qrammatik elementlər daxil olur. Birinci şəxsin cəmi *-ıq* (-ik, -uq, -ük) – *yıq* (-yık, -yuq, -yük); ikinci şəxsin cəmi *-sınız* (-siniz, -sunuz, -sünüz); *-nız* (-niz, -nuz, -nüz); *-ın* (-in, -un, -ün); *-yın* (-yin, -yun, -yün); üçüncü şəxsin cəmi isə *-lar* (-lər) və *-sınlar* (-sinlər, -sunlar, -sünlər) şəkilçiləri ilə düzəlir: *əsgərik, döyüşçüyük; əsgərsiniz, döyüşçüsünüz, gəldiniz, oxudunuz; gəlin, alın, saxlayın, bəsləyin; əsgərdirlər, döyüşçüdirlər; alsınlar, görsünlər*.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd edilən şəkilçilər içərisində *-lar* (-lər) elementləri universalıdır. Bu şəkilçi ad bildirən sözlərə qoşulduğu kimi feil zamanlarından sonra da işlənərək (alırlar, almışlar, aldılar, alarlar, alacaqlar; almalıdırlar, alasıdırlar, alalar, alsalar) çoxluq anlayışı yaradır.

Kəmiyyət kateqoriyasının universal elementi olan *-lar* (-lər) şəkilçisinin sözlərə qoşulması ilə həmçinin yazıda və şifahi danışqda özünəməxsus proseslər baş verir ki, dildə

normalaşmaların qaydaya salınması baxımından onların nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin proseslər söz tərkibində *-lar* (*-lər*) şəkilçisindən əvvəl işlənən elementin iştirakı ilə meydana çıxır. Bu halda həm yazı və şifahi danışığ üçün fərq yaratmayan, həmçinin yazı üçün norma sayılmayan, ancaq şifahi danışığ dilində stereotipə çevrilən variantlar meydana çıxır. Bunlar aşağıdakı hallarda baş verən qaydalardan ibarətdir:

Yazılı və şifahi danışığ dili üçün fərq yaratmayan qaydalar

1) Söz sonu saitlə bitənlərdə: *bala-balalar, qoca-qocalar, hava-havalar, qarı-qarılar, yazı-yazılar, quzu-quzular; dərə-dərələr, meşə-meşələr; dəri-dərilər, kirpi-kirpilər, sürü-sürülər, güzgü-güzgülər.*

2) Söz sonu novlu novlu kar *h, f*, novlu cingiltili *ğ, x, y, v*, sonor *e, m* samitləri ilə bitən sözlərdə: *şeh-şehlər, qədəh-qədəhlər; kef-keflər; dağ-dağlar, bağ-bağlar; ox-oxlar, çay-çaylar, saray-saraylar, ev-evlər, ov-ovlar; göl-göllər, xəyal-xəyallar; qum-qumlar, dam-damlar və s.*

3) Sonu kipləşən *k, t, ç, p*; kipləşən cingiltili *q, d, c, g, b*; novlu kar *ş, s*, novlu cingiltili *j, z*; sonor *n, r* samitləri ilə bitən sözlərdə yazıya görə nitq fərqi yaranır: *çörək-çörəx/-lər-çörəylər; at-atdar, ot-otdar, saç-saşdar, çöp-çöflər; qoruq-qoruxlar-qoruğlar; dad-daddar, bulud-buluddar; sac-sajdar, güc-güjdər; ağac-ağaşdar-ağajdar; pələng-pələx/-lər-pələylər; kitab-kitaplar-kitaflar, corab-coraplar-coraflar, qaş-qaşdar, qırış-qırışdar; səs-səsdər, dərs-dərsdər; qaraj-qarajdar, göz-gözdər; oğlan-oğlannar; ceyran-ceyrannar; çayır-çayırnar, qotur-qoturrrar və s.*

Göründüyü kimi, *-lar* (*-lər*) şəkilçisinin sözlərə qoşulması zamanı yazı ilə müqayisədə baş verən fərqlənmələr xalis danışığ dili variantıdır. Bunların müəyyən qismini icbari qayda üzrə

yazılı dildəki normaya uyğunlaşdırmaq mümkündür. Məsələn, sonu *t, ç, n, d, b, ş, s, j, z, n, r* samitləri ilə bitən sözlərdə *at-dar, saç-lar, top-lar, ad-dar, kitab-lar, daş-lar, səs-lər, qaraj-lar, saz-lar, ceyran-lar, damar-lar* tipli variantlara icbari şifahi dil norması tətbiq etmək mümkündür və rəsmi xarakterli tədbirlərdə bunlara əməl olunmasını müşahidə etmək mümkündür. Burada regional tipli bəzi fərqlənmələr də vardır. Məsələn, sonu *q* samiti ilə bitən sözlər Qərb regionunda *x* kimi (qatıq-qatıx, qaymaq-qaymax), Şərq regionunda *ğ* kimi (qatıq-qatığ, qaymaq-qaymağ) kimi deyilir. Sonu *k* samiti ilə bitən sözlər Qərb regionunda *x'* (çörək-çörəx'lər, kəpək-kəpəx'lər), Şərq regionunda *y* (çörək-çörəylər, kəpək-kəpəylər) kimi tələffüz olunur. Sonu *c* ilə bitən sözlər Qərb regionunda *ş* (ağac-ağaşdar), Şərq regionunda *j* (ağac-ağajdar) kimi deyilir. Sonu *g* ilə bitən sözlər Qərb regionunda *x'* (pələng-pələx'lər), Şərq regionunda *y* (pələng-pələylər) kimi tələffüz olunur. Bunların şifahi icbari nitq normasını aralıq elementlərlə, məsələn, sonu *q* ilə bitənlərdə kipləşən *kar k'* samiti ilə (qaşırq-qaşırk'lar, qayıq-qayıq'lar), sonu *k* ilə bitənlərdə *k* ilə (çörək-çörəklər, pinək-inəklər); sonu *c* ilə bitənlərdə *ç* ilə (ağac-ağaclar, kərpic-kərpiçlər) variantları ilə nizamlamaq mümkün ola bilər.

Dilin yazılı və qifahi qolunun yaxınlaşması prosesləri cəmiyyətin sosial, ictimai, iqtisadi və mədəni-məişət sahəsindəki inkişafı ilə həmahəng baş verdiyindən yaxınlaşma imkanlarının reallığa çevrilməsi də istisnalıq təşkil etmir. Bu isə zamanın axarında birdən-birə yox, zərrə-zərrə baş verən bir hadisədir. Ancaq bu hadisəyə mədəni inkişaf prosesləri gedişində intellektlərin müdaxiləsi təsir etdikcə zamanı yaxınlaşdırmaq ehtimalı da mümkün sayıla bilər.

Mənsubiyyət kateqoriyasına aid qaydalar

Mənsubiyyət kateqoriyası kəmiyyət kateqoriyasından fərqli olaraq daxili paradiqmaya malikdir. Şaquli xətt üzrə yerləşən struktur elementlər paradiqmatik sıranı, üfüqi xətt üzrə ardıcılıq yaradan elementlər isə sintaqmatik cərgəni təşkil edir. Beləliklə mənsubiyyət kateqoriyasının şəxslər üzrə göstəricisi struktur tərkibi, tək və cəm ardıcılığında müşahidə edilən sıra isə onun sistem bağlılığını yaradır. Bununla da mənsubiyyət kateqoriyasının struktur-sistem bütövlüyü formalaşır. Mənsubiyyət kateqoriyasının struktur-sistem tərkibində onun qaydaları özünü nümayiş etdirir. Bu qaydaları aşağıdakı qrammatik elementlərdə görmək olur:

I şəxs tək: *-ım* (-im, -um, -üm) – *m kitabım, dəftərim, yolum, gözüm, atam.*

II şəxs tək: *-ın* (-in, -un, -ün) – *n kitabın, dəftərim, yolun, gözün, atan.*

III şəxs tək: *-ı* (-i, -u, -ü), *–sı* (-si, -su, -sü): *kitabı, dəftəri, yolu, gözü, əmisi, ordusu, sürüsü.*

Mənsubiyyət kateqoriyasının təkində qayda üzrə sonu samitlə bitən sözlərə I şəxsdə *-ım* (-im, -um, -üm), saitlə bitən sözlərə *–m*; II şəxsdə sonu samitlə bitən sözlərə *- in* (-in, -un, -ün) saitlə bitən sözlərə *n*; III şəxsdə sonu samitlə bitən sözlərə *-ı* (-i, -u, -ü), saitlə bitən sözlərə *–sı* (-si, -su, -sü) elementləri artırılır. Bu qaydalar yazılı və şifahi nitq üçün pozulmaz normaya düşmüşdür. Bəzi hallarda bu cür pozulmaz qaydalar «qızıl qaydalar» da adlandırılır. Mənsubiyyət kateqoriyasının cəmi isə aşağıdakı elementlərlə ifadə olunur:

I şəxs cəm: *-ımız* (-imiz, -umuz, -ümüz); *–mız* (-miz, -müz): *kitabımız, dəftərimiz, yolumuz, gözümüz, atamız, əmimiz, ordumuz, sürümüz.*

II şəxs cəm: *-ınız* (-iniz, -unuz, -ünüz), *-nız* (-niz, nuz, -

nüz): *kitabınız, dəftəriniz, yolunuz, gözünüz; atanız, əminiz, ordunuz, sürünüz.*

III şəxs cəm: *-ları (-ləri): kitabları, dəftərləri, yolları, gözləri; ataları, əmiləri, orduları, sürüləri.*

Mənsubiyyət kateqoriyasına aid «qızıl qaydalar» üzrə I şəxsin cəmində sonu samitlə bitən sözlərə *ımız* (-imiz, -umuz, -üumuz), saitlə bitən sözlərə *-nız* (-niz, nuz, -nüz); II şəxsin cəmində sonu samitlə bitən sözlərə *-ınız* (-iniz, -unuz, -ünuz), samitlə bitən sözlərə *-nız* (-niz, nuz, -nüz); III şəxsin cəmində sonu samitlə və saitlə bitən sözlərə *-ları* (-ləri) şəkilçiləri artırılır. Bu qaydalar yazılı və şifahi dil üçün sabitdir, pozulmazdır.

Hal kateqoriyasına aid qaydalar

Hal kateqoriyası altı hal üzrə ümumiləşir. Bunlar adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hallarından ibarətdir. Adlıq halın qrammatik əlaməti yoxdur. Yerdə qalan digər halların özünəməxsus qrammatik elementləri vardır.

Hal kateqoriyasına məxsus hallarda da ümumi elementlər yəni hal sırası onun paradiqmatik, üfüqi elementlər, yəni hər halın öz şəkilçi sırası sintaqmatik əlaqələrini təşkil edir. Bununla da hal kateqoriyası qapalı bir sistemə çevrilir. Hal kateqoriyası sistemini təşkil edən struktur elementlər aşağıdakılardır:

Adlıq hal –şəkilçi elementi yoxdur.

Yiyəlik hal: *-ın* (-in, -un, -ün), *-nın* (-nin, -nun, -nün); *-im; -in:* kitabın, dəftərin, yolun, gözün; atanın, əminin, ordunun, sürünün, mənim, bizim, sizin.

Yönlük hal: *-a* (-ə), *-ya* (-yə): *kitaba, dəftərə, yola, gözə; ataya, anaya; orduya, sürüyə.*

Təsirlik hal: *-ı* (-i, -u, ü), *-nı* (-ni, -nu, -nü), *-yu, yi:* kitabı, dəftəri, yolu, gözü; *atanı, əmini, ordunu, sürünü; suyu, nəyi.*

Yerlik hal: *-da* (-də)

Çıxışlıq hal: *-dan* (-dən)

Hal kateqoriyası şəkilçilərində çıxışlıq haldan başqa bütün hal elementlərinin yazıda və şifahi nitqdə fərq yaratmadan işləndiyi müşahidə edilir. Yəni qayda üzrə yiyəlik halda samitlə bitən sözlərə *-ın* (-in, un, -ün), saitlə bitən sözlərə *-nın* (-nin, -nun, -nün), *mən* əvəzliyinə *-im*, *sən*, *siz* əvəzliliklərinə *-in* şəkilçisi artırılır. Təsirlik halda sonu samitlə bitən sözlərə *-ı* (-i, -u, ü), saitlə bitən sözlərə *-nı* (-ni, -nu, -nü), *su* sözünə *-yu*, *nə* sözünə *-yi* şəkilçisi artırılır. Yerlik halda sonu sait və samitlə bitən sözlərə *-da* (-də) şəkilçisi artırılır. Bu qaydalar mükəmməldir, yazıda və şifahi nitqdə pozulmur, sabit qalır. Çıxışlıq halda *mən*, *sən*, *o*, *bu* əvəzliliklərindən başqa bütün digər sözlərə *-dan* (-dən) şəkilçisi qoşulduqda qayda pozulmur. Məsələn, *o*, *bu* əvəzliliklərinə çıxışlıq hal şəkilçisi qoşulduqda şifahi nitqdə *-nan* (-nən) variantı alınır: *məndən*, *səndən*, *ondan*, *bundan*.

Yazı və nitq üzrə vahidlik yaratmaq prinsipinə görə yalnız bir neçə sözdə istisnalıq yaradan belə fərqlənməyə də icbari qayda tətbiq etmək ciddi çətinlik yaratmaz.

Xəbərlilik kateqoriyasına aid qaydalar

Xəbərlilik kateqoriyası da daxili paradiqma elementlərinin iştirakı üzrə formalaşmışdır. Xəbərlilik kateqoriyası paradiqması da mənsubiyyət kateqoriyasında olduğu kimi üç şəxs üzrə formalaşmışdır. Bu kateqoriyaya aid paradiqmatik-sintaktik əlaqələr aşağıdakı elementlər üzrə təşkil olunur:

I şəxs tək: *-am* (-əm) – *yam* (-yəm): *insanam həkiməm; ustayam, sərkərdəyəm*.

II şəxs tək: *-san* (-sən) *insansan, həkimsən, ustasan, sərkərdəsən*.

III şəxs tək: *-dır* (dir, -dur, -dür): *insandır, həkimdir, ustadır, sərkərdədir*.

I şəxs cəm: *-ıq* (-ik, -uq, -ük), *-yıq* (-yik, -yuq, -yük): *insanıq, həkimik, ustayıq, sərkərdəyik*.

II şəxs cəm: *-sınız* (-siniz, -sunuz, sünüz): *insansınız, həkimsiniz, ustasınız, sərkərdəsiniz*.

III şəxs cəm: *-dırlar* (-dirlər, -durlar, dürlər): *insandırlar, həkimdirlər, ustadırlar, sərkərdədirlər*.

Buradakı pozulmaz qaydalar aşağıdakılardır: birinci şəxsin təkində sonu samitlə bitən *-am* (-əm), saitlə bitən sözlərə isə *-yam* (-yəm) şəkilçiləri artırılır. İkinci şəxsin təkində sonu samit və saitlə bitən sözlərə *-san* (-sən) şəkilçisi artırılır. Üçüncü şəxsin təkində sonu samit və saitlə bitən sözlərə *-dır* (-dir, -dur, -dür) şəkilçisi artırılır.

Birinci şəxsin cəmində sonu samitlə bitən sözlərə *-ıq* (-ik, -uq, -ük), saitlə bitən sözlərə *-yıq* (-yik, -yuq, -yük) şəkilçisi artırılır. İkinci şəxsin cəmində sonu samit və saitlə bitən sözlərə *-sınız* (-siniz, -sunuz, -sünüz) şəkilçisi artırılır. Üçüncü şəxsin cəmində sonu samit və saitlə bitən sözlərə *-dırlar* (-dirlər, -durlar, -dürlər) şəkilçisi artırılır. Bu qaydalar yazı üçün pozulmaz normadır. Şifahi danışmada isə bəzi fərqlər baş verdiyi müşahidə edilir. Belə ki, üçüncü şəxsin təkində *-dır* (-dir, -dur, -dür) şəkilçisi *-dı* (-di, -du, -dü) kimi (insandı, həkimdi, ustadı, sərkərdədi); birinci şəxsin cəmində sonu *q*, *k* elementləri ilə bitən şəkilçilərdə *q* samiti *x*, *ğ* kimi, *k* samiti *x'* *y* kimi (insanıx, həkimix', ustayıx, sərkərdəyix'; insanığ, həkimiy, ustayığ, sərkərdəyiğ);

İkinci şəxsin cəmində *-sınız* (-siniz, sunuz, sünüz) şəkilçisi *-sız* (-siz, -suz, -süz) (insansız, həkimsiz, üstasız, sərkərdəsiz), üçüncü şəxsin cəmində *-dırlar* (-dirlər, -durlar, -dürlər) şəkilçisi *-dılar* (-dilər, -dular, -dülər) (insandılar, həkimdilər, ustadılar, sərkərdədilər) kimi deyilir. Bu fərqlərin zaman-zaman yazılı «qızıl qaydalar» üzrə icbari yolla tənzim edilməsi sabit

normaların bərqərar olunması yolunda uğurlu bir addım kimi qiymətləndirilə bilər.

İsmi qrammatik kateqoriya elementlərinin söz tərkibində ardıcıl sıralanma qaydası vardır. Bu elementlərin sıra qaydası belədir: *dost-lar-ımız-dan-dır*.

Feili qrammatik kateqoriya elementlərinə aid qaydalar

Feili qrammatik kateqoriyalar aşağıdakılardır: 1) inkarlıq kateqoriyası, 2) zaman kateqoriyası; 3) şəxs kateqoriyası

İsmi qrammatik kateqoriyalarda olduğu kimi feili qrammatik kateqoriyalar da özünəməxsus paradiqmatik və sintaktik əlaqələr əsasında formalaşmışdır. Feili qrammatik kateqoriyalara məxsus paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələr aşağıdakı qaydalar əsasında formalaşmışdır:

İnkarlıq kateqoriyasına aid qaydalar

İnkarlıq kateqoriyası da ismin kəmiyyət kateqoriyası kimi daxili paradiqma yaratmır. İnkarlıq kateqoriyasının paradiqma əlaqələri ayrı-ayrı dil səviyyələrinə məxsus elementlərlə ifadə olunur. Bu ona görədir ki, dildə bütün paradiqmalar dil səviyyələrinə məxsus elementlər sayəsində əlaqələnir, ardıcılıqla bağlanır və qapalı bir sistem təşkil edir. Bu mənada inkarlıq dilçilik ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi tək-cə leksik, morfoloji və sintaktik elementlərin iştirakı ilə məhdudlaşmır, həm də bu sistemdə fonetik vahidlərin müəyyən rol oynadığını da müşahidə etmək olur. İnkarlığın fonetik elementlərdə baş verməsini müvafiq kök tərkibli sözlərin qarşılaşdırılmasında görmək olur. Məsələn, *an* kökü Azərbaycan dilində *anlamaq*, *baş* *düşmək*, *xatırlamaq* mənasını bildirir. Fonetik söz yaradıcılığı prosesində həmin kökün başlanğıcına *s* əlavə edilməklə *sanmaq* (düşünmək) sözü düzəlir. *Q* samitinin əlavəsi ilə *qanmaq*, *baş* *düşmək*, *anlamaq* mənası bildirilir. *An* kökünə *d* əlavə etdikdə isə *əks*

(inkar) mənalı *danmaq* (bildiyini inkar etmək) mənası baş verir. Bunun kimi, *düz* (düzmək, qurmaq, düzəltmək) kökündən *d* samitinin ixtisarı ilə *üz* (üzmək, qırmaq, pozmaq), *iz* (izləmək, arxasınca getmək, tapmaq) kökünə *g* əlavəsi isə *giz* (gizlətmək, görünməz etmək), *öy* (tərifləmək, fəxr etmək) kökünə *s* əlavə etməklə *söy* (söymək, təhqir etmək), çox sözünün başlanğıcındakı samitin *y* ilə əvəzlənməsində *yox* sözü düzəlir ki, bunların hər birində təsdiq-inkar anlayışı ifadə olunur. İnkarlığın leksik ifadə vasitələrinə gəlicə burada *yox*, *deyil*, *xeyr* (vardır-yoxdur; mövcuddur-mövcud deyil, vardırmı? –xeyr) sözlərindən istifadə edilir.

İnkarlığın morfoloji ifadə vasitəsi *–ma* (*–mə*) *–m* elementləri ilə düzəlir: *almadım*, *gəlmədim*, *almamışam*, *gəlməmişəm*, *almayacağam*, *gəlməyəcəyəm*; *almıram*, *gəlmirəm*, *almaram*, *gəlmərəm* və s.

İnkarlığın sintaktik ifadə vasitəsi kimi *nə*, *nə də* inkar bağlayıcılarından (*nə* danışır, *nə* dinir; *nə* danışdı, *nə də* ki dindi) və *heç* inkar ədatından (*heç* kim danışmadı, *heç* kim dinmədi) istifadə edilir. Bu qaydalar inkarlığın daimi, pozulmaz və mütləq normasına çevrilmişdir. Yazıda və şifahi nitq prosesində həmin qaydalar müştərək xarakter daşıyır.

Zaman kateqoriyasına aid qaydalar

Zaman kateqoriyası şəkilçiləri nəqli keçmişin şühudi keçmişin, indiki zamanı, qeyri-qəti və qəti gələcək zamanı bildirsə də bunlar ancaq zamana görə paradiqma yarada bilirlər. Qrammatikada zaman anlayışı şəxsə görə bölündüyü üçün burada feilin şəxs şəkilçilərinin iştirakı ilə paradiqma tamamlanır və qapanır. Şəxs şəkilçiləri olmadan feil zamanları ancaq üçüncü şəxsi bildirə bilir: *almış* (dır, aldı, alır, alar, alacaq).

Şəxs şəkilçiləri əlavə edildikdə isə hər bir feil zamanı üçün

özünəməxsus qaydalar baş verir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Nəqli keçmiş zamana aid qaydalar

Nəqli keçmiş zamanın qrammatik elementləri bunlardır: -*mış* (-miş, -muş, -müş), -*ıb* (-ib, -ub, -üb), -*yıb* (-yib, -yub, -yüb).

-*Mış* (-miş, -muş, -müş) şəkilçisi yazı üçün sabitləşmiş qayda üzrə işlənir. Bu şəkilçi şəxslər üzrə feillərə aşağıdakı kimi qoşulur:

I şəxs tək: -*mışam* (-mişəm, -muşam, -müşəm): *almışam, gəlmişəm, oxumuşam, görmüşəm*.

II şəxs tək: -*mişsan* (-mişsən, -muşsan, -müşsən): *almışsan, gəlmişsən, oxumuşsan, görmüşsən*.

III şəxs tək: -*mişdir* (-mişdir, -muşdur, -müşdür): *almışdır, gəlmişdir, oxumuşdur, görmüşdür*.

I şəxs cəm: -*mişiq* (-mişik, -muşuq, müşük): *almışiq, gəlmişik, oxumuşuq, görmüşük*.

II şəxs cəm: -*mişsiniz* (-mişsiniz –muşsunuz, müşsunuz): *almısınız, gəlmişsiniz, oxumuşsunuz, görmüşsünüz*.

III şəxs cəm: -*mişlar* (-mişlər, -muşlar, -müşlər): *almışlar, gəlmişlər, oxumuşlar, görmüşlər*.

Yazı üçün sabitləşən bu qaydalarda birinci şəxsin təki və cəmi həm də şifahi nitqdə vahid normadır. Yalnız birinci şəxsin cəmində sonu *q* və *k* ilə bitən elementlərin tələffüzündə regional fərqlər mövcuddur. İkinci şəxsin təki danışiq dilində –*mısan* (-mişən, -musan, -müsən): *almısan, gəlmisən, oxumusan, görmüsən* variantında, cəmi –*mısız* (-misiz, -musuz, -müsüz, -almısız, gəlmisiz, oxumusuz, görmüsü) şəklində deyilir.

Üçüncü şəxsin təki və cəmi isə danışiq dilinin təsiri ilə –*mış* (-miş, -muş, -müş) tərkibindən çıxaraq –*ıb* (-ib, -ub, -üb) paralel variantında (alıb, gəlib, oxuyub, görüb; alıblar, gəliblər,

oxuyublar, görüblər) yeni bir normaya düşmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, *-ib* (-ib, -ub, -üb) variantı həmçinin, yazılı dil normasında da bərabər hüquqlu qayda üzrə işlənir. *-Ib* (-ib, -ub, -üb) variantı ikinci şəxsin də tək və cəmində işlənir: *alıbsan, gəlibsən, oxuyubsan, görübsən; alıbsınız (alıbsız), görübsünüz (görübsüz), oxuyubsunuz (oxuyubsuz), görübsünüz (görübsüz)*.

Birinci şəxsin tək və cəmi üçün *-ib* (-ib, -ub, -üb) variantı nə yazılı, nə də şifahi nitq üçün səciyyəvi deyildir. Hərçənd, klassik dildə belə bir variantın işlənməsinə təsadüf etmək olur:

Eşq dəminə giriftar olalı zar olubam

*N bəladır ki, ona böylə giriftar olubam*¹.

Görünür, klassik dövrdə *-ib* (-ib, -ub, -üb) variantı birinci şəxsdə işlənmiş, sonralar isə öz yerini *-mış* (-miş, -muş, -müş) şəkilçisinə vermişdir.

Şühudi keçmiş zamana aid qaydalar

Şühudi keçmiş zaman *-dı* (-di, -du, -dü) şəkilçisi ilə ifadə olunur. Şühudi keçmiş zaman şəxslər üzrə aşağıdakı qaydada özünəməxsus norma yaratmışdır:

I şəxs, tək: *-dım* (-dim, -dum, -düm): *aldım, gəldim, oxudum, gördüm*.

II şəxs tək: *-dın* (-din, -dun, -dün): *aldın, gəldin, oxudun, gördün*.

III şəxs tək: *-dı* (-di, -du, -dü): *aldı, gəldi, oxudu, gördü*.

I şəxs cəm: *-dıq* (-dik, -duq, -dük): *aldıq, gəldik, oxuduq, gördük*.

II şəxs cəm: *-dınız* (-diniz, -dunuz, -dünüz): *aldınız, gəldiniz, oxudunuz, gördünüz*.

III şəxs cəm: *-dılar* (-dilər, -dular, -dülər): *aldılar, gəldilər,*

¹ Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 336 s; s.109.

oxudular, gördülər.

Bu qaydalar bütövlükdə yazılı dil üçün vahid və sabit normadır. Şifahi dildə baş verən formalaşmaya görə birinci, ikinci və üçüncü şəxslərin təki, üçüncü şəxsin isə cəmi yazılı dil qaydaları ilə eyniyyət təşkil edir. Birinci şəxsin cəmində isə sonu *q* və *k* ilə bitən sözlərdə regional tələffüz qaydası, ikinci şəxsin cəmində isə şəkilçi tərkibinin ixtisarlaşması (aldınız-aldığ, gəldiniz-gəldiz, oxudunuz-oxuduz, gördünüz) baş verir.

İndiki zamana aid qaydalar

İndiki zaman formasında: *-ır* (-ir, -ur, -ür), *-yır* (-yir, -yur, -yür) şəkilçiləri şəxs şəkilçiləri ilə birlikdə işlənərək aşağıdakı kimi sistem yaradır:

I şəxs tək: *-ıram* (-irəm, -uram, -ürəm) – *yıram* (-yirəm, -yuram, -yürəm): *alıram, gəlirəm, dururam, görürəm; darayıram, səsləyirəm, oxuyuram, bürüyürəm;*

II şəxs tək: *-ırsan* (-irsən, -ursan, -ürsən), *-yırlan* (-yirsən, -yursan, -yürsən): *alırsan, gəlirsən, durursan, görürsən; darayırsan, səsləyirsən, oxuyursan, bürüyürsən;*

III şəxs tək: *-ır* (-ir, -ur, -ür), *-yır* (-yir, -yur, -yür): *alır, gəlir, durur, görür; darayır, səsləyir, oxuyur, bürüyür;*

I şəxs cəm: *-ıq* (-il, -uq, -ük); *-yıq* (-yik, -yuq, -yük): *alıırıq, gəlirik, dururuq, görürük; darayıırıq, səsləyirik, oxuyuruq, bürüyürük;*

II şəxs cəm: *-ırsınız* (-irsiniz, -ursunuz, -ürsünüz); *alırsınız, gəlirsiniz, durursunuz, görürsünüz; darayırsınız, səsləyirsiniz, oxuyursunuz, bürüyürsünüz;*

III şəxs cəm: *-ırlar* (-irlər, -urlar, -ürlər); *-ırsınız* (-irsiniz, -ursunuz, -ürsünüz): *alırsınız, gəlirsiniz, durursunuz, görürsünüz; darayırsınız, səsləyirsiniz, oxuyursunuz, bürüyürsünüz.*

Buradan göründüyü kimi, birinci, ikinci və üçüncü şəxsin

təkində zaman və şəxs şəkilçiləri yazıda və şifahi nitqdə fərq yaratmır; bu qaydalar nitqin hər iki növü üçün müştərək olaraq qalır. Cəm formasında isə yazı norması icbari qaydalara əsaslanır, dəyişmir, sabit saxlanılır. Şifahi danışığa gəldikdə birinci şəxsin cəmində sonu *q*, *k* samitləri ilə bitən sözlərdə həmin samitlərin regional nitq fərqi (*q-ğ-x*; *k-y-x'*) baş verir.

İkinci şəxsin cəmində şəkilçi tərkibi ixtisarlaşır (-*ırsınız*, -*ırsız*, -*ırsınız*, -*ırsız*, *ursunuz*, -*ursuz*, -*ürsünüz*, -*ürsüz*; -*yırsınız*, -*yırsız*, *yırsınız*, -*yırsız*, -*yursunuz*, -*yursuz*; -*yürsünüz*, -*yürsüz*).

Üçüncü şəxsin cəmində isə *rl* samit yanaşması *ll* tələffüzünə keçir: *alırlar*, *kəsillər*, *durullar*, *görsüllər*, *darayıllar*, *səsləyillər*, *oxuyullar*, *bürüyüllər*. Bunlar ixtiyari xarakterlidir, danışq dili səviyyəsinə malikdir. Onların yazılı dil qaydaları ilə uyuşması ancaq icbari yolla tənzimləyə bilər.

Qeyri-qəti gələcək zamana aid qaydalar

Qeyri-qəti gələcək zaman şəxs şəkilçiləri ilə birlikdə aşağıdakı qaydada ifadə olunur:

I şəxs, tək: -*aram* (-*ərəm*), -*yaram* (-*yərəm*): *alaram*, *gələrəm*; *saxlayaram*, *bəsləyərəm*.

II şəxs, tək: -*arsan* (-*ərsən*), -*yarsan* (-*yərsən*): *alarsan*, *gələrsən*; *saxlayarsan*, *bəsləyərsən*.

III şəxs, tək: -*arn* (-*ər*), -*yar* (-*yər*): *alar*, *gələr*; *saxlayar*, *bəsləyər*.

I şəxs, cəm: -*arıq* (-*ərik*), -*yarıq* (-*yərik*): *alarıq*, *gələrik*; *saxlayarıq*, *bəsləyərik*.

II şəxs, cəm: -*arsınız* (-*ərsiniz*), -*yarsınız* (-*yərsiniz*): *alarsınız*, *gələrsiniz*; *saxlayarsınız*, *bəsləyərsiniz*.

III şəxs, cəm: -*arlar* (-*ərlər*), -*yarlar* (-*yərlər*): *alarlar*, *gələrlər*; *saxlayarlar*, *bəsləyərlər*.

Qeyri-qəti gələcək zamanda da birinci, ikinci və üçüncü

şəxslərin təkini bildirən şəkilçilər yazılı və şifahi nitq üzrə müştərək qaydalara malikdir. Cəmdə isə yazı üçün icbari qayda tətbiq olunur. Şifahi nitqə görə birinci şəxsin cəmini bildirən şəkilçi sonundakı *q*, *k* samitləri regional (*q-ğ-x*; *k-y-x'*) dəyişikliyə uğrayır; ikinci şəxsin cəmində şəkilçi tərkibi ixtisarlaşır (*arsınız-arsız*, *ərsiniz-ərsiz*, *yarsınız-yarsız-yərsiniz-yərsiz*), üçüncü şəxsin cəmində isə yanaşı *rl* samitləri *ll* tələffüzünə (*arlar-allar*; *ərlər-əllər*; *yarlar-yallar*; *yərlər-yəllər*) keçir.

Bunlar da xalis danışiq dilinə məxsus ixtiyari qayda tiplidir, vahid normalılığa görə ona icbari qayda tətbiq edilə bilər.

Qəti gələcək zamana aid qaydalar

Qəti gələcək zaman şəxs şəkilçiləri ilə birlikdə aşağıdakı kimi ifadə olunur:

I şəxs, tək: *-acağam* (-əcəyəm) – *yacağam*, (-yəəcəyəm): *alacağam, gələcəyəm; saxlayacağam, bəsləyəcəyəm*.

II şəxs, tək: *-acaqsan* (-əcəksən) – *yacaqsan*, (-yəəcəksən): *alacaqsan, gələcəksən; saxlayacaqsan, bəsləyəcəksən*.

III şəxs, tək: *-acaqdır* (-əcəkdir) – *yacaqdır*, (-yəəcəkdir): *alacaqdır, gələcəkdir; saxlayacaqdır, bəsləyəcəkdir*.

I şəxs, cəm: *-acağیق* (-əcəyik) – *yacağیق*, (-yəəcəyik): *alacağیق, gələcəyik; saxlayacağیق, bəsləyəcəyik*.

II şəxs, cəm: *-acaqsınız* (-əcəksiniz) – *yacaqsınız*, (-yəəcəksiniz): *alacaqsınız, gələcəksiniz; saxlayacaqsınız, bəsləyəcəksiniz*.

III şəxs, cəm: *-acaq(dır)lar* (-əcək(dir)lər), – *yacaq(dır)lar*, (-yəəcə (dir)lər): *alacaq(dır)lar, gələcək (dir)lər, saxlayacaq(dır)lar, bəsləyəcək(dir)lər*.

Qəti gələcək zamanda göstərilən bu qaydalar yazı üçün icbaridir. Üçüncü şəxsin təkində və cəmində danışiq dilinin

ixtiyari qaydalarının təsiri ilə *-dır* (-dir, dur, -dür) şəkilçisi ixtisar olunur və bu qaydalar artıq normalaşmaya keçir. Ancaq üçüncü şəxsin təkində dəqiqlik, konkretlik və qətiyyətlilik anlayışının tələbi ilə *-dır* (-dir, -dur, -dür) işlənməli olur. Üçüncü şəxsin cəmində isə artıq, həmin şəkilçi norma kimi işlənmir. Birinci, ikinci, üçüncü şəxslərin təkində həmçinin şifahi nitqə görə *q*, *k* samitlərinin regional (*q-ğ-x*; *k-y-x'*) tələffüzü müşahidə edilir; cəm formada isə hətta yerli dialekt fərqləri də müşahidə edilir¹.

Feilin modal zamanlarına aid qaydalar

Feilin modal zamanları bunlardır: *əmr*, *lazım*, *vacib*, *arzu*, *şərt*. Bunların hər biri özünəməxsus zaman anlayışı bildirməklə səciyyələnir. Əmr modal zamanında hal-hazırkı, konkret indiki zaman anlayışı bildirilir. Qalan zamanlarda qismən sonrakı zaman anlayışı ifadə olunur. Dərsliklərdə və tədqiqat əsərlərində bu zamanlar bir qayda olaraq feil formalar və ya şəkil adlandırılır. Lakin bunlara forma və ya şəkil adı verilməsinin özü şərti və hətta qeyrimüəyyəndir. Yəni burada forma deyildikdə adi qayda üzrə zahiri əlamət təsəvvürü yaranır. Şəkil dedikdə isə hansı şəkil, nə şəkli kimi suallar ortaya çıxa bilər. Fakt budur ki, həmin tip dil kateqoriyaları zaman anlayışı ilə təcəssüm olunur. Bu zaman anlayışı isə hökmün gerçəkliyə münasibəti üzərində qurulur. Hökmün gerçəkliyə münasibəti isə fəlsəfi və məntiqi baxımından modallıq kimi səciyyələnir. Odur ki, burada feilin bu tipli zaman anlayışlı kateqoriyasının modal zaman adlandırılması heç də məntiqdən kənar deyildir. Bunların hər birinin özünəməxsus gerçək zaman anlayışı olduğu kimi xüsusi qrammatik əlamətləri və bu əlamətlərin ifadə formasına aid qaydaları mövcuddur. Bunların ümumi mənzərəsi aşağıdakılardan

¹ Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi LTD, 2019, 352 s; s.223-225.

ibarətdir.

Əmr modal zamana aid qaydalar

Əmr modal zamana aid qaydalar üç qrammatik şəxs üzrə aşağıdakı kimi ifadə olunur:

I şəxs, tək: *-ım (-im, -um, -üm); - yım (-yim, -yum, -yüm): alım, gəlim, durum, görüm; saxlayım, bəsləyim, qoruyum, bürüyüm.*

II şəxs, tək: ikinci şəxsin təkində xüsusi şəkli əlamət yoxdur.

III şəxs, tək: *-sın (-sin, -sun, -sün); alısın, gəlsin, dursun, görsün; saxlasın, bəsləsin, qorusun, bürüsün.*

I şəxs, cəm: *-aq (-ək); - yal, (-yək): alaq, gələk, duraq, görək; saxlayaq, bəsləyək, qoruyaq, bürüyək.*

II şəxs, cəm: *-ın (-in, -un, -ün); - yın (-yin, -yun, -yün): alın, gəlin, durun, görün; saxlayın, bəsləyin, qoruyun, bürüyün.*

III şəxs, cəm: *-sınlar (-sinlər, -sunlar, -sünlər): alsınlar, gəlsinlər, dursunlar, görsünlər; saxlasınlar, bəsləsinlər, qorusunlar, bürüsünlər.*

Birinci və üçüncü şəxslərə məxsus qaydalar yazılı və şifahi dil üçün vahid, sabit normadır. Birinci şəxsin cəmində sonu *q, k* ilə bitən sözlərdə *q-ğ-x; k-y-x* regional fərqlər mövcuddur. İkinci şəxsin cəmi müştərək normadır. Üçüncü şəxsin cəmində *nl* qarşılaşması adi danışiq dilinin ixtiyari tələffüzünə görə *nn* variantına (*alsınlar-alsınnar, gəlsinlər-gəlsinnər, dursunlar-dursunnar* və s.) keçir.

Lazım modal zamana aid qaydalar

Lazım modal zaman qaydaları sonrakı (gələcək) zamana aid görülmək işin lazımlılıq anlayışını bildirir. Bu zaman anlayışına aid qaydalar aşağıdakılardır:

I şəxs, tək: *-asıyam (-əsiyəm); - yasıyam (-yəsiyəm):*

alasıyam, gələsiyəm; saxlasın, bəsləsin.

II şəxs, tək: *-asısan (-əsisən); -yasısan (-yəsisən): alasısan, gələsisən; saxlayasısan, bəsləyəsisən.*

III şəxs, tək: *-asıdır (-əsidir); -yasıdır (-yəsidir): alasıdır, gələsidir; saxlayasıdır, bəsləyəsidir.*

I şəxs, cəm: *-asıyıq (-əsiyik); -yasıyıq (-yəsiyik): alasıyıq, gələsiyik; saxlayasıyıq, bəsləyəsiyik.*

II şəxs, cəm: *-asısınız (-əsisiniz); -yasısınız (-yəsisiniz): alasısınız, gələsisiniz; saxlayasısınız, bəsləyəsisiniz.*

III şəxs, cəm: *-asıdırlar (-əsidirlər); -yasıdırlar (-yəsidirlər): alasıdırlar, gələsidirlər; saxlayasıdırlar, bəsləyəsidirlər.*

Qaydalara görə birinci və ikinci şəxsin təki yazılı və şifahi dil üçün müştərəkdir. Qalan şəxslər yazı üçün icbari, sabit normadır. Şifahi dil qaydalarına gəlicə, üçüncü şəxsin təkində – *dır* (-dir, -dur, -dür) şəkilçisi danışiq dilinin təsiri ilə *r* samitinin ixtisarı ilə *-dı*, (-di, -du, -dü) deyilir, birinci şəxsin cəmində bir qayda olaraq *q-ğ-x; k-y-x'* variantı baş verir; ikinci şəxsin cəmində danışiq dili təsirinə görə *-asısınız-asisiz; əsisiniz-əsisiz, -yasısınız-yəsisiniz* variantı alınır, üçüncü şəxsin cəmində yenə də *-dır* (-dir, -dur, -dür) şəkilçisi *-dı*, (-di, -du, -dü) variantına keçir.

Vacib modal zamana aid qaydalar

Vacib modal zamanda gələcəyə aid mütləq baş verəcək anlayış ifadə olunur. Bu zaman formasına aid qaydalar aşağıdakılardır:

I şəxs, tək: *-malıyam (-məliyəm): almalıyam, gəlməliyəm.*

II şəxs, tək: *-malısan (-məlisən): almalısan, gəlməlisən.*

III şəxs, tək: *-malıdır (-məlidir): almalıdır, gəlməlidir.*

I şəxs, cəm: *-malıyıq (-məliyik): almalıyıq, gəlməliyik.*

II şəxs, cəm: *-malısınız (-məsisiniz): almalısınız,*

gəlməlisiniz.

III şəxs, cəm: *-malıdırlar* (-məlidirlər): *almalıdırlar, gəlməlidirlər.*

Vacib modal zamanın birinci və ikinci şəxsə aid qaydaları yazılı və şifahi dil üçün müştərəkdir. Birinci şəxsin cəmində bir qayda olaraq danışiq dili təsiri ilə *q-ğ-x*; *k-y-x'* variantları, ikinci şəxsin cəmində *-malısınız-malısınız*; üçüncü şəxsin təkində və cəmində *-dır* (-dir, -dur, -dür) şəkilçisinin *-dı*, (-di, -du, -dü) variantı baş verir. Yazılı dildə isə bunlar icbari qaydalara tabe olaraq işlədilir.

Arzu modal zamana aid qaydalar

Arzu modal zamana aid qaydalar aşağıdakılardır:

I şəxs; tək: *-am* (-əm), *-yam* (-yəm): *alam, gələm, saxlayam, bəsləyəm.*

II şəxs; tək: *-asan* (-əsən), *-yasan* (-yəsen): *alasan, gələsən, saxlayasan, bəsləyəsən.*

III şəxs; tək: *-a* (-ə), *-ya* (-yə): *ala, gələ; saxlaya, bəsləyə.*

I şəxs, cəm: *-aq* (-ək); *-yaq* (-yək): *alaq, gələk; saxlayaq, bəsləyək.*

II şəxs, cəm: *-asınız* (-əsiniz); *-yasınız* (-yəsiniz): *alısınız, gələsiniz; saxlayasınız, bəsləyəsiniz.*

III şəxs, cəm: *-alar* (-ələr); *-yalar* (-yələr): *alalar, gələlər; saxlayalar, bəsləyələr.*

Arzu modal zamanda birinci şəxsin ikinci, üçüncü şəxslərin təki və üçüncü şəxsin cəminə aid qaydalar yazılı və şifahi nitq üçün müştərək normadır. Birinci və ikinci şəxslərin cəmi yazılı dil üçün icbaridir. Bu şəxslərdə şifahi birinci və ikinci şəxslərin cəmi adi danışiq dilinin təsiri ilə fərq yaradır. Birinci şəxsin cəmində *-ğ-x*; *k-y-x'* regional tələffüz fərqləri, ikinci şəxsin cəmində isə sadə danışiq dili təsiri ilə ixtisarlaşıma (alısınız-

alasız, gələsiniz, gələsiz; saxlayasınız-saxlayasız) baş verir. Birinci şəxsin cəmi ilə əmr modal zamanın birinci şəxs cəmi arasında formal şəkilçi oxşarlığı müşahidə olunur. Lakin bunları fərqləndirmək üçün əmr şəkilçili sözdən əvvəl şərti olaraq *gərək*, *mütləq* kimi sözlər artırmaq mümkündür: [Gərək] *alaq*, [Mütləq] *alaq*; arzu şəkilçili sözdən əvvəl isə *kaş*, *yaxşı olar* kimi arzu anlayışı bildirən sözləri işlətmək olar: [*kaş*] *alaq*; [*yaxşı olar*] *alaq* və s.

Şərt modal zamana aid qaydalar

Şərt modal zamana aid qaydalar bunlardır:

I şəxs; tək: -*sam* (-səm): *alsam*, *gəlsəm*, *saxlasam*, *bəsləsəm*.

II şəxs; tək: -*san* (-sən): *alsan*, *gəlsən*, *saxlasan*, *bəsləsən*.

III şəxs; tək: -*sa* (-sə): *alsa*, *gəlsə*, *saxlasa*, *bəsləsə*.

I şəxs; cəm: -*saq* (-sək): *alsaq*, *gəlsək*, *saxlasaq*, *bəsləsək*.

II şəxs; cəm: -*sanız* (-səniz): *alsanız*, *gəlsəniz*, *saxlasanız*, *bəsləsəniz*.

III şəxs; cəm: -*salar* (-sələr): *alsalar*, *gəlsələr*, *saxlasalar*, *bəsləsələr*.

Şərt modal zamanda da birinci, ikinci, üçüncü şəxslərin təkinə və üçüncü şəxsin cəminə aid qaydalar yazılı və şifahi dil üçün normadır. Birinci şəxsin təkində *q-ğ-x'*; *k-y-x'* regional fərqi, ikinci şəxsin cəmində isə danışiq dilinin təsiri ilə ixtisarlaşma (*alsanız-alsaz*, *gəlsəniz-gəlsəz*; *saxlasanız-saxlasaz*, *bəsləsəniz-bəsləsəz*) baş verməsi müşahidə edilir.

Köməkçi nitq hissələrinə aid qaydalar

Köməkçi nitq hissələri qrupuna bir qayda olaraq qoşma, bağla yıcı, ədat və modal sözlər daxil edilir. Köməkçi nitq hissələri cümlə daxilində qrammatik əlaqəyaradıcı vəzifəsi daşıyır. Ədat və modal sözlərin köməkçilik vəzifəsi isə cümlədə ifadə olunan mənanın canlandırılmasına və onlarda modallıq anlayışının ifadə olunmasına xidmət etməkdən ibarətdir.

Köməkçi nitq hissələri beləliklə, cümlənin qrammatik tərtibatında və eləcə də onun məna və məntiqi anlayışının canlandırılmasında yardımçı olmaq vəzifəsini yerinə yetirirlər. Bunlara aid başlıca qaydaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

Qoşmalara aid qaydalar

Qoşmaların funksiyası adlar və feillər arasında qrammatik-sintaktik əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Qoşmalar adlara müəyyən qrammatik hal çərçivəsində qoşulur və onları feillərlə əlaqələndirir. Qoşmaların hallara qoşulub onları feillə əlaqələndirmə qaydaları aşağıdakılardan ibarətdir:

Adlıq hala qoşulanlar

İsmi adlıq halına qoşulan qoşmalar bunlardır: *kimi, tək, qədər, üçün, ilə, barədə* və s.; *daş kimi bərkimək, qaya tək durmaq, bu qədər gözləmək, iş üçün çalışmaq, dostlar ilə gəzmək, hadisə barədə danışmaq* və s.

Yiyəlik hala qoşulanlar:

Kimi, tək, qədər, barəsində, haqqında və s.

Sənin kimi oxumaq, onun tək çalışmaq; onun qədər çalışmaq, işin barəsində danışmaq, hadisənin haqqında (fikir) söyləmək və s.

Yönlük hala qoşulanlar:

Kimi, qədər, can, cək, qarşı, doğru, tərəf, sarı, dair, əsasən, görə və s. axıra kimi getmək, axşama qədər gözləmək, doyanacan yemək, səhərəcək yatmamaq, küləyə qarşı getmək, evə doğru addımlamaq, bizə tərəf baxmaq, dənizə sarı boylanmaq, işə dair söhbət aparmaq, hadisəyə əsasən danışmaq, işə görə tələsmək və s.

Çıxışlıq hala qoşulanlar:

Əvvəl, sonra, qabaq, ötrü, başqa, savayı, əlavə, özgə, qeyri, ayrı və s.; hamıdan əvvəl başlamaq, bizdən sonra gəlmək, dəstədən qabaq hərəkət etmək, işdən ötrü çalışmaq, bundan başqa söhbət aparmamaq, ondan savayı kimsəyə danışmamaq, bundan əlavə fikir söyləməmək, səndən özgə kimsəyə baxmamaq, bundan qeyri iş görməmək, dostlardan ayrı düşməmək və s.

Qoşmalara aid qaylalarda təsirlik və yerlik hal çıxış etmir. Bu ondan irəli gəlir ki, təsirlik və yerlik hallar feillə əlaqələndikdə vasitəçilik tələb etmirlər. Digər hallarda isə qoşulma birbaşa mümkün olmadıqda müvafiq qoşmanın köməyinə ehtiyac yaranır. Qoşmalara dair qaydalar həm yazılı və həm də şifahi dil üçün müştərəkdir.

Bağlayıcılara aid qaydalar

Bağlayıcıların funksiyası qoşmalara nisbətən daha genişdir. Əslində qoşmalar bağlayıcılara aid vəzifənin yerinə yetirilməsində köməkçi vasitə kimi işlənir. Bağlayıcıların əlaqəyaratma funksiyasına dair qaydalar aşağıdakılardır:

1) *bitişdirmə-birləşdirmə vəzifəsində işlənənlər: və, ilə (-la, -lə):*

Qardaşım və mən, Əli ilə Həsən, daşla qaya yerlə göy və s.

2) *qarşılaşma vəzifəsində işlənənlər: amma, ancaq, lakin, halbuki; getdim, amma görmədim; mən gəldim, ancaq sən gəlmədin; hamı gəldi, lakin gözlərinə görünmədi; sən gəlmədin, halbuki gəlməyi vacib idi.*

3) *iştirak bildirmə vəzifəsində işləyənlər*: həm, həm də, və həm də, da, də, hətta, habelə, həmçinin və s; həm yaz, həm payız; həm payız, həm də qış; həm yaz, həm yay və həm də payız; oğul da, qız da, nəvə də, nəticə də; hamı gəlmişdi, hətta uşaqlar da, bütün canlılar, habelə quşlar da, əldə olan vasitələrdən, həmçinin texnikadan və s.

4) *bölüşdürücülük bildirmə vəzifəsində işləyənlər*: ya, ya da, ya da ki, yaxud, və yaxud, gah, gah da, istər, istərsə də, və s; ya mən, ya sən, ya mən, ya sən ya da bir başqası, biz ikimiz, yaxud qeyrisi, dağ olsun, daş olsun və yaxud çəmənlik, gah oxumaq, gah yazmaq, - gah oxumaq, gah yazmaq, gah da dinləmək, istər gəlsin, istər yox, istər gəl, istər də gəlmə və s.

5) *inkarlıq bildirmə vəzifəsində işləyənlər*: nə, nə də, və nə də, və nə də ki; nə oxu, nə yaz; ə mən, nə də sən; nə kağız, nə kitab, və nə də dəftər; nə kağız, nə kitab, nə dəftər və nə də ki qələm və s.

6) *aydınlaşdırma bildirmə vəzifəsində işləyənlər*: yəni, yəni ki, məsələn; iş belədir, yəni hamı üçündür; deyilənlərə baxılmalıdır, yəni ki, nəticə lazımdır; hamı bilməlidir, məsələn qoşulmayanlar da və s.

Bu qaydalar, bütövlükdə yazılı və şifahi dil üçün ümumidir, müştərəkdir, daimidir.

Ədatlara aid qaydalar

Ədatların vəzifəsi cümlədə ifadə olunan fikrin qüvvətlənməsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Ədatlar özlərinə aid mənə xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq cümlədə aşağıdakı qayda üzrə işlənilirlər:

1) *ədatlar cümlədə mənanın qüvvətləndirilməsinə xidmət edir*: axı, axı ki, lap, ha, elə, artıq, daha, daha da; deyirəm axı, deyilir ki, lap olsun, elə ha, elə şirin, artıq vaxtdır, daha yetər,

daha da güclü və s.

2) *ədatlar cümlədə mənanın dəqiqləşdirilməsinə xidmət edir: elə, belə, məhz, əsl, -ca (-cə): elə yaxşı, belə yaxşı, məhz budur, əsl məsələ, yaxşıca tapışmaq, yenicə görünmək və s.*

3) *ədatlar cümlədə mənanın məhdudlaşdırılmasını bildirir: yalnız, ancaq, təkcə, bircə, elə: yalnız bu; ancaq o, təkcə bu, bircə bu, elə bu və s.*

4) *ədatlar cümlədə sual anlayışını canlandırır: bəs, məgər, yəni, -mı, -mi, -mu, -mü: bəs nə? məgər bu? yəni indi? mənmi? sənmi? bumu? özümü? və s.*

5) *ədatlar cümlədə əmr anlayışını canlandırır: gör, görüm, görsənə, görsün və s: gör necədir! görüm tez!, görsənə bir!, görsün bir! və s.*

6) *ədatlar cümlədə təsdiq və inkar anlayışı bildirir: bəli, aha, hə; yox, xeyr, heç: bəli, budur, aha, nə yaxşı; hə, bu belə; yox, o deyil; xeyr, bilmərik, bu da heç və s.*

7) *ədatlar cümlədə arzu anlayışı bildirir: barı, bircə, kaş, təki və s: barı indi; bircə tez, kaş o gün, təki sən deyən və s.*

Ədatlara aid qaydalar da yazılı və şifahi dil üçün müştərək norma hüquqlu dil elementləridir.

Xüsusi nitq hissələrinə aid qaydalar

Dilçilikdə xüsusi nitq hissələri barədə tam təsəvvür yoxdur. Buraya bəzi mənbələrdə nidaları, təqlidi sözləri, bəzən də nidaları imperativləri uşaq sözlərini və ritmik sözlərin də aid edilməsinə rast gəlmək olur. Ənənəvi olaraq xüsusi nitq hissəsi sırasına nida və təqlidi sözlərin aid olunması daha çox nəzərə çarpır. Nidaların xüsusi nitq hissəsi adlandırılması ona görədir ki, bunlar subyektin daxili emosional-psixoloji hiss və duyğularının ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Burada hansısa söz mənasından yox, hiss-həyəcanın ifadə vasitəsindən söhbət gedə bilər. Təqlidi sözlər üçün maraqlı

cəhət odur ki, burada da xüsusi söz mənası yox, təbii, fiziki, bioloji hadisələrə məxsus səslənmələrin dildəki imitasiyası aparıcıdır. Bundan əlavə, təqlidi sözlərdə (imitativlərdə) ilkin fonetik söz yaradıcılığının ənənəvi izləri və varisliyi müşahidə edilir.

Nidalara dair qaydalar onlara məxsus anlayışlarla təcəssüm olunur. Bunlar əsas etibarilə sual, xahiş, inam, rəhm, nəsihət, təəccüb, etiraz, qorxu, həyəcan, sevinc, razılıq kimi emosional hisslərin canlandırılması vasitəsi kimi formalaşır. Nidalar aşağıdakı kimi ifadə vasitələri ilə canlandırılır: *ey!*, *vay!*, *vay-vay-vay!*, *paho!*, *ax, ey vay!*, *bəh-bəh!*, *pah-pah!*, *oho!*, *ay aman!*, *ay haray!*, *ox!*, *ax vay-vay!*, *bıy, bıy-bıy, boy, boy-boy-boy! aha!* və s.

Nidalar yazılı və şifahi dildə ümumi və müştərək normalar əsasında işlədilir.

Təqlidi sözlərə aid qaydalar onların iadə məqamları ilə bağlıdır. Bunlar təbiət hadisələrinin, canlı varlıqların və fiziki proseslərin insan nitqində imitasiya edilməsi ilə formalaşaraq təsvir yaradır, məsələn, *şır-şır* (bulaq), *gur-gur* (guruldamaq), *şaqq-şaqq* (şaqıldamaq), *pıqq-pıq* (qaynamaq), *guppa-gup* (səs salmaq), *tappa-tap* (yerimək), *cin-cik* (cingildəmək), *vız-vız* (vızıldamaq) və s. Təqlidi sözlər eyni zamanda hər hansı hadisə və situasiyanın obrazını yaradır: *işım-işım* (ışıldamaq), *sürüm-sürüm* (sürünmək), *xısın-xısın* (danışmaq), *pıça-pıç* (düşmək), *parta-part* (salmaq) və s. Təqlidi sözlərin obrazıyaratma xassəsi barədəki fikir B.Xəlilova məxsusdur.¹

Təqlidi sözlərdə fonetik söz yaradıcılığının izləri onların fonetik imitasiyası ilə söz şəklinə düşməsində təcəssüm olunur. Təqlidi sözlər, eyni zamanda ad və feillərə aid sözyaratma

¹ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissədə, II h., Bakı, Nurlan, 2007, 354 s; s.325-326.

prosesində iştirak edir: *şurr-şıltı, şırıldamaq, pıqq-pıqqıltı-pıqqıldamaq, gurr-gurultu-guruldamaq, şarr-şırıltı-şırıldamaq* və s.

Təqlidi sözlər də yazılı və şifahi dildə müştərək normalara malikdir.

Sintaktik qaydalar

Sintaktik qaydalar: söz birləşmələrinə, cümlə üzvlərinə, sadə cümlələrdə, tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrə aid daxili qayda sistemləri aiddir.

Sintaktik qaydalar sintaktik quruluşu özündə təcəssüm etdirən aşağıdakı kimi dil nümunələrində təcəssüm olunur:

Söz birləşmələrinə aid qaydalar

Sintaktik qaydaların baş verməsində sintaktik əlaqələr mühüm rol oynayır. Sintaktik əlaqələr olmadan söz birləşmələrinə və cümlələrə aid strukturun yaranmasından danışmaq mümkün deyildir. Eyni zamanda, sintaktik əlaqələr cümlələrin məzmununun anlaşılmasında təminat yaradır. Sintaktik əlaqələr bunlardır: 1) yanaşma; 2) idarə; 3) uzlaşma. Bunlara aid qaydalar aşağıdakılardır:

Yanaşma əlaqəsinin qaydaları

Yanaşma əlaqəsi sözlər arasında məntiqi məna anlayışına əsasən baş verir. Odur ki, yanaşma əlaqəli söz birləşmələrinin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində qrammatik şəkilçilər iştirak etmir. Yanaşma əlaqəsi əsasındakı söz birləşmələri qaydaya görə tabe tərəf və tabe edən tərəf münasibəti əsasında formalaşır. Bir qayda olaraq tabe tərəf əvvəl, tabe edən tərəf sonra işlənir. Bu qayda üzrə söz birləşmələri aşağıdakı tərkibdə düzəlir:

1) tabe edən tərəf ikinci tərkib olur və əşyalıq bildirir: *yaşıl yarpaq, duzlu su, xeyli iş, oxuyan müğənni*.

2) tabe edən tərəf hərəkət bildirir: *az getmək, çox danışmaq, cəld tərpənmək*.

İdarə əlaqəsinin qaydaları

İdarə əlaqəsində yanaşmadan fərqli olaraq söz birləşməsini tərkib hissələri arasında qrammatik şəkilçilər işlənir. Qrammatik şəkilçilər tabe edən tərəfin tələbinə uyğun qaydada işlənir. Yəni tabe olan tərəf tabe edən tərəfin tələbi üzrə idarə olunur. Bu əlaqə ismin yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq halları üzrə yaradır: a) qeyri-müəyyən yiyəlik halda: *kitab mağazası, uşaq oynucağı, idman meydançası*; b) müəyyən yiyəlik halda: *hasarın üstü, kitabın vərəqi, ağacın yarpağı*; c) yönlük halda: *evə getmək, qışa hazırlıq, bağa baxmaq*; ç) qeyri-müəyyən təsirlik halda: *kitab oxumaq, yemək hazırlamaq, məktub yazmaq*; d) müəyyən təsirlik halda: *tapşırığı hazırlamaq, evi təmizləmək, məqaləni oxumaq*; e) yerlik halda: *evdə oturmaq, bağçada gəzmək, çayda çimmək*; ə) çıxışlıq halda: *evdən çıxmaq, yoldan ötmək, işdən qayıtmaq* və s.

Uzlaşma əlaqəsinin qaydaları

Uzlaşma əlaqəsi şəxsə və cəmiyyətə görə baş verir. Uzlaşma əlaqəsi üç qrammatik şəxsin təkinə və cəminə görə ifadə olunur. Uzlaşma əlaqəsinin şərti tərəflər arasında şəxsə və kəmiyyətə uyğunluq və tarazlıq olmasıdır. Uzlaşma əlaqəsinin qaydası şəxsə və kəmiyyətə görə konkretlik anlayışının gözlənilməsidir. Əks halda əlaqə pozulur. Məsələn, *mən gəlirəm, sən gəlirsən, biz gəlirik, siz gəlersiniz, onlar gəlirlər; bağların meyvələri, şagirdlərin dəftərləri, quşlar uçurlar* birləşmələrində tərəflər həm şəxsə, həm də kəmiyyətə görə uzlaşır. Konkretlik tələbi olmadıqda uzlaşma üçün qrammatik şəkilçi iştirak etməyə də bilər: *bizim məktəb, bizim həyat, onların evi* və s. Buradan görünür ki, uzlaşma həm qrammatik və həm də məntiqi qrammatik yolla yaranır. Məsələn, *bizim məktəb, bizim həyat* dedikdə məktəbin, evin hamıya aidiyyəti başa düşülür. Sintaktik

əlaqələrə yad qaydalar yazılı və şifahi dil üçün ümumi və müştərəkdir.

Söz birləşmələrinə aid qaydalar

Söz birləşmələri ən azı iki sözün üanaşması, idarə olunması və uzlaşması əsasında yaranır. Söz birləşmələrində aparıcı tərəf isimdən və ya feildən ibarət ola bilər. Ona görə söz birləşmələri iki qismə bölünür: 1) ismi və ya təyini söz birləşmələri; 2) feili söz birləşmələri. Bunlara aid qaydalar aşağıdakılardır:

İsmi və ya təyini söz birləşmələrinin qaydaları

İsmi və ya təyini söz birləşmələrinin üç növü vardır:

1) birinci növ; 2) ikinci növ; 3) üçüncü növ birləşmələr.

Birləşmə adının ismi və ya təyini kimi verilməsinin elə bir ciddi fərqi yoxdur. İsmi söz birləşməsi adı ona görədir ki, aparıcı tərəf isimdən ibarət olur. Təyini söz birləşməsi adı isə birinci tərəfin təyinediciliyi ilə əlaqədardır. Birinci növ təyini söz birləşmələrində yanaşma üzrə təyin edən və təyin olunan üzv iştirak edir: yaxşı kitab, maraqlı hadisə, xeyli adam, igid döyüşçü; ikinci növ ismi (təyini) söz birləşməsi idarə əlaqəsi üzrə formalaşır. İkinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfində qrammatik şəkilçi iştirak etmir, ikinci tərəfində üçüncü şəxs məsubiyyət şəkilçisi işlənir: qələbə parkı, Azərbaycan ordusu, qalibiyyət marşı, hadilər aslanı və s. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfində yiyəlik hal şəkilçisi, ikinci tərəfində isə bütün şəxslərə aid məsubiyyət şəkilçisi işlənir: *mənim kitabım, sənin kitabın, onun kitabı; bizim kitabımız, sizin kitabınız, onların kitabları*. Üçüncü növ təyini söz birləşməsi ümumiləşdirici mənə ifadə edildikdə məsubiyyət anlayışı məntiqi baxımdan müəyyən olunur: *bizim ölkə, bizim ailə, bizim vətən* və s. Burada ikinci tərəfə aid olan anlayış birinci tərəfə görə cəmlənir: *yəni bizim ölkə, bizim ailə, bizim vətən* anlayışı hamıya

aid edilir. İsmi (təyini) söz birləşmələrinə aid qaydalar yazılı və şifahi dil üçün müştərək normadır.

Feili söz birləşmələrinin qaydaları

Feili söz birləşmələrinin üç növü vardır: 1) feili sifət; 2) feili bağlama; 3) məsdər tərkibləri. Bunlar dair qaydalar aşağıdakılardır:

Feili sifət tərkiblərinə aid qaydalar

Feili sifət tərkiblərinin aparıcı tərəfi –an (-ən), -yan (-yən); -*dığım* (-diyim, -duyum, -düyüm); -*mış* (-miş, -muş, -müş) şəkilçiləri ilə ifadə olunur: *uğuldayan külək, qaynayan samovar; coşan dalğalar; oxuduğum kitab, başladığım iş; gördüyüm hadisə; sıxılmış buludlar, qızarmış meyvələr, açılmış çiçəklər* və s.

Feili bağlama tərkiblərinə aid qaydalar

Feili bağlama tərkiblərinin aparıcı hissəsi feili bağlamalardan ibarət olur. Feili bağlamaların aparıcı tərəfində aşağıdakı şəkilçilər iştirak edir: -*araq* (-ərək) – *yaraq* (-yəmək); -*anda* (-əndə), -*yanda* (-yəndə); -*andan* (-əndən)- *yandan* (-yəndən), -*ib* (ib, -ub, -üb), -*yib* (-yib, -yub, -yüb), -*mamış* (-məmiş); -*ınca* (-incə, unca, -üncə), -*yınca* (-yincə, -yunca, -yüncə).

İrəli cumaraq (almaq), *addımlarını yeyildərək* (yerimək), *ayaq saxlayaraq* (dincəlmək); *yaz gələndə* (yağış yağmaq), *axşam olanda* (ışıqlar yanmaq), *sən gələndən* (bəri); *quşlar uçub* (uzaqlaşmaq); *məhsulu yığib* (qurtarmaq); *qış gəlməmiş* (tədarük görmək); *sən gəlincə* (gözləmək), *avtobus dayanınca* (düşmək) və s.

Məsdər tərkiblərinə aid qaydalar

Məqsəd tərkiblərinin yaranmasında –*maq* (-mək) şəkilçisi iştirak edir: *bilmədiklərini öyrətmək; düşünmədən danışmaq, dayanmadan yol getmək, günəş çıxmamış oyanmaq, vətənin müdafiəsində möhkəm dayanmaq* və s.

Cümlə üzvlərinə aid qaydalar

Cümlə üzvləri cümləni təşkil edən struktur vahidlərdir. Cümlə üzvləri bunlardır: 1) mübtəda; 2) xəbər; 3) tamamlıq; 4) təyin; 5) zərflik. Cümlə üzvləri cümlədəki informasiya funksiyasının aparıcılığına görə iki qismə bölünür: 1) baş üzvlər; 2) ikinci dərəcəli üzvlər. Baş üzvlər cümlədə informasiyanın mərkəzini təşkil edir. Bunlar mübtəda və xəbərdən ibarətdir. Mübtəda informasiyanın əsas mənbəyini təşkil edir. Mübtəda adlıq haldakı bütün söz və ya söz birləşmələri ilə ifadə oluna bilər: *Daş bərk cismdir; Qırmızı gül rəngidir; Beş üçdən çoxdur; O yaxşı adamdır; Aşağılar sürüşkəndir; Vətə oğulları igiddir; Vətənə xidmət etmək hər kəsin borcudur* və s. Xəbər mübtədaya aid iş, hal və hərəkətin çatdırılmasına xidmət edir. Xəbər ad və ya feillə ifadə olunur: *Bunlar daşdır; Bu rəng qırmızıdır. Onun nömrəsi altıdır; Gələnlər bizik; Məqsəd vətənə xidmət etməkdir; Biz indi irəliləyirik* və s. Cümlədə mübtəda olmadıqda onun əlaməti xəbərdə əks olunur: *Dünən gəlmişdik; Bu gün gedəcəyik* [Biz]: *Məşədə odun qırırlar* [onlar] və s.

İkinci dərəcəli üzvlər əsas informasiya daşıyan üzvlərə aid iş, əlamət, keyfiyyət və tərz anlayışlarını əlaqələndirir. İkinci dərəcəli üzvlər tamamlıq, təyin və zərflikdir. Tamamlıq cümlədə icra olunan işin obyekt anlayışını bildirir: *Mən mağazadan kitab aldım; Atlılar dərəyə endilər; Qardaşı gül gətirdi.* Təyin cümlədə əşya ilə ifadə olunan üzvə aid əlamət və keyfiyyət bildirir: *Mən bağdan rəngbərəng çiçək dərdim; Əyninə yaşıl köynək geymişdi; Əsgərlər çətin yollardan keçirdilər.* Zərflik cümlədə hərəkətə aid əlamət, keyfiyyət, tərz bildirir: *Atlı buradan cəld keçdi; Maşınlar sürətlə ötüşürdülər; O tez-tez danışdı; Düşmən tələm-tələsik qaçırdı* və s.

Cümlə üzvlərinə aid qaydalarda onların həmcinsliyi də

müşahidə edilir. Həmcins üzlər cümlədə qrammatik cəhətdən bir-biri ilə eyni olur, eyni suala cavab verir, eyni sintaktik vəzifə daşıyır. Həmcinslik bütü xümlə üzlərinin hamısında müşahidə edilir. Həmcins üzlər cümlədə mənanın qüvvətləndirilməsinə və canlandırılmasına, eyni zamanda informasiyaların intensivləşdirilməsinə xidmət edir. Aşağıdakı nümunələrlə həmcins üzlərin funksional xüsusiyyətləri müşahidə edilir:

1) *həmcins mübtədalar*: Küləkdən sanki dağlar, daşlar, qayalar uğullayırdı».

2) *həmcins xəbərlər*: “Onlar torpağı *belləyir, yumşaldır, becərir, sulayırdılar*”.

3) *həmcins tamamlıqlar*: “Oğlan *dəftəri, kitabı, karandaşı* səliqə ilə çantaya yığdı”.

4) *həmcins təyinlər*: “Bağçada *yaşıl, qırmızı, sarı, narıncı* çiçəklər bir-birinə qarışmışdı”.

5) *həmcins zərflilər*: “Otağa *üzügülər, şad, məmnun* halda daxil oldu”.

Həmcins üzlərə aid qaydalarda onların oxşar əşya, hadisə və təəssüratlar bildirməsi, məntiqi cəhətdən bir-birinə uyğunluğu, o cümlədən sinonimlik anlayışı üzrə bir-birini tamamlaması zəruri şərtidir.

Əlavə, xitab və ara sözlərə aid qaydalar

Əlavələr, xitablar və ara sözlər cümlədə özünəməxsus funksiya daşıyır. Cümlədə bunların hər birinə aid işlənmə xüsusiyyətləri və qaydaları vardır. Həmin qaydaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Əlavələrə aid qaydalar

Əlavələrə aid əsas qayda bundan ibarətdir ki, onlar xüsusi bir cümlə üzvü kimi çıxış etmir, ancaq cümlədə aid olduğu üzvü dəqiqləşdirir, aydınlaşdırır və konkretləşdirir. Əlavələr cümlədə

hər hansı üzvə aid olsa da onlar təyin olmur və aid olduğu üzvdən sonra işlənir: a) mübtədanın əlavəsi: “*Onlar –ata və oğul birlikdə getdilər*”; b) xəbərin əlavəsi: “*Onun məskəni burada idi – bu kənddə*”; c) tamamlığın əlavəsi: “*Onlar burada –köhnə yurdda əyləndilər*”; ç) təyinin əlavəsi: “*Onlar bu yaraşıqlı-gözoxsayan mənzərəyə tamaşa edirdilər*”; d) zərfliyi əlavəsi: “*Onlar yavaşca-ehmal-ehmal irəliləyirdilər*”.

Xitablara aid qaydalar

Xitablar cümlədə müraciətlə bağlı işlədilən vasitələrdir. Xitablar cümlə üzvü olmur, yalnız çağırış və müraciətlə bağlı işlənir: “*Ay adam, kimsən?*”; “*Əzizim, indi hər şey sən deyən kimidir*”; “*Dostum, biz qələbə üçün çalışırıq*”.

Xitablar cümlənin əvvəlində işləndiyi kimi cümlənin ortasında və sonunda da işlənə bilər: “*Gedirəm, ay ana, qayıdacağam*”; “*Sən də bizimlə gedə bilərsən, qardaş!*”.

Ara sözlərə və ara cümlələrə aid qaydalar

Ara sözlər cümlədə gerçəkliyə münasibət anlayışı bildirən modal sözlərlə ifadə olunur. Ara sözlər cümlənin məntiqi məzmununu canlandırır və cümlə üzvü olmur. “*Görünür, tamaşa sabaha qalır*”; “*Deməli, məqsəd qələbə əldə etməkdir*”; “*Bəlkə iş tezliklə həll olunacaq*” və s.

Ara cümlələr də funksiya etibarı ilə ara sözlər kimidir. Ara cümlələr cümlə şəklində olsa da anlayış etibarı ilə modallıq bildirir: “*Mənə elə gəlir ki, iş belə olmalıdır*”; “*Bu gün demək olar ki, işləri başa çatdırdıq*”; “*Elə bilirəm ki, tezliklə çətinlik aradan qalxacaq*” və s.

Cümləyə aid qaydalar

Cümlə hər hansı fikrin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyadır. Cümlənin hər hansı fikir ifadə etməsi üçün yalnız qrammatik əlamətlərə malik olması yeganə şərt deyildir.

Cümlələr həm qrammatik əlamətlər əsasında formalaşır həm də tonallıqla müəyyən informasiyaları çatdırır. Cümlənin hər hansı fikir bildirməsi üçün formalaşmış qaydalar dilin inkişaf xüsusiyyətləri əsasında meydana gəlmişdir. Bu qaydalar bunlardır: 1) cümlələr qrammatik vasitələrin iştirakı ilə formalaşır. Belə cümlələrdə cümlə üzvləri iştirak edir, onlar qrammatik şəkilçilərin, bağlayıcı və qoşmaların vasitəsi ilə əlaqələndir; eyni zamanda cümlənin formalaşmasında yanaşma, idarə və uzlaşma əlaqələri mühüm yer tutur; 2) cümlələrin formalaşmasında ekstralingvistik amillərin təsiri baş verir; bu halda dil vahidlərinin cümlə şəklinə düşməsi üçün tonallığın, emosiya və digər psixoloji təsirlərin rolu müşahidə edilir. *Birinci qaydaya* uyğun şəkildə formalaşan cümlələrə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: “*Gəncə çayının coşqun ləpələri bahar günəşinin qızıl saçlarını böyük bir həyəcanla çimdirməyə başlamışdır*” (M.S.Ordubadi); “*Gülsabah, məni yenidən həyata sən çıxardın*”; “*Axşam yava-yavaş oraya gəldi. Gün quruba yaxınlaşdı*” (N.Nərimanov)¹. Bu cümlələr qrammatik vasitələr hesabına formalaşmış olduğundan burada emosiyaların təsiri müşahidə edilmir. *İkinci qaydaya* uyğun formalaşan cümlələrə aid aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: “*Sən böyüksən? - Xeyr. Əkizik*” (H.İbrahimov); “*Sən gərək buna kömək edəsən. – Əlbəttə*” (İ.Əfəndiyev); “*Bizim müridlərdəndir? – Hə*”; “*Görsən tanıyarsan? – Hə*”. (F.Kərimzadə)², “*Bayıl, zindan, şəhər çağı*” (R.Rza); “*Şuşa. Xan sarayı. Vəqifi evi. Toy məclisi*” (S.Vurğun)³.

¹ Abdullayev A., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. 4 cildə, IV cild, sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s; s.75-76.

² Kazımlıv Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil, 2007, 496 s; s. 205-206.

³ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Adiloğlu, 2017, 428 s; s. 200.

Bunlardan başqa hiss, həyəcan və emosiya ilə ifadə edilən “*Yanğın!*”, “*Tufan!*”, “*Atəş!*”, “*Quldur!*”, “*Dəniz!*” kimi vokativ cümlələrdə vardır.

Cümlələrin biri qismi məqsəd və intonasiyaya görə formalaşır. Məqsəd və intonasiyaya görə formalaşan cümlələrin aşağıdakı növləri vardır: 1) nəqli cümlə; 2) sual cümləsi; 3) əmr cümləsi; 4) nida cümləsi. Bu cümlələrə aid qaydalar aşağıdakılardır:

*Nəqli cümləyə aid qaydalar.*Nəqli cümlələrdə iş, hadisə və əhvalat barəsində məlumat təsvir edilir. Nəqli cümlə təsdiqdə və ya inkarda ola bilər. Nəqli cümlənin xəbəri ad və ya feil nitq hissələri ilə ifadə olunur. Nəqli cümlə yüksək intonasiya ilə başlanır, sona doğru ton aşağı düşür: “*Mən bu gün məktəbə gedirəm*”; “*Mən bu gün məktəbə getmirəm*”; “*Stolun üstündəki kitabdır*”; “*Mən stolun üstündən kitabı götürdüm*”; “*Axşamlar gedirik gəzməyə*” və s.

*Sual cümləsinə aid qaydalar.*Sual cümləsinə aid qaydalar bunlardır: 1) sual cümləsi sual intonasiyası ilə ifadə olunur; 2) sual cümləsində sual ədatları iştirak edir: “*Sən məktəbə gedəcəysən?*”; “*Axşamlar gəzməyə çıxacaqsan?*”; “*Sən məktəbə gedəcəksənmi?*”; “*Axşamlar nə vaxt gəzməyə çıxırsınız?*”; “*Məgər belə səs olar?*” və s.

*Əmr cümləsinə aid qaydalar.*Əmr cümləsi əmr forması ilə, əmr ədatları ilə, məsdərlə və adlıq cümlələrlə ifadə olunur: “*Mən kitab alım*”; “*Sən kitab al*”; “*O kitab alsın*”; “*Biz kitab alaq*”; “*Siz kitab alın*”; “*Onlar kitab alsınlar*”; “*Dinsənə, danışsana!*”; “*Onu buraxmaq!*”; “*Bundan əl çəkmək!*”; “*İrəli!*”; “*Azad!*”; “*Sakit!*” və s.

*Nida cümləsinə aid qaydalar.*Nida cümləsi yüksək tonla deyilir, hiss, həyəcan və emosiya bildirir. Nida cümləsinin formalaşmasına aid qaydalar bunlardır: 1) nida cümləsi nidalarla;

2)ədatları iştirakı ilə; 3) emosiya ilə; 4) xitabların iştirakı ilə düzəlir: “Ay aman, ay dad, qoymayın?!”; “Bu nə səsdir, nə haraydır?!”; “Əhsən vətən oğullarına!”; “Özün kömək et, ey Tanrı!” və s.

Cümlə üzvlərinin iştirakına görə formalaşmış cümlələrə aid qaydalar. Cümlə üzvlərinin iştirakına görə formalaşmış cümlələrin aşağıdakı növləri vardır: 1) tək tərkibli cümlələr; 2) cüttərkibli cümlələr. Təktərkibli cümlələrdə baş üzvlərdən biri iştirak etmir. Bu səbəbdən də təktərkibli cümlələr iki qismə bölünür: a) mübtədası iştirak etməyən cümlələr; b) xəbəri iştirak etməyən cümlələr. Mübtədası iştirak etməyən cümlələrin formalaşmasında xəbər aparıcı olur. Xəbəri iştirak etməyən cümlələr mübtədə əsasında formalaşır. Mübtədası iştirak etməyən cümlələr şəxsə görə formalaşmış cümlələrdən ibarətdir. Bunlar aşağıdakılardır: a)şəxssiz cümlələr; b) qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr; c) ümumi şəxslı cümlələr. Mübtədə əsasında formalaşan cümlələr adlıq cümlə adlanır. Şəxsə görə formalaşan cümlələrə aid qaydalar aşağıdakılardır:

Şəxssiz cümlələrə aid qaydalar. Şəxssiz cümlələrdə qayda budur ki, belə cümlələrdə sanki mübtədə xəbərin öz daxilində gizli şəkildə qalır. Yəni mübtədə xəbərin içərisində ifadə olunur: *Axşamdır; Səhərdir; Bayırda tufandır; Artıq gecdir*; Bu məsələ barədə danışıldı və s. Burada şərti olaraq mübtədə belə təsəvvür edilə bilər: “*Axşamdır* [Axşam] axşamdır”; “*Bayırda tufandır*”- Bayırda [tufan] *tufandır*” və s.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə aid qaydalar. Qeyri-müəyyən şəxslı cümlələrə bir qayda olaraq mübtədə üçüncü şəxsin cəmində ifadə edilir, lakin konkret olaraq bərpa edilə bilmir: “*Deyirlər ki, toy olacaq*”; “*Qonaqları yola saldılar*”; “*Bunları sabah aparacaqlar*” və s.

Bu cümlə nümunələrində mübtəda xəbərə görə şərti [onlar] kimi anlaşılır. Ancaq üçüncü şəxsin cəmini bildirən [onlar]ın kim olduğu qeyri müəyyən qalır.

Ümumi şəxslə cümlələrə aid qaydalar. Ümumi şəxslə cümlələrdə mübtəda bütün üzrə təsəvvür olunur: “Nə əkərsən, onu biçərsən”; “Uman yerdən küsərlər”; “Qoyunu qoyun ayağından, keçini keçə ayağından asarlar”. Bu cümlə nümunələrinin xəbərlərinə görə mübtəda bütün şəxslərdə təsəvvür edilir. Məsələn, “Nə əkərsən, onu biçərsən” cümləsində mübtəda belə təsəvvür edilə bilər: “Mən nə əkərəm, onu biçərəm”; “Sən nə əkərsən onu biçərsən”; “O nə əkər, onu biçər” və s.

Adlıq cümlələrə aid qaydalar. Adlıq cümlələrin əsas qaydaları cümlənin adlıq halda ifadə olunmasından, cümlə anlayışının tonalılıqla, intonasiya ilə ifadəsindən ibarətdir: “Aylı gecə”; “Sərin külək”; “Göy çəmənlər”; “Yağış!”; “Tufan!”; “İldırım!” və s.

Cüttərkibi cümlələrə aid qaydalar. Cüttərkibi cümlələrdə əsas qayda budur ki, cümlədə ya baş üzvlər iştirak edir və ya konkret olaraq bərpa oluna bilər. Cüttərkibli cümlələr bunlardır: 1) bütöv cümlələr; 2) yarımcıq cümlələr. Bütöv cümlələrin özü də cümlə üzvlərinin iştirakına görə iki cür olur: a) müxtəlif cümlələr; b) geniş cümlələr. Müxtəlif cümlələrdə mübtəda və xəbər iştirak edir: “Bu kitabdır”, “Bahar gözəldir”, “Meyvə dadlıdır”. Geniş cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir: “Bahar çağı təbiət gözəlləşir”; “Bağda dadlı meyvələr yetişir”; “Bu mənim stolüstü kitabımdır” və s.

Mürəkkəb cümlələrə aid qaydalar. Mürəkkəb cümlələr sadə cümlələrin birləşməsi ilə yaranır. Mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında qayda budur ki, hər hansı fikri sadə cümlədə ifadə etmək çətinlik yaradır. Bu halda sadə cümlələrin birləşməsi

yolu ilə mürəkkəb cümlə strukturu yaranır. Sadə cümlələrin birləşib mürəkkəb cümlə yaratması formal deyildir. Onların yanaşması və birləşməsi fikrin davamlı olmasından asılıdır. Bu halda sadə cümlələr ya tabesizlik ya da tabelilik əlaqəsi üzrə yanaşib birləşir. Beləliklə, mürəkkəb cümlələr iki növə ayrılır: 1) tabesiz mürəkkəb cümlələr; 2) tabeli mürəkkəb cümlələr.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrə aid qaydalar. Tabesiz mürəkkəb cümlələri tərəfləri məna, anlayış və ifadə edilən fikir baxımından biri digərinə tabe deyildir. Ancaq belə cümlələrdə tərəflər müəyyən məna əlaqələri əsasında birləşir. Bu da onların formalaşmasındakı qaydaları təcəssüm etdirir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) *Zaman əlaqəsi.* Zaman əlaqəsində işin, hərəkətin eyni zamanda baş verməsi bildirilir: *“Dərs başlanır; müəllim danışır, tələbələr dinləyir, dəftərlərində qeyd götürürlər”*.

2) *Ardıcılıq əlaqəsi.* Ardıcılıq əlaqəsi görülməyən işin bir-birinin ardınca gəlməsini tələb edir: *“Yağış yağdı, yer islandı”; “Qapı açıldı, içəridəkilər bayıra çıxmağa başladılar”*.

3) *Aydınlaşdırma əlaqəsi.* Aydınlaşdırma əlaqəsində ikinci cümlə tərkibi birincidəki fikrin aydınlaşdırılmasına xidmət edir: *“Hamı bu işdə iştirak etməlidir; yəni heç kəs kənardə qalmamalıdır”*.

4) *Yer əlaqəsi.* Yer əlaqəsi iş, hadisə və hərəkətin icra yerini bildirir: *“Burada küləkdir, orada sakitlik”; “Bura şəhərdir, ora kənd”, “Bura dağdır, ora aran”* və s.

5) *Səbəb-nəticə əlaqəsi.* Səbəb-nəticə əlaqəsində hadisənin səbəbi və nəticəsi bildirilir: *“Bostan vaxtında sulanmadı, təğlər qurudu”; “Bahar gəldi, ağaclar yaşllaşdı”* və s.

6) *Qarşılaşdırma-ziddiyyət əlaqəsi.* Bu əlaqə üzrə yaranan cümlələrdə qarşılıq və əkslik anlayışı bildirilir: *“Hamı toplaşdı,*

amma iş başlamadı"; *"Ağac çiçəklədi, ancaq bar vermədi"*; *"Düşmənin tərəfi atəş açdı, hədəfə yetişmədi"* və s.

Tabeli mürəkkəb cümlələrə aid qaydalar. Tabeli mürəkkəb cümlələri təşkil edən cümlələr anlayış etibarı ilə biri digərindən asılı olur. Yəni bir cümləyə aid olan iş, hal və hərəkətin məzmunu ikinci tərkibə aid cümlənin vasitəsi ilə aydınlaşır, dəqiqləşir, konkretləşir. Belə cümlələrdə əsas anlayış bir tərkib hissədə, köməkçi anlayış digər tərkib hissədə verilir. Əsas anlayış bildirən tərkib baş cümlə, yardımçı anlayış bildirən tərkib isə budaq cümlə adlandırılır. Budaq cümlə bir qayda olaraq baş cümləyə tabe vəziyyətində işlənir. Budaq cümləni aydınlaşdırmaq üçün baş cümləyə sual verilir, cavab budaq cümlənin zahirə çıxarılmasını şərtləndirir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin növləri aşağıdakılardır:

1) *Mübtəda budaq cümləsi.* Mübtəda budaq cümləsinə aid qayda üzrə baş cümlədə iştirak edən və ya etməyən mübtəda aydınlaşdırılır: *"Qərara alındı ki, iclas sabaha təxirə salınsın"*; *"Kim ki, düşünüb iş görür, o qazanır"*. Mübtəda cümləsində baş cümləyə sual verdikdə budaq cümlə mübtədaya çevrilir: a) birinci cümlədə: *"Nə qərara alındı?"* - *"İclasın sabaha təxirə salınması qərara alındı"*; b) ikinci cümlədə: *"Kim qazanır?"* - *"Düşünüb iş görən qazanır"*.

2) *Xəbər budaq cümləsi.* Xəbər budaq cümləsində baş cümlədəki xəbər aydınlaşdırılır. Budaq cümləyə sual verdikdə budaq cümlə cümlənin xəbəri olur. *"Məsələ bundadır ki, görülən iş tamamlanmalıdır"*, *"Məsələ görülən işin tamamlanmasındadır"*.

3) *Tamamlıq budaq cümləsi.* Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlədə iştirak edən və ya etməyən tamamlığı dəqiqləşdirir: *"Müəllim dedi ki, dərsimiz başlanır"*. Tamamlıq budaq cümləsinə sual verdikdə budaq cümlə tamamlığa çevrilir: *"Müəllim dərsimizin başlanmasını dedi"*.

4) *Təyin budaq cümləsi*. Təyin budaq cümləsi baş cümləyə aid olan təyini dəqiqləşdirir: *“Bu elə adamdır ki, əlindən hər iş gəlir”*. Baş cümləyə sual verdikdə budaq cümlə cümlənin təyininə çevrilir: *“Bu əlindən hər iş gələn adamdır”*.

Zərflik budaq cümlələrinə aid qaydalar. Zərflik feilə aid olduğu üçün feilə məxsus mütəhərriklik zərflik anlayışını şaxələndirir. Beləliklə, zərfliklərin müxtəlif mənə əçalarlıqları baş qaldırır. Bu mənada zərflik budaq cümlələrinin kəmiyyəti də artmış olur. Zərflik budaq cümlələri və onlara aid olan qaydalar aşağıdakılardır:

1) *Zaman budaq cümləsi*. Zaman budaq cümləsinin qaydası baş cümlənin zamanını aydınlaşdırmaqdır: *“Dəstə onda gəlib yetişdi ki, düşmən hərəkətə keçmək istəyirdi”* - *“Dəstə düşmənin hərəkətə keçmək istədiyi zaman gəlib yetişdi”*.

2) *Tərzi-hərəkət budaq cümləsi*. Tərzi-hərəkət budaq cümləsinə aid qayda baş cümlədəki iş, hal və hərəkətə aid hərəkətin tərzini bildirməkdir: *“Külək elə əsirdi ki, sanki ağacları yıxacaqdı”* – *“Külək ağacları yıxacaq tərzdə əsirdi”*.

3) *Yer budaq cümləsi*. Yer budaq cümləsinə aid qayda baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin aydınlaşdırılmasından ibarətdir: *“Onu daş kimi hara qoyurdun, orada da qalırdı”* – *“O daş kimi qoyulduğu yerdə də qalırdı”*.

4) *Şərt budaq cümləsi*. Şərt budaq cümləsi baş cümləsinə aid qayda baş cümlədə ifadə olunan iş, hal və hərəkətin şərtini bildirməkdir: *“Əgər maneə olmasaydı sel əkinləri aparardı”* - *“Sel maneə olmadan əkinləri aparardı”*.

5) *Qarşılaşdırma budaq cümləsi*. Qarşılaşdırma budaq cümləsinin qaydası baş və budaq cümlə arasında qarşılaşma anlayışının ifadə olunmasından ibarətdir: *“Bu işə ehtiyac yox idi, hərçənd siz qədm qoymuşsunuz”* - *“Siz qədəm qoyduğunuz işə*

ehtiyac yox idi”.

6) *Səbəb budaq cümləsi.* Səbəb budaq cümləsinə aid qayda baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin səbəbini aydınlaşdırmaqdır: *“Dəstə o səbəbə uduzdu ki, döyüşə tam hazır deyildi” – “Dəstə döyüşə hazır olmadığı səbəbindən uduzdu”.*

7) *Məqsəd budaq cümləsi.* Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və hərəkətin məqsədini bildirir. Bu da həmin tipli cümləyə aid qayda hesab olunur: *“Səni ona görə çağırıblar ki, bu işdə köməklik edəsən” - “Səni bu işdə köməklik etmək məqsədi ilə çağırıblar”.*

Durğu işarələrinin işlənməsinə aid qaydalar. Durğu işarələrinin işlənməsinə aid qaydalar aşağıdakılardan ibarətdir: Durğu işarələrinə aid qaydalar orfoqrafiya normalarının tərkib hissəsinə daxildir. Ona görə də durğu işarələri dilin qrafik sistemində xüsusi bir yer tutur. Durğu işarələrinin başlıca vəzifəsi nitq aktında cümlənin tonallıqla ayrılan parçalarının düzgün ifadə olunmasına xidmət etməkdir. Durğu işarələri həmçinin cümlənin ritmik-ahəngdarlıq ifadə tərzinin tənzimləyicisi vəzifəsini yerinə yetirir. Durğu işarələrinin kommunikativ funksiya daşması ilə bağlı olaraq göstərilir ki, *“Yazılı nitqin məzmun dolğunluğunun yaranmasında, fikrin dəqiq və emosional təsir gücünün üzə çıxmasında durğu işarələrinin rolu böyükdür”*¹. Durğu işarələri yazılı nitqin ifadə olunmasında elə bir tənzimləyici əhəmiyyətə malikdir ki, onlardan yerli-yerində istifadə olunmadıqda anlayışların çatdırılması ciddi problemlərlə üzləşə bilər. Başqa sözlə, durğu işarələri yazılı nitqin şifahi çatdırılmasında yardımçı, əlavə həm də zəruri bir vasitə hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki,

¹ Məmmədli M. Durğu işarələrinin yazıda işlənmə məamları haqqında: [kayzen.az/blog/ /Azərbaycan-dili/ 18595/durğu-işarələrinin-yazıda-işlənməsi-məqamları-haqqında-html](http://kayzen.az/blog/Azərbaycan-dili/18595/durğu-işarələrinin-yazıda-işlənməsi-məqamları-haqqında-html). 23 fevral, 2016.

*durğu-işarələri yazılı nitqin başlıca şərtlərindən biri hesab edilir*¹.

Durğu işarələri, həmçinin, *Azərbaycan dilinin yazılı norma sistemini tənzimləyən vasitə kimi də təqdim edilir*². M.Hüseynova və N.Qulamoğlu tərəfindən hazırlanmış “Durğu işarələrindən istifadənin xüsusi halları” adlı müəllim, tələbə və redaktorlar üçün vəsaitə durğu işarələri təcrübəsi ətraflı işıqlandırılır və onlardan istifadə qaydaları konkret dil nümunələri əsasında təsbit edilir³.

Azərbaycan dilində işlənən durğu işarələri bunlardır: *nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, üç nöqtə, tire, sual işarəsi, nida işarəsi* və s.

Durğu işarələrinə aid qaydalar aşağıdakılardan ibarətdir:

Nöqtə. Nöqtə işarəsindən aşağıdakı hallarda istifadə edilir:

1) Nəqli cümlələrin sonunda: “Faytonçu könülsüzçəsinə süfrəyə yaxınlaşdı.” (İ.ŞİXLİ).

2) Tam ifadəsinə ehtiyac olmayan qısaldılmış adlardan sonra: *F.xanım; N.hissəsinin* zabitləri.

3) Ad və ata adlarının qısaltma formalarından sonra: *M.B.Məmmədov; R.A.Cavadov.*

4) Vəzifə və titul adlarının qısaltma variantlarından sonra: *professor-prof., dosent-dos., akademik-akad.*

5) Cümlələrin sonunda işlənən *və sair, və ilaxır, və bu kimi* ifadələrin qısaltma formalarından sonra: *və s., və i.a; və b.k.*

Vergül. Vergül işarəsindən aşağıdakı halarda istifadə edilir:

¹ Cəfərov N. Yazı mədəniyyətinin durğu işarələri. “Azərbaycan” qəzeti, 23 fevral, 2018-ci il. scieme.gov.az/az/news/open/7465.

² Elcan. Durğu işarələri: harada istifadə etməli? “Kaspi” qəzeti, 8 yanvar, 2010, s.9.

³ Hüseynov M., Qulamoğlu N. Durğu işarələrindən istifadənin xüsusi halları. Bakı, Elm və təhsil, 2023, 129 s.

1) *Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin arasında*: “May ayı girmiş, hava isinmişdi” (A.Şaiq); “Bir gündə həm gün çıxır, həm yağış yağır, həm də bürkü olur” (Mir Cəlal).

2) *Tabeli mürəkkəb cümlələrin tərkibləri arasında*: “Deyirlər ki, toy olacaq, Məşədi İbad qız alacaq” (Ü.Hacıbəyli).

3) *Təkrarlanan komponentlərin arasında*: “Az getdi, çox getdi, ərə-təpə düz getdi” (Nağıllar); “O gözəl, girdəsifət, gənc bir qızıdır” (C.Cabbarlı).

4) *O, bu işarə əvəzlilikləri mübtəda vəzifəsində işlənərkən onlardan sonra isim, sifət, say gəldikdə*: “O, daşı yerdən götürdü”; “Bu, yaşıl yarpaqdır”.

5) *Müraciət sözlərindən sonra*: “Başına döndüyüm gül üzli Pəri, Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni”. (Aşıq Qurbani).

6) *Ara sözlərdə*: “Ey müsəlmanlar, əsiri-yarəm, doğrusu, Bu siyahkarın əlindən biqərarəm, doğrusu” (Ş.İ.Xətayi); “Nəhayət, intizarlı günlər başa çatdı”.

Nöqtəli vergül. Nöqtəli vergüldən aşağıdakı hallarda istifadə edilir:

1) quruluşca müstəqil, mənaca əlaqəli cümlələr arasında: “Xan kağızı бүkdü, qoydu paketə, üstünü yazıb və markasını yapışdırıb istədi nökrə çağırırsın ki, aparıb salsın poçta; amma tez yadına düşdü ki, nökrə göndərüb özgə işə”. (C.Məmmədquluzadə).

2) sadalanan maddələrin sonunda:

-Planda aşağıdakılar nəzərə tutulur:

- milli gəlin artırılması;

- zəhmətkeşlərin real gəlirlərinin artırılması;

- mənzil tikintisinin genişləndirilməsi.

İki nöqtə. İki nöqtədən aşağıdakı hallarda istifadə edilir:

1) sonunda bunlardır, aşağıdakılardır, aşağıdakılar kimi ümumiləşdirici söz işlənən cümlələrdə:

- haqqında danışılan məsələlər bunlardır:

- bu məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- bu nümunələr aşağıdakılardır:

2) aralarında nit əlaqəsi olan cümlələrdə: “O yanındakına dedi: - “Axşam bizə gələrsən”; “Ovçu yanındakına hirsli: -Tez buradan çək, -dedi”; “Usta şeyirdinə qışqırdı: - Tez iynəni sapla!”; “Orada nə meyvə desən yox idi: alma, armud, gilə, hyva, hər nə istəsən!”.

Üç nöqtə. Üç nöqtə aşağıdakı hallarda işlədilir:

1) Cümlədə fikrin bitmədiyi halda: “Əşi xalq nə haydadır, sən də başlamısan...” (İ.Əfəndiyev).

2) Sitatda söz buraxıldıqda: “M.Hüseynzadə yazır: ... təsirlik halda işlənən söz bütün feillərə aid deyil, yalnız təsirli feillərlə əlaqədar olur” (M.Hüseynzadə, “Müasir Azərbaycan dili”); “Nə vədlər verməmiş, nələr danışmamışdı...” (Mir Cəlil).

3) Yüksək həyəcanla deyilib fasilə ilə ayrılan cümlələrdə: “Ay oğul... keçdi o günlər”.

4) Dialoq nitqində suala cavab olmadıqda: “-Kimin başqa sözü var?”

- ...

Tire. Tiredən aşağıdakı hallarda istifadə edilir:

1) Mübtədadan sonra izahedici söz işləndikdə: “Zəfər- Bu bizim çoxdan gözlədiyimiz müjdə idi”.

2) Müqayisə olunan üzlər arasında izahedicilik olduqda: “Dişsiz ağız-daşsız dəyirman” (“Atalar sözü”); “Desən öl-öləcək; qal-qalacaq”.

3) Cümlədə işlənən əlavəni nəzərə çatdırdıqda: “Qapını döyən xanın öz kəndlisidir- İtqapan kəndinin əhli Novruzəlidir” (C.Məmmədquluzadə).

4) Dialoq cümlələrinin başlanğıcında:

- Sən də gedəcəksənmi?
- Yox bu gün vaxtım yoxdur.

Sual işarəsi. Sual işarəsi həm sual cümlələrində, həm də ritorik cümlələrdə işlədilir: “-Kim buna cavab verəcək?”;

“Səba, məndən söylə ol gülzarə, Bülbül gülüstana gəlsin, gəlməsin?” (Ə.Nəbati).

Nida işarəsi. Nida işarəsi yüksək hiss, həyəcanla deyilən sözlərdən sonra qoyulur: “Aha! Almanı aparın bu imiş!” (Nağıllar); “Camaat! Dörddəqiqə Səfər tez-tez Qubadlıya gedir” (Ə.Vəliyev).

Durğu işarələri yazıya aid qaydalar çərçivəsində standartdır. Bu standart qaydalardan istifadə edilməsi məhz yazılı dil üçün icbaridir. Həmin standartlara əlavə olunmur, necə qərarlaşdırılmışsa elə də onlardan istifadə edilir. Bunu qaydalar barədə bəhs edilərkən mövcud ədəbiyyatda verilən izahlara, şərhlərə o cümlədən müvafiq nümunələrə istinad edilmizdir¹.

Dil qaydalarının mənimsənilməsi hər bir dil istifadəçisinin gündəlik yazı işində qarşılaşdığı zəruri tələbdir. Bu tələb hər bir kəs üçün icbaridir, yazılı nitqin asan, maneəsiz çatdırılması, yayılması, mənimsənilməsi, anlaşılıqlı olması və mühafizə edilməsi baxımından eyni zamanda vətəndaşlıq borcunun yerin yetirilməsi deməkdir.

¹ Budaqova Z., Rüstəmov R. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, Elm, 1977, 134 s; Kərimov B. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, Adiloğlu, 2017, 428 s; s. 398-417; Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, 4 cildə, sintaksis, 4-cü cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424s; s. 407-419; Hüseynova M., Şulamoğlu N. Durğu işarələrindən istifadənin xüsusi halları. Bakı, Elm və təhsil, 2023, 129 s; Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, mütərcim, 1998, 214 s; s. 175-180; Yusifov M., Adilov R. Azərbaycan dili. Gəncə, 1996, «İrşad» mərkəzi, 139 s; s. 134-136.

Derivatoloji qaydalar və tədris prosesində onların mənimsədilməsi

Fonetik derivasiyanın qaydaları

Elmi-pedaqoji və metodik mənbələrdə fonetik derivasiya məsələsi demək olar ki, toxunulmamış qalmaqdadır. Fonetik söz yaradıcılığı fonemlərin müvafiq qaydada yanaşması, birləşməsi və müəyyən ardıcılıqla düzülməsi bazasında formalaşır. Fonetik söz yaradıcılığı ümumi derivasiya prosesinin ilkin mərhələsini təşkil edir. O mərhələsini ki, həmin mərhələdə, artıq, nitq səsləri üzvlənən vahidlər kimi formalaşa bilmişdir. Yəni mümkündür ki, insan cəmiyyətinin ən ibtidai dövrlərində insanlar xüsusi məna daşıyan sözlərdən, bütöv fikri ifadə edən cümlələrdən daha əvvəl ilkin zəruri anlayışları bildirən ayrı-ayrı fonetik vahidlərdən istifadə etmiş olsunlar. Əlbəttə ki, belə bir fikir ən qədim dövrlər üçün bir fərziyyə sayıla bilər. Ancaq müəyyən nitq səslərinin ayrı-ayrılıqda müvafiq emosiyaları bildirməkdə davam etməsini qədim irsin öz varisliyini saxlaması və keçmişlə indiki (və sonrakı) dövr arasında bir növ «körpü» rolu oynaması kimi də başa düşmək olar. Məsələn, *a* səsinin müvafiq situasiya ilə əlaqədar uzadılaraq deyilməsi heyranlıq, təccüb, qorxu, emosiyalarını bildirir. O səsinin uzadılaraq tələffüz edilməsində gözlənilməzlik, heyranlıq, qorxu, *ı* səsinin uzadılaraq tələffüz edilməsində inciklik, ağrı, ağrının şiddəti və *s* kimi emosiyalar bildirilir. Eyni zamanda, *e* səsinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *etiraz*, *narazılıq*, *inciklik*, *ə* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *razılıq*, *məmnunluq*, *i* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *incəlik*, *inciklik*, *ağrı*, *e* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *kədər*, *nisgil*, *ü* saitinin uzadılaraq tələffüz edilməsində *sızıltı*, *üzgünlük*, *inciklik* kimi emosiyalar

müşahidə edilir. Sait səslərin müvafiq samitlərlə birləşməsi bu emosiyaları konkretləşdirən nidalara çevrilir: *a-ah, ax, ay; o-of, ox, oy; u-uf, uk, uy; ı-ih; e-eh, ey; ə-əh; i-ih; ö-öh; ü-üf* və s.

Sait-samit birləşməli bu cür tərkiblərin əvvəlinə uyğun samit qoşulduqda məna qüvvətləndirici ədatlar yaranır: *ah-bah, pah; oy-boy; uf-puf; ih-hih; əh-bəh-pəh; üf-püf*.

Təbiət səslərinin təqlidi yolu ilə müvafiq fonetik tərkiblərin yaranması da ilkin fonetik derivasiyanın əlamətlərinin daşıyıcısı kimi qəbul edilə bilər: *taq* (taqqıltı), *tıq* (tıqqıltı), *çaq* (çaqqıltı), *çıq* (çıqqıltı), *şaq* (şaqqıltı), *şıq* (şıqqıltı), *tap* (tappıltı), *tıp* (tıppıltı), *şır* (şırıltı), *şır* (şırıltı), *qıj* (qıjıltı) və s.

Təqlidi sözlər, keyfiyyətə qədim fonetik söz yaradıcılığının ənənəvi varisliyinin davamı olduğu üçün hər hansı yeni baş verə biləcək bir *fiziki prosesin* də imitasiyası kimi formalaşa bilər. Məsələ bundadır ki, bu səslərin yanaşması və birləşməsi təsadüfi və ixtiyari sayıla bilməz. Çünki bu səslər təbiət səslərinin oxşarını, imitasiyasını canlandıra bilən vahidlərdir. Əgər təbiət səsləri (eyni zamanda, bioloji və fiziki səslər) müvafiq nitq səsləri ilə imitasiya edilə bilirsə və bu imitasiya nəticəsində mənalı vahidlər yarana bilirsə (taqq-taqqıltı, tıp-tıppıltı, çaq-çaqqıltı, çıq-çıqqıltı, hop-hoppan, çax-çaxmaq, xır-xırda və s.) bu o deməkdir ki, öz səs yuvalarında müstəqilləşən, üzvlənən, stabilləşən nitq səsləri özünəməxsus ümumi anlayışların daşıyıcılarından ibarətdir. Bu nitq səsləri müvafiq mənanın ifadəsi üçün ixtiyari yox, sərbəst yox, müəyyən ardıcılığın tələbi ilə birləşərək söz tərkibi yaradılmasında iştirak edən linqvistik vahidlərdən ibarətdir. Hərçənd, bəzi tədqiqat əsərlərində fonemlərin məna daşımayan təcridi bir element kimi qəbul edilməsi ilə də rastlaşmaq olur. Z.Verdiyeva, F.Ağayeva və M.Adilovun «Azərbaycan dilinin semasiologiyası» kitabında bu xüsusda belə deyilir: «Səs tərkibini

təşkil edən səslər kompleksi özlüyündə mənaya malik deyildir. Əgər səslər toplusu mənə ilə əlaqədar olsa idi onda dildə omonimlər mümkün ola bilməzdi. Məlumdur ki, omonimlər eyni səs tərkibinə malik olsa da mənaca müxtəlif sözlərdir. Səslərin özlüyündə mənası olmasa da müəyyən təəssürat yaratmaq, təsir oyatmaq məqsədi ilə bəzi səslərdən istifadə etmək mümkündür. Bu vəziyyətə, xüsusilə, şeirdə çox təsadüf olunur. Şeirdə bu və ya digər səslərin təkrarı ilə müəyyən bir musiqililik əldə edilir»¹.

Əvvəla, burada deyildi ki, səslərin mənasının olması-nın omonimləşmə ilə müqayisəsində məntiqsizlik açıq-aydın görünür. Digər tərəfdən, omonimləşmə varsa bu o demək deyildir ki, fonemlər müvafiq anlayışları bildirə bilirlər. Konkret olaraq onu demək lazımdır ki, gətirilən sitata görə fonemlər bədii rəngarənglik yarada bilirlər. Ancaq onların mənası yoxdur. Bəs onda necə olur? Mənası olmayan elementdən mənə necə peyda olur? Bu halda, səslərin söz tərkibi yaratması ixtiyari baş verməli idi. Bu doğrudandı mı belədir? Məsələn həmin müəlliflərin yazdığı kitabda belə mülahizə edilir: «Hələ xaricdə belə nəzəriyyə və mülahizələr qalmaqda davam edir ki, guya ayrı-ayrı səslər və səs kompleksləri (toplusu) müəyyən mənə çalarına malikdir, yaxud müəyyən ifadəlilik yaradır. Məsələn, məşhur dilçi alim J.Bandriyes göstərir ki, müxtəlif səslər və səs birləşmələri müxtəlif qüvvədə olan ifadəlilik meydana gətirir. A.Moris bir az da irəli gedərək qeyd edir ki, tək-tək səslər hətta fikir və ideyaları bildirir. Guya əsl şairin yaradıcılığında ifadə olunan ideya və hisslər bunları ifadə edən səslərlə uyğunlaşdırılır. Başqa bir görkəmli tədqiqatçı gözlərini yumaraq hər hansı bir sait səsi (a, i, u) qüvvətli və aydın tərzdə tələffüz etməyi təklif edir. Guya bu yolla

¹ Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, «Maarif», 1979, 189 s.

sübut olunur ki, *u* səsi, adətən, kədər və ciddiyyət, *i* səsi sevinc və s. ifadə edir»¹.

Burada yekun nəticə ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı nitq səsləri heç bir mənə daşımır. Bir daha, həmin əsərdə qeyd olunur ki, «... ayrı-ayrı səslərdə müstəqil mənə axtarmaq səhvdir. Özlüyündə heç bir səsin və ya səs toplusunun heç bir ideyası və ya mənə məzmunu yoxdur. Əlbəttə, səslərin müəyyən düzümü bədiiliyi qüvvətləndirir, şeirdə ahəngdarlıq və musiqi yaradır, lakin heç bir müstəqil mənə ifadə etmir»².

Bu mülahizələrlə əlaqədar qeyd etmək yerinə düşər ki, dilçilikdə söz və əşya arasında yaxınlığın olub-olmaması məsələsinin böyük mübahisələr yaratması, eyni zamanda, nitq səslərinin xüsusi bir ideya bildirib-bildirməməsinin mübahisə obyektinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Məsələ bunda deyildir ki, bu tədqiqatda söz və onun bildirdiyi əşya arasındakı mənə olub-olmaması həll edilir. Ancaq onu diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, məsələn, Azərbaycan dilindəki *qor* (od) sözünün rus dilindəki *qoretğ* (yanmaq), *oqorod* (ətrafı bağlı) sözünün Azərbaycan dilindəki *qoruq* sözü ilə adekvatlığı, rus dilindəki *zima* (soyuq, qış) sözünün Azərbaycan dilindəki *simləmək* (soyuqlamaq), ingilis dilindəki *city* (şəhər) sözünün rus dilindəki *stol* (oturmaq əşyası), *stoliüa* (paytaxt) sözlərinin kökü ilə adekvatlığı, Azərbaycan dilindəki *eniş* sözünün *-niş* hissəsinin rus dilindəki *nizşiy*, *nizkiy*, *vniz*, fars dilindəki *nəzdik* (yaxındakı), ərəb dilindəki *nüzul* (aşağı enmək) sözlərinin kökləri ilə adekvatlığı da təsadüfi sayılmamalıdır.

¹ Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, «Maarif», 1979, s.189, 111, 277.

² Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, «Maarif», 1979, s.192.

Sovet dövründə ictimai elmlər, o cümlədən, dilçilik elmi ideologiyanın əsirinə çevrildiyi üçün mütərəqqi fikirlərin tətbiq olunması məhdudiyyətlə qarşılaşırdı. Odur ki, birbaşa təbiətlə bağlı olan dilin də sistemli əlaqələri inkar edilirdi. Fonemlərin daxili əlaqələri əsasında söz yaranması da inkar olunurdu. Müxtəlif sistemli dillərin tipoloji tədqiqatları onu göstərir ki, ayrı-ayrı dillər arasındakı gizli, gözə görünməyən əlaqələri təsbit edən faktlar istənilən qədərdir. Bu bir daha onu göstərir ki, dil təbiətlə üzvi əlaqənin məhsuludur. Fonemlər isə özlərinin daxili əlaqələri ilə bir-birinə bağlanır. Odur ki, eyniköklü sözlər arasında da ardıcıl məna əlaqələri saxlanılır. Onu da demək lazımdır ki, fonetik vahidlər ixtiyari birləşmələrin məhsulu olsaydı onların mənası necə anlaşıldı? Başqa tərəfdən, sözlər səslərin bir-birilə ixtiyari birləşməsinin məhsulu olsa idi onlarda məna ardıcılığını necə təyin etmək olardı?

Konkret nümunə olaraq demək lazımdır ki, məsələn, Azərbaycan dilində, bütün səslər sözyaratma üçün bir-biri ilə ixtiyari şəkildə əlaqələndə bilmirlər. Məsələn, Azərbaycan dilində dilarxası *q* samiti dilarxası saitlərlə əlaqə yarada bilir: *qa(b)*, *qı(p)*, *qo(p)*, *qu(tu)*. Ancaq *q* samiti dilönü saitlərlə əlaqəyə daxil olmur. *Q* samitinin *qe-*, *qö-*, *qü-*, *qi-*, *qə-* əlaqələri mövcud deyildir. Əgər hansısa Azərbaycan sözündə bu yanaşmalardan biri varsa bu yanaşma ilkin yox, nitq variantı sayılmalıdır. Məsələn, *qıymə* sözündə *qi* birləşməsi *qı* əlaqəsinin nitq variantıdır. Çünki dildə *qi* yanaşmalı daxili əlaqəyə malik başqa allomorflar yoxdur. Ancaq *qı əlaqəli*, *qıyma*, *qıyıq*, *qıyqac*, *qıya* (baxmaq), *qıyılmaq* sözlərinin kök allomorfları (morfem variantları) mövcuddur. Bunun kimi, dilarxası *x* samitinin dilönü saitlərlə birləşməsinə aid nümunələr yoxdur. Ancaq dilönü, dodaq samitlərinin dilarxası saitlərlə yanaşma əlaqəsi mövcuddur. Bu da elə bir daxili

əlaqənin göstəricisidir ki, fonetik söz yaradıcılığında bu tipli əlaqələr xüsusi nəzərə alınmalıdır. Onu qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə, sovet dövründə ideoloji təlim fonemlərin ideya bildirməsi mülahizələrini məhdudlaşdırdığı üçün fonetik söz yaradıcılığı sahəsində də ciddi tədqiqatlar aparılmamışdır. Fonetik söz yaradıcılığı sahəsində aparılan tədqiqatların istiqaməti tədqiqatçıını istə-istəməz müxtəlif sistemli dillərdə homogen sözlərin mövcudluğuna gətirib çıxarmalı idi. Naqis sovet ideologiyası isə yol verməzdi ki, dilçi alimlər «kapitalist ölkələrinin» dilləri ilə «Sovet İttifaqı ailəsinin» dilləri arasında genetik əlaqə olduğunu sübuta yetirə bilsinlər. Buna baxmayaraq, fonetik söz yaradıcılığı barədə bu və ya digər səviyyədə aparılan tədqiqat işləri də meydana gəlirdi. Fonetik söz yaradıcılığı məsələsinə aid fikir və mülahizələr daha çox son dövrlərin məhsulu olmasına baxmayaraq bu problem hələ antik dövrün müdrik şəxsiyyətlərinin də marağına səbəb olmuşdu. Məsələn, Platonun «Kratil» əsərində *p* samiti hərəkəti və yarım keçmə hadisəsinin ifadə vasitəsi kimi göstərilir. *L* samiti incəlik, yumşaqıq, *i* saiti qısalıq, kiplik, *ı* saiti böyüklük, uzunluq, *e* saiti daimilik, əbədilik anlayışı üçün səciyyəvi olan səs kimi qəbul edilir¹.

Platonun bu müddəaları özündən sonrakı dövrlərdə tədqiqatçılarda müəyyən təəssüratlar yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, öz zamanında Leybnits, Lomonosov, Humboldt, Herder, Qrimm, Kursius kimi alimlər də fonemlərdə semantik keyfiyyət olmasını sübuta yetirmək üçün biri digərinə zidd olsa da müvafiq dəlillər gətirməyə cəhd göstərmişlər. Beləliklə,

¹Кажобеков. Е.З. Глагольно - именная корреляция гомогонных корней в тюркских языках. Алма-Ата. «Наука». 1985, с. 99; Yusifov Mübariz. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfolojiyası (kök törəmələri). Gəncə, «Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu», 1995, s. 66.

fonemlərin semantik keyfiyyətə malik olması məsələsinin ortaya qoyulması dilçilikdə yeni bir istiqamətin-fonetik semantikanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu sahədə Eduard Sepirin maraqlı mülahizələri vardır. Sepir ayrı-ayrı fonemlərin semantik keyfiyyətləri əsasında sözlərin mənalarını aydınlaşdırmağa çalışır. O *mil* və *mal* sözlərini daxili sait səslərə görə müqayisə edərək bu nəticəyə gəlir ki, *a* böyüklük, *i* kiçiklik bildirir. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, *mal* böyük stol, *mil* kiçik stol mənasındadır¹.

Fonetik semantika sahəsində aparılan tədqiqatlarda müşahidə edilən ümumi prinsip bundan ibarətdir ki, bu təhlil obyektini kimi seçilən sözlərdə də bu və ya digər fonetik vahidə aid edilən anlayış əsasında sözlərin məna xüsusiyyəti izah edilir². Bu isə, əlbəttə, fonetik semantikanı fonetik söz yaradıcılığına gətirib çıxarır. Çünki fonetik semantikanın mövcudluğunun sübuta yetirilməsi, əslində, fonetik söz yaradıcılığının parametrlərinin açılmasına xidmət edir. Fonemlərin semantikasının sübuta yetirilməsi belə bir fikrin təsdiq edilməsinə yol açır ki, eyni kökdən fonetik invariantlıq yolu ilə törəyən sözlərdə ümumi semantik mühit mövcuddur.

Azərbaycan dilçiliyində də fonetik söz yaradıcılığına aparan yol fonetik semantikada qapanıb qalan səslərin simvolikası hüdudunda izah edilmişdir. Bu sahədə ilk dəfə öz mülahizələrini irəli sürən Əbdüləzəl Dəmirçizadənin fikirlərini olduqca təqdirəlayiq hesab etmək olar.

Əbdüləzəl Dəmirçizadəyə görə fonetik semantikanın təzahürləri təqlidi sözlərdə daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Bu o

¹ Пелевина Н.Ф. О симантизации звуковой стороны художественного текста- «Вопросы семантики». Ленинград, сб. научн. тр. 1976, с. 88.

² Филипова. Т.С. Звуки и символ в стихах. К.М.Чуковского- «Вопросы семантики». Ленинград, с. 97. 1976, 11 ч. V.

deməkdir ki, qədimdə fonetik söz yaradıcılığının hansı prinsip əsasında formalaşdığından asılı olmayaraq müasir dövrdə fonetik söz yaradıcılığı öz ənənələrini təqlidi sözlərdə və eyni zamanda, təqlidi sözlər bazasında yaranan sözlərdə yaşatmaqdadır.

Əbdüləzəl Dəmirçizadə göstərir ki, dildə olan səslərin hamısı bu və ya digər mənə çalarlığına malikdir. Məsələn, təqlidi sözlərdə fonemlərə aid edilən emosiyalar haqqında belə bir mülahizə verilir: «*U* səsi uğultu, gurultu və buna bənzər hadisələrin səs rəngini vermək üçün; *ş* səsi atışmaq, çalışmaq, çatışmaq kimi əməliyyatın və *şırıltı*, *xışıltı* kimi hadisələrin, yaxud, *şakraqlıq*, *şənlik* kimi psixi-ictimai halların səs rəngini vermək üçün işlənir»¹.

Əbdüləzəl Dəmirçizadə *e, i, m, k, ş, j, t, d, p, b* səslərinin bir-birindən fərqlənən emotiv keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərir².

Üslubi cəhətdən, əlbəttə ki, səslərin müəyyən təkrarı və ardıcılığı ilə uyğun emosiyalar yaradılması elə bir ciddi etiraz doğurmur. Hətta, səslərin ideya bildirməsi məsələsini qəbul etməyən tədqiqatçılar belə, onların üslubi çalarlıq bildirdiyini təqdir edirlər³.

Fonetikada semantikanın mövcudluğu və onun bazasında fonetik söz yaradıcılığının baş verməsi XX əsrin, xüsusən, 60-70-ci illərindən sonra meydana gələn tədqiqatlarda konkret dil faktları ilə təsbit olunmağa başlamışdır. Bu barədə Səlim

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, «Azərənşr», 1962, s.55.

² Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, «Azərənşr», 1962, s.55.

³ Adilov M.İ. Verdiyev Z.H., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, «Maarif» 1989, s 135.

Cəfərovun, Aydın Ələkbərovun, Vaqif Aslanovun, Samət Əlizadənin, əsərlərində maraqlı, fikir və mülahizələrə rast gəlmək olur¹ doğrudur, adı çəkilən mütəxəssislər fonetik söz yaradıcılığının tədqiqini məqsədə çevirməmişlər, ancaq onların tədqiqatlarında fonetik söz yaradıcılığına dair maraqlı və ciddi faktların olması olduqca təqdirəlayiqdir.

Fonetik söz yaradıcılığı məsələsi konkret olaraq, türkologiyada ilk dəfə A.A.Naqayevin tədqiqatında ətraflı şəhr olunur. A.A.Naqayev söz tərkibini təhlil edərkən səs dəyişmələri ilə yeni söz yaranması faktlarını aşkar edir. Bununla belə qərara gəlir ki, söz tərkibində səs dəyişmələri təsadüfi hadisə olmamışdır. Səs dəyişməsi yolu ilə nitq variantları baş verdiyi kimi eyni kökdən məna əsasını saxlayan başqa sözlərin də əmələ gəlməsi mövcuddur. A.A.Naqayevin tədqiqatında o da maraqlıdır ki, fonetik dəyişmə yolu ilə yaranan sözlər başqa qohum dillərin nümunələri ilə də müqayisə edilir. Bu faktlar maraqlıdır ki, *dil-diş*, *od-üt(ü)* tipli səs dəyişməsi yolu ilə yaranan sözlərdə ilkin məna mühiti saxlanılır². Fonetik söz yaradıcılığı məsələsi Fuad Qəniyevin tədqiqatında da, əsas etibarı ilə fonetik dəyişmələrin məhsulu kimi izah edilir. Buraya, bundan əlavə, söz tərkibindən səslərin düşməsi, səsartımı, palatallaşma və vurğunun dəyişməsi

¹ Будагова З.И. О глагольной энантиосемии в азербайджанском языке. «Изв. АН. Азерб ССР» (серия лит. языка и искусство) Баку, 1977, № 4, 132; Джафаров С. Фонетическая структура первичных слов в тюркских языках (на материале азербайджанского языка). «S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri», Dil və ədəbiyyat ser, 1972, s. 11-13; Алекперов. А.К. Лексическое значение в семасиологической структуре слова». – «Советская тюркология». 1976 № 2. с. 37.

² Нагаев А.А. Чередование звуков как средства словообразование (на материале узбекского и некоторые других тюркских языков). Автореф. канд. филол. наук. Самарканд. 1969, с. 26.

hadisələri də aid olunur¹. Fonetik söz yaradıcılığı sahəsindəki tədqiqatların şəbəkəsi genişləndikcə bu hadisənin şərhinə ilə əlaqədar daha maraqlı mülahizələr meydana çıxır. Bu baxımdan, Erden Kajibekovun türk dilləri materialları üzrə apardığı müşahidələrində eyni kökdən yaranmış sözlərin sistem xarakteri daşdığı göstərilir². Doğrudur, bəzi tədqiqatlarda səs dəyişməsi yolu ilə fonetik söz yaradıcılığının baş verməsi təqdir edilmir³. Ancaq əlbəttə ki, dilin fonem səviyyəsində fonetik vahidlərin daxili sistem təşkil etməsi və bu səslərin sözyaratmada ixtiyari olmaması fonetik söz yaradıcılığının labüdlüyünün qəbul edilməsinə maneə yaratmır.

Fonetik söz yaradıcılığı nitq ünsiyyətinin və informasiya mübadiləsinin ən ilkin məhsulu sayılmalıdır. Doğrudur, söz yaradıcılığının ilkin dövründən müasirliyə kimi insanları min illərin məsafəsi ayırır. Ancaq dil yaşayır, özündə həm qədimliyi, həm də müasirliyi yaşadır. Ənənələr də bu və ya digər şəkildə saxlanılır. İlkin dövrdə, güman ki, insanların təbiət və cəmiyyətlə ünsiyyət mühiti çox geniş olmadığından informasiya vasitəsi kimi ayırı-ayrı nitq səslərindən istifadə olunmuş, sonralar isə fonetik vahidlərin ardıcıl, sistemli əlaqəsi sözləri yaratmışdır. İnformasiya və ünsiyyət mühiti genişləndikcə kök sözlərin daxilindən yeni mənaları bildirən invariantlar törəmişdir.

Pedaqoji mənbələrdə nitq mədəniyyətinin inkişafı

¹ Ганиев Ф.А. Фонетическое словообразование в татарском языке. Казань. «Татар кн. изд-во». 1973, с. 3-38.

² Кажибеков. Е.З. Глагольно - именная корреляция гомогонных корней в тюркских языках. Алма-Ата. «Наука». 1985, с. 77-245.

³ Садвакасов Г. Имеется ли в современном уйгурском языке фонетической способ словообразование. «Советская тюркология». 1972, № 6, с.80-82.

məsələləri xüsusi bir mövzu kimi nəzərə alınır. Nitq mədəniyyətinin inkişafı, nitq normalarının mənimsənilməsi dilin başlıca problemlərindən biri olduğu üçün hər bir bölmədə, hər bir dərs mövzusunda onun təkrar-təkrar deyilməsinə və xatırlanmasına ehtiyac duyulmur. Çünki dilçiliyə aid hər hansı bölmənin və tədrisində nitq normalarına riayət olunmasına ehtiyac vardır. Belə ki, məsələn, kəmiyyət kateqoriyası tədris edilərkən onun əsas morfoloji göstəricisi olan – lar (-lər) şəkilçisinin funksiyaları öyrədilir. Yazı norması kimi – lar (-lər) şəkilçisindən vahid qaydada istifadə edilməsinin vacib olduğu göstərilir. Ancaq şifahi normalara gəldikdə məsələ başqalaşır. Belə ki, sonu *r* ilə bitən isimlərin tələffüzündə şəkilçinin ilk elementi (-l) *r* tələffüzünə keçir: *qar-qarlar-qarrar; bahar-baharlar-baharrar, divar-divarlar-divarrar, paltar-paltarlar-paltarrar, paltar-paltarlar-paltarrar*. Sonu *n* ilə bitən isimlərə – lar(-lər) şəkilçisi artırıqda *l* samiti *n* tələffüzünə keçir: *oğlanlar-oğlannar, gəlinlər-gəlinnər, qoyunlar-qoyunnar*. Fəllərdə şəxsin cəmini bildirmək məqamında isə söz sonundakı *r* şəkilçi əvvəlindəki *l* samiti ilə əvəz olunur: *yazır-yazırlar-yazıllar; görür-görürlər-görüllər, qırır-qırırlar-qırıllar*. Sonu *ş* ilə bitən sözlərə (isim, sifət, say) - *lar* şəkilçisi əlavə olunduqda isə şifahi nitqdə *l* samiti *d* samitinə çevrilir. *Daş-başlar-daşdar, qardaş-qardaşlar-qardaşdar; yaş-yaşlı-yaşdı, beş-beşlər-beşdər*.

Göründüyü kimi, təkcə –lar (-lər) şəkilçisinin nitq normasının öyrədilməsi üçün xeyli materialın təhlili tələb olunur. Ona görə də dərslik mətnlərində yazılı və şifahi normalarının izahı üçün nitq mədəniyyətinin prinsiplərini sadalamaq artıqdır. Həmin qaydaların özü nitq mədəniyyəti normalarının tətbiqi üçün bazadır.

Söz yaradıcılığı məsələsində də bu prinsip gözlənilir. Yəni

yeni düzələn sözlərin yazıda və nitqdə düzgün ifadəsi nitq mədəniyyətinin prinsiplərinə əməl olunması baxımından aparıcılıq təşkil edir. Ancaq söz yaradıcılığında bundan əlavə başqa bir keyfiyyət də vardır. Bu odur ki, söz yaradıcılığında yeni sözlərin müstəqil şəkildə quruluşca və mənaca mənimsənilməsi, başa düşülməsi və dərk olunması birbaşa məntiqi təfəkkürlə bağlıdır. Ona görə də söz yaradıcılığında nitq mədəniyyətinin iki başlıca prinsipi yerinə yetirilir. Birincisi, yeni sözlərin düzgün yazılması və ifadəsi, ikincisi isə məntiqi təfəkkürün inkişafı. Bu iki prinsipinin vəhdəti şagirdlərin yüksək nitq mədəniyyətinin, yazı və nitq vərdişlərinin inkişafının, eləcə də yaradıcılıq qabiliyyətinin artmasını stimullaşdırır.

Ə.X.Paşayev və F.A.Rüstəmovun «Pedaqogika» dərsliyində göstərilir ki, «Təlim metodlarından ağılın inkişafı üçün ən çox əhəmiyyəti olanı şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkilidir. Bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında müstəqil iş başlıca rol oynayır. O təlimdə şagirdlərin təfəkkürünü formalaşdırır və ümumi fəallığını yüksəldir. Məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək və əqidəni formalaşdırmaq üçün şagirdlərə öz fikirlərini faktlarla sübuta yetirməyi öyrətmək lazımdır. Təlimdə tədqiqatçılıq metodu təlim prosesini elə təşkil etməyi tələb edir ki, şagirdlər əsaslarını öyrəndikləri elm sahələrində tətbiq edilən tədqiqat metodları ilə tanış olurlar»¹. Nitqin inkişafının, nitq normalarını mənimsənilməsinin və onun dilə tətbiqinin təfəkkürlə sıx əlaqəsi barədə Yəhya Kərimovun aşağıdakı fikirləri də maraqlıdır: «İnsanın mədəni yetkinliyinin, cəmiyyət üçün faydalı bir şəxsiyyət kimi formalaşmasının meyarlarından biri onun nitq mədəniyyətinə yiyələnməsidir. Bu, məktəbin qarşısında duran ən

¹ Paşayev A.İnteraktiv metodların tətbiqinə dair- «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi». Bakı, 2006, № 1, s. 389-391.

mühüm ümumpedaqoji problemlərdən biridir. Nitq inkişafı üzrə işin vəzifəsi dil və təfəkkürün vəhdəti haqqında təlimdən irəli gəlir. Uşaqların təfəkkürünü inkişaf etdirməklə biz şübhəsiz, onların nitqinə təsir göstərir, nitqini inkişaf etdirməklə təfəkkürünün inkişafına təkan veririk»¹.

Ağamməd Abdullayev yazır ki, «Dilin qrammatik qayda və tələffüz normalarını gözləmədən nümunəvi nitqə yiyələnmək olmaz. Çünki bunlar şifahi və yazılı nitqə verilən birinci tələb və nitq mədəniyyətinin ilk pilləsi hesab olunur»².

Nitq mədəniyyəti və tədris prosesində yazılı və şifahi normalara yiyələnmək haqqındakı fikir və mülahizələrdə aparıcı istiqamət bundan ibarətdir ki, nitqin düzgün, məntiqli, aydın, şəffaf olması üçün şagirdlər həm yazılı, həm də şifahi nitqə yiyələnməlidirlər³.

Pedaqoji metodik ədəbiyyatda, bir qayda olaraq, yazılı (orfoqrafik) və şifahi (orfoepik) normalara yiyələnməyin yolları araşdırılır. Yazılı və şifahi nitqə yiyələnmək yolları araşdırılarkən onların mənimsənilməsində fərdilik əsas prinsip kimi qəbul edilir. Yəni yazılı nitqlə şifahi nitq qaydaları ayrılıqda şərh edilir və onlara ayrı-ayrı üsullarla yiyələnmək tövsiyyə edilir. Bir qayda olaraq, yazılı nitq üzərində şifahi nitqin təsirləri normativ hal kimi qəbul edilir. Belə ki, məsələn, *alırlar*-yazılı, *alıllar*-şifahi, *oğlanlar*-yazılı, *oğlannar*-şifahi, *daşlar* –yazılı, *daşdar*-şifahi, *ağaclar*-yazılı-*ağaşdar*- (ağajdar) şifahi nitq üçün norma sayılır. Halbuki, yazılı və şifahi nitq normalarında yaxınlığın baş

¹ Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, «Nasir» nəşr. 2005. s.397.

² Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı. «Azərbaycan Dövlət Nəşr», 1968, s.120.

³ Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı, «Maarif», 1976, I c . s.42-44.

verməsinə və variantlığın azaldılmasına nail olmaq üçün məqsəddə uyğun qayda onların vahid vəziyyətə gətirilməsindən ibarətdir. Belə norma vəhdətini fonetik söz yaradıcılığının məhsulu olan vahidlərdə də gözləmək şərtdir. Şərtdir ona görə ki, norma vəhdəti informasiyanın varisliyini və maneəsiz ötürülməsini təmin edən ən mühüm amillərdən biridir.

Omonim köklərin yaranması.

İlkin köklərdən yeni mənalı sözlərin yaranmasının ən ibtidai üsulu eyni kök morfemdən tonallıqla (vurgunun tonunun dəyişməsi ilə) yeni, eyniköklü, müxtəlif mənalı sözlərin yaranmasından ibarətdir. Bu yolla yaranan sözlər dilçilik tədqiqatlarında, o cümlədən dilçiliyə aid dərsliklərdə omonimlər adlandırılır. Tonallıqla yaranan köklər (omonimlər) öz xarakterinə görə iki qrupa bölünür: 1) ad nitq hissələrinə aid sinkretik omonimlər; 2) ad və fel nitq hissələri üzrə formalaşan omonimlər¹. Omonim sözlərdə zahiri eynilik onların quruluşca eyni tərkibdə birləşməsi ilə əlaqədardır. Mənalər isə müxtəlifdir. Ad nitq hissələrinə aid olan omonimlərdə tonallıq zəif hiss olunur. Onların arasında isə ümumi məna mühiti müşahidə edilir. Məsələn, *göy* sözü rəng bildirir. Bu tərkibdə, həmçinin səma mənasında *göy* və *göyərtili* mənasındakı *göy* sözləri törəmişdir. *Göy* sözü həm də xəsis mənasında işlənir. Görünür, xəsislik mənasındakı *göy* sözü xəsisin rənginin mifik obraz kimi malı gedəndə göyərməsi əlaməti ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində *kök* sözü də omonimləşmə cəhətdən səciyyəvidir. *Kök* sözü eyni quruluşda *şişman*, *yağlı*, kökü yerdə olan tərəvəz məhsulu (kök) mənalərini bildirir. Azərbaycan dilində ad nitq hissəsinə daxil olan bu cür omonimlərə dair *al* (hiylə), *al* (qırmızı), *ay* (müddət, 30 gün), *Ay*

¹ Yusifov Mübariz. Türkologiyaya giriş. Bakı, «Nurlan». 2001, s.109-111.

(səma, cismi), *qaş* (gözə aid əlamət), *qaş* (üfük), *yaş* (islaq), *yaş* (ömür), *sağ* (diri), *sağ* (tərəf) kimi nümunələri misal göstərmək olar. Belə sözlər zəif tonallıqla fərqləndiyi kimi, eyni zamanda, onların formalaşması üçün məcazlaşmanın da xüsusi rolu vardır. Görünür, sözyaratmanın ilkin mərhələsində yeni mənaların ifadəsi üçün tonallıqla yanaşı məcazlaşma meyli də aparıcı qüvvəyə malik olmuşdur.

Ad və fel nitq hissələrinə aid olan omonimləşmədə tonallıq aparıcı yer tutur. Ad nitq hissəsinə aid olan söz alçaq, fel nitq hissəsinə aid olan söz isə yüksək tonla ifadə edilir. Məsələn *at* sözü heyvan mənasında işləndə adi (alçaq) intonasiya ilə deyilir. *Tullamaq* mənasında deyildikdə isə *a* saiti güclü intonasiya ilə ifadə olunur. Bu mənada, *bit* (həşərat) sözü adi, tamamlanmaq, yetişmək mənasındakı *bit*(mək) sözü güclü, *it* (heyvan) sözü adi uzaqlaşib getmək (yox olmaq) mənasındakı *it* sözü güclü, *tut* (meyvə) adi *tut* (tutub saxlamaq) sözü güclü intonasiya ilə deyilir.

Tonallıqla fonetik söz yaradıcılığının ənənələri müasir dilimizdə müvafiq şəkilçilərlə düzəlmiş sözlərin tonallıqla fərqlənməsində mühafizə edilir: *vuruş* (isim), *vuruş* (fel), *döyüş* (isim), *döyüş* (fel), *tala* (çöl-isim), *tald* (fel-talamaq), *qabar* (şiş), *qabard* (qışqır-fel) və s.

Belə sözlərin isim tərəfində tonallıq zəifdir. Bəzilərində isə tonallıq öz gücünü hiss etdirir: *süzmə* (isim), *süzmə* (fel), *vurma* (isim), *vu*rma (fel), *qırma* (isim), *qı*rma (fel), *gəli*n (isim), *gə*lin (fel)¹ və s..

Kök tərkibində səs dəyişməsi yolu ilə sözlərin yaranması.

Söz tərkibində səs dəyişməsi yolu ilə baş verən fonetik söz

¹ Yusifov Mübariz. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, «Elm və təhsil», 2012, s.227-241.

yaradıcılığının struktur variantları bunlardır: a) *saitlə başlayan kök morfevlərdə sait səsin dəyişməsi*; b) *saitlə başlayan kök morfevlərin əvvəlinə samit əlavə olunması*; c) *samit-sait-samit birləşməsi köklərin əvvəlindəki samitin dəyişməsi*; d) *samit-sait-samit birləşməli kök morfevlərdə daxili saitin dəyişməsi*; e) *samit-sait-samit birləşməsi kök sözlərin sonundakı samitin dəyişməsi*.

Bütün bu dəyişmələrdə ümumi əlamət ondan ibarətdir ki, eyni kökdən yaranmış allomorfların məna mühitində onların aralarındakı semantik əlaqələr saxlanılır. Əks halda, hər hansı kök morfemi mexaniki səs dəyişməsi ilə eyni kökdən hesab etmək olmaz. Məsələn, *yat, yaz, yaş, yan, yar* kimi sözlərdə *ya* tərkibi eyni olsa da burada *t, z, ş, n, r* fərqi mövcuddur. Buna baxmayaraq həmin sözləri fonetik dəyişmə yolu ilə eyni kökdən yaranma hesab etmək olmaz. Çünki onların aralarında ümumi semantik əlaqə mühiti müşahidə edilmir. Ona görə də belə dəyişmələr fonetik söz yaradıcılığının məhsulu deyildir. Kök morfevlərin semantik əlaqə mühiti fonetik söz yaradıcılığının aşağıdakı variantlarında müşahidə edilir:

Saitlə başlayan kök morfevlərdə sait səsin dəyişməsi.

Ay – öy - kök morfevləri

Ay və öy kök morfevləri arasındakı fərq onların əvvəlində *a* və *ö* dəyişməsi ilə müşahidə edilir. Burada şərt o deyildir ki, bu allomorflarının hansının ilkin, hansının sonrakı hadisə olduğu sübuta yetirilsin. Sübuta yetirilməsi məsələ odur ki, bu dəyişmə ilə hansı mənalar yaranır və onların arasındakı semantik mühit bazası nədən ibarətdir.

Ay-morfemi qədim mənbələrdə *ayıtmaq* (demək, danışmaq, söyləmək) sözünün kökü kimi işlənmişdir: Rəsul Əleyhüssəlam zamanında Boyat boyundan bir kişi qopdu. Oğuzun ol kişi tam

bilicisiydi. Hər nə desə olurdu. Ol kişi *aydır*: «Axır zamanda xanlıq geri Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almıya». («Kitabi-Dədə Qorqud», 1962, s. 11).

Ay-morfemi yerli (areal) nitqdə də danışmaq mənasında öz qədim ənənəsini saxlayır:

O maa söz *aydı* (Füzuli rayonu)¹.

Öy-morfemi *ay*-morfemindən fərqli olaraq həm müstəqil, həm də sözün kök hissəsi kimi işlənir. Öy-morfemi müstəqil şəkildə «Özünü öymək» tərkibində işlədilir. Öy- kök morfemi, həmçinin *öyünmək*, *öyüd* (öyüd vermək), *öyüd-nəsihət* sözlərinin tərkibində işlədilir. Həm *ay*-morfeminin və həm də öy-morfeminin məna mühiti danışmaq, demək, söyləmək anlayışları ilə bağlıdır.

Ay- oy - kök morfemləri.

Ay- kök morfemi quruluşca danışmaq, söyləmək, demək mənasındakı *ay-* kök morfemi ilə omonimdir. Belə ki, *ay-* kök morfemi həm də *ayıq* özünün kökü kimi də işlənir. *Ay-* kökü, həmin anlayış üzrə *ayılmaq*, *ayıltmaq* kimi sözlərin kökü kimi işlənir. *Ayılmaq* sözü konkret olaraq huşa gəlmək, özünə gəlmək, eyni zamanda, fikri açıq, tez düşünə bilən mənaları bildirir. *Ay-* kök morfeminin *oy*-variantı söz kökü kimi *oyanmaq*, *oyaqlıq*, *oyatmaq* kimi sözlərin tərkibində işlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən səhv olaraq «yuxudan oyanmaq» əvəzinə «yuxudan ayılmaq» ifadəsi ilə eyni mənada işlədilir. Ancaq *ay-* və *oy-* kök morfemlərini birləşdirən məna mühiti *ayıq olmaq*, *huşu*, *idrakı* özündə olmaq anlayışı ilə bağlıdır.

At – it- kök morfemləri.

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, «Azərbaycan SSR EA nəşr», 1964, s.26.

At - kök morfemi müstəqil şəkildə tullamaq sözünün sinonimi kimi *atmaq* mənasında işlədilir. *At* – kök morfemi, həmçinin, *atılmaq*, *atışmaq*, *atdırmaq* kimi sözlərin tərkibində işlədilir. *İt* – kökü isə *itmək* (yox olmaq) sözü kimi müstəqil işlədilir. Bu kökdən, həmçinin, *itələ*, *itələş*, *itilmək* (itilib getmək), *ilim-ilim* itmək kimi söz və ifadələrdə işlədilir. Bunların arasındakı ümumi mənə mühiti uzaqlaşmaq, aralaşmaq kimi anlayışların ifadəsindən ibarətdir.

İt – üt - kök morfemləri.

İt – kök morfemində uzaqlaşmaq, itmək, uzaqlaşib getmək mənası ifadə olunduğu kimi bu kök morfemin *üt* – allomorfu tələsik hərəkət etmək, tez-tez qaçmaq, oyan-bu yana şütümək mənası bildirmək üçün müvafiq söz tərkibində işlədilir. Bu kökdən *ütük* (oyan-bu yana qaçan), *ütələnmək* (vurnuxmaq) kimi sözlər düzəlmişdir. Yerli şivələrdə *üt* kökünün iştirakı ilə düzəlib işlənən aşağıdakı kimi sözlərə rast gəlmək olur:

Ütəlgi (sürətlə uçan quş), *ley*: «Deyəsən quşların içinə ütəlgi düşüf (Qazax).

Ütələnmək (vurnuxmaq, ora-bura soxulmaq) «Zeynalabdi kişi genə görəsən nə *ütələnir* (Şamaxı)» «-Ə, nə *ütələnersən* varıf işinə-güjünə getsən» (Tovuz)».

Ütmə (vurmaq üçün işlədilən əl ağacı). «Sənə bir *ütmə* vuraram ölərsən (Ağdam)».

Ütməcə (Əsmə, titrəmə xəstəliyi) «Başın-gözün nə yaman şişif ə, *ütməcə* ha olmuyufsan? (Qazax)».

Ütük – (hiyləgər, bacarıqlı). O çox *ütük* kişidir, heş vaxt neylim nejləim demiyif (Ağdam)»; «Pıl verin toxuma Həsən gessin, o çox *ütüxdü*, harda olsa tapıf gətirəcək (Cəbrayıl)»¹ (25,

¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, «Azərbaycan SSR EA nəşr», 1964, s.400-401.

s. 400- 401).

Saitlə başlayan kök morfemlərin əvvəlinə samit artırılması

Saitlə başlayan kök morfemlərin əvvəlinə samit artırmaqla baş verən fonetik söz yaradıcılığı qədim bir prosesdir. Sözlün əvvəlinə samit elementi artırmaqla yeni bir söz yaradılması analitik quruluşlu dillərə xas əlamətdir. Azərbaycan dilində belə bir əməliyyatın mövcud olması o deməkdir ki, dildə hələ sözdüzəldici şəkilçilərin inkişaf etmədiyi bir mərhələdə söz yaradıcılığı üçün müxtəlif üsullar mövcud olmuşdur ki, onlardan biri də analitik variantdan ibarətdir. Fonetik söz yaradıcılığında analitizm üsulu barədə ilk dəfə Mübariz Yusifovun apardığı tədqiqatda ətraflı məlumat verilir¹.

Analitik qayda üzrə söz əvvəlinə samit artırılması əsasındakı fonetik söz yaradıcılığına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

-*Üt – kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması.*

- *Üt* kök morfemi *ütmək*, *ütələnmək*, *ütəlgə* kimi sözlərin tərkibində cəld hərəkət etmək, vurnuxmaq mənalarında işlənir. Bu kök morfemin üzərinə *ş* samiti əlavə olunmaqla *şüt* sözü əmələ gəlir. *Şüt* sözü bir kök morfem kimi *şütük*, (vurnuxan), *şütümə* (vurnuxma), *şütümək* (vurnuxmaq)² və s. sözlərin tərkibində işlənir. *Şüt* kökü, həmçinin, *şüt vurmaq* (tələsik ora-bura qaçmaq) ifadəsində də işlədilir.

-*Üt* kökünün istilik, yanmaq mənasındakı başqa bir kök morfemi ilə də omonimlik təşkil edir. Bu mənada *üt* kökü *ütü* (qızdırılaraq paltar ütüləmək üçün işlədilən məişət əşyası), *ütələmək* (odda yandırmaq), *ütülmək* (odda yanmaq) sözlərin

¹ Yusifov Mübariz. Fonetik söz yaradıcılığında analitizmin izləri. «Filologiya məsələləri». Bakı, «Elm və təhsil», 2011, s. 150-158.

² Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, «Lider nəşriyyatı» 2004, s.613.

tərkibində işlədilir. Bu mənada ki – *üt* morfeminin üzərinə *t-* samiti əlavə olunduqda *tüt* kök morfemi əmələ gəlir. *Tüt-* kök morfemi od, yanmaq, yandırmaq üçün istifadə edilən əşya mənasındakı *tütün* sözünün tərkibində işlədilir. Həmçinin *tüt-*kök morfemi «tütünü tütmək» (odu yanmaq) ifadəsinin də tərkibində işlənir. *Tüt-*kök morfeminin *tüt-*allomorfu da yanmaq mənasında işlədilmişdir:

Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm

Müqəyyəd oldu ol azad kördüyün könlüm.

(Məhəmməd Füzuli)

Alış Kərəm, *tutuş* Kərəm, yan Kərəm

Əsli olsun sənə qurban xan Kərəm.

(«Əsli və Kərəm» dastanı).

Tüt- kök morfemi müstəqil söz kimi qədim mənbələrdə (yanıb) tüstülənmək mənasında qeydə alınmışdır: «Yigitlik küçi vardı mendin ketə aşır men yigitliklə köyüp *tütə*» (Gənclik gücü yandırıb tüstü (verə-verə) ilə məndən getdi)¹. (Bu kökdən olan *tütün* sözünün də iki mənada işlənməsi qeydə alınmışdır:

1) *tütün-tüstü*; «Ol tütsüknün *tütünü* turum ara kök qalıq içintə yadılıp» (Nə qədər ki, o xoş ətirli şam yanır, onun tüstüsü ətrafa yayılır).

2) *tütün – tütün* (tənbəki): «Yana tütün bərmiştə bir bör (O mənə tütün (tənbəki) verəndə mən ona (əvəzində) pambıqdan olan parça qaytarıb verdim)².

Eş – kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması.

Eş- kök morfemi *eşmək*, *eşələmək*, *eşələnmək*, *eşilmək*, *eşidirmək*, *eşim-eşim eşələmək* kimi müstəqil mənalı sözlərdə hər

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград. «Наука», 1969, с.601.

² Древнетюркский словарь. Ленинград. «Наука», 1969, с.601.

hansı yeri, obyektı ucu olan alətlə qazmaq və ya əl ilə qurdalamaq mənasında işlədilir. *Eş-kök* morfeminə *d*-samiti əlavə etdikdə *eşmək* sözü ilə ümumi məna mühitini saxlayan *deşmək* sözü düzəlir. *Deşmək* sözü, adətən, obyektin hər iki tərəfindən deşik açılması mənasında işlədilir. Obyektin bir tərəfinin dərin eşilməsi isə *deşmək* mənasını bildirir.

Aş- kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması.

Aş-kök morfemi nəyinsə üzərindən aşılıb keçmək və ya suyun qazandan, qabdan, bənddən aşması mənasında müstəqil işlənir. *Aş-kök* morfemi, həmçinin, *aşımaq*, *aşırılmaq*, *aşdırmaq*, *aşınmaq* kimi sözlərin də tərkibində işlədilir. *Aş-kök* morfeminin əvvəlinə *d* samiti əlavə olunmaqla *daşmaq* sözü düzəlir. *Daşmaq* sözündə də *aşmaqla* oxşar məna əlaqəsi saxlanılır. Bu məna əlaqəsi *daşmaq* sözünün nəyəsə tökülən mayenin artıq olması ilə *daşıb* tökümləsi anlayışında ifadə olunur. *Daş-kök* morfemi *daşqın*, *daşımaq*, *daşdırmaq* kimi sözlərin də tərkibində işlədilir.

Al-kökünə samit artırılması ilə söz yaradılması

Al – morfemi mənbələrdə hiylə mənasında işlənmişdir:

Harda bir gözəl görsə
Dostluq qatar, al eyləyər
Tellərinə cadu yazar
Tez özünə mal eyləyər

«Aşıqlar».

Al ilə ala gözlərin aldadı aldı könlümü
Alını gör nə *al* edər kimsə irişməz *alinə*
(Nəsimi)

«*Alın* arslan tutar, küçün uyuq tutmas» (Hiylə ilə aslanı tutar, güc ilə bostan uyuğunu tutmaz)¹.

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград. «Наука», 1969, с.32.

Al-kök morfeminin əvvəlinə *y* – samiti əlavə olunmaqla *yal-* kök morfemi düzəlir. Həmin kök morfem isə *yalan*, *yalançı*, *yalançılıq* kimi sözlərin düzəlməsində iştirak edir.

En- kökünə samit artırılması ilə söz yaradıcılığı.

En- kök morfemi müstəqil mənada həm isim, həm də fel kimi işlənir. İsim kimi *en-*kök morfemi enlilik mənası bildirmək üçün işlədilir. Fel kimi isə *en-*kök morfemi yuxarıdan aşağıya doğru istiqamətdə düşmək mənası bildirir: *dağdan enmək*, *təpədən enmək*, *atdan enmək*, *yuxarıdan enmək* və s. *En-*kök morfeminin əvvəlinə *y* –samitin əlavəsi ilə *yenmək* sözü düzəlir. *Yenmək* sözü dildə məğlub etmək mənasında işlədilir. «Güləşçinin biri o birini *yendi*».

Yenmək sözü qədim mənbələrdə də məğlub etmək mənasında işlədilir: «Er anı *yendi*» (Kişi onu məğlub etdi).

*Yen-*kökü dilimizdə *yenilmək*, *yenilməz*, *yenilməzlik* kimi sözlərin də tərkibində işlədilir.

Yerli şivələrdə *yen-*kök morfemi əsasında düzələn və yıxmaq, məğlub etmək mənasında *yendirmək* sözü də işlədilir: «Əliynən İbiş güləşəndə Əliyə kömək eliyif İbişi *yendirdim*» (Axalski)¹.

Yenmək sözü yerli nitqə söz *eşitməz adam* mənasında da işlənir: «Əlinin üzünü *yenif* işə göndərmək olmur» (Gəncə).

Ağ-kökünə samit artırılması ilə söz yaradıcılığı.

Ağ- kök morfemi zəhər mənasındakı *ağı* sözünün tərkibində işlənir. *Ağı* sözü *ağılamaq*, *ağıya düşmək*, *ağı-zəhər* yemək, *ilana ağı verən* (kərtənkələ), kimi söz və ifadələrin tərkibində zəhər mənasında işlədilir. *Ağ-* kök morfeminin əvvəlinə *y*-samiti qoşulmaqla *yağ-*morfemi düzəlir. *Yağ-*morfemi isə *yağı* (düşmən)

¹ Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Bakı, «Elm», 1970, s.246.

sözünün tərkibində işlənir. Dilimizdəki *ağı* sözünü ərəb mənşəli «zəhər» sözü üstələdiyi kimi, *yağı* sözünü də fars mənşəli «düşmən» sözü üstələmişdir. Ancaq mənbələrdə həm *ağı*, həm də *yağı* sözlərinin işlədilməsinə rast gəlmək olur: «Sizlərdə almış ağı ormuzta tənrikə atğay men «Sizdən aldığım zəhərlə mən Tanrı Ormuzdanı çiləyərəm»¹ «Taş *yağığ* yağılادم» (Mən kənardakı düşmənlə döyüşdüm); «Bu er öl yağıdın qutulğan (Bu kişi o düşməndən qurtardı)².

Saitlə başlayan kök morfemin üzərinə samit artırmaq yolu ilə düzələn sözlərin bəzilərində kök mənə mühiti qalmaqla zidd mənalar da bildirilir. Məsələn, *anmaq* (bilmək, başa düşmək) sözünün əvvəlinə *q* əlavə edilməklə *qanmaq*, (bilmək) *d* əlavə etməklə *danmaq* (inkar etmək), *iz(ləmək)* sözünün əvvəlinə *g* əlavə etməklə *gizləmək* (tapılmamaq) kimi sözlər düzəlir³ (99, s. 150-156).

Samitlə başlayan kök morfemlərin əvvəlində samitin dəyişməsi

T-d-y samitlərin dəyişməsi ilə söz yaradılması.

Azərbaycan dilində əvvəli *t* samiti ilə başlayan *tum* kökü vardır. Bu kökdən tumurcuq sözü düzəlmişdir. *Tumurcuq* sözünün daxili anlayışında dəyirmilik mənası vardır.

Tum kökünün əvvəlində *t* samitinin yerinə *d* işlətdikdə *dum* kökü əmələ gəlir. *Dum* kökündən yumuruluq anlayışını saxlayan *dumbuz* sözü düzəlir. Həmçinin həmin kökün əvvəlinə *y* samiti daxil etdikdə, *yum* kökü əmələ gəlir ki, həmin kökdən də *yumru* sözü düzəlir.

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград. «Наука», 1969, с.24.

² Древнетюркский словарь. Ленинград. «Наука», 1969, с.224.

³ Yusifov Mübariz. Fonetik söz yaradıcılığında analitizmin izləri. «Filologiya məsələləri». Bakı, «Elm və təhsil», 2011, s. 150-156.

T-d səs dəyişməsi ilə söz yaradıcılığını *til-dil* köklərində də müşahidə etmək olur. *Til* kökü tilişkən (dış-dil ilişkənliyi olan) sözünün tərkibində işlədilir. *Dil* kökünün ilişkənlik, kəsiklik mənası isə *dilik*, *dilim* sözlərində ifadə edilir.

D-ç samitlərinin dəyişməsi ilə söz yaradıcılığı.

Dilimizdə *d* samiti ilə başlayan *döv*-kökü mövcuddur. Bu kökdən *dövrə* sözü düzəlmişdir. *Dövrə* sözü həlqəvari və *dəyirmilik* mənası bildirir. *Döv*-kökündə *d* samiti *ç* ilə əvəz edildikdə *çev* kökü düzəlir. *Döv*-kökünün variantı kimi *çev*-kökünə müvafiq şəkilçi əlavə olunduqda *çevrə* sözü düzəlir. *Çevrə* sözündə də həlqəvarilik anlayışı dəyirmilik, yumruluq mənalari ilə konkretləşir. *D-ç* samitlərinin dəyişməsi ilə, həmçinin *dön-çön* (döndər-çöndər) kök morfemləri də düzəlir.

G-q səs dəyişməsi ilə söz yaradıcılığı

G-q səs dəyişməsi *gəb* – *qab* - kök morfemlərində baş vermişdir. *Gəb*- morfemi *gəbər*(mək) sözünün tərkibində işlənir. Bu sözün daxili mənasında *köpmək* (öləndən sonra köpmək və ya köpüb ölmək) sözü düzəlmişdir. *Qab*-morfemi isə *qabarmaq* sözü tərkibində işlənir və daxili mənasında *köpməklə* (şişməklə) bağlı anlayış bildirilir.

Əvvəlinde samit dəyişməsi ilə sözyaratma prosesi təqlidi sözlərdə daha çox müşahidə edilir: *tıq-çıq* (tıqqıltı-çıqqıltı), *taq-çaq* (taqqıltı-çaqqıltı); *tıq-şıq* (tıqqıltı-şıqqıltı), *taq-şaq* (taqqıltı-şaqıltı), *tap-şap* (tappıltı-şappıltı), *qaq-şaq* (qaqqıltı-şaqıltı) və s.

Kök daxili sait dəyişməsi. Kök daxilində saitin dəyişməsi yolu ilə söz yaradılması flektiv dillərə məxsus daxili dəyişmələri xatırladır. Məsələn, ingilis dilində *foot* (ayaq) sözünün daxili sait dəyişməsi ilə *feet* (ayaqlar), *man* (kişi) sözünün daxili dəyişməsi ilə *men* (adamlar) sözü əmələ gəlir. Ərəb dilində *katib*, *kitab*, *məktub*, *hökm*, *hakim*, *təhkim* kimi sözlərin daxili dəyişmələri də

bu qəbildəndir. Azərbaycan dilində kökdaxili səs dəyişməsi yolu ilə fonetik söz yaradıcılığının mövcudluğu onu göstərir ki, analitizm kimi, flektivizm də Azərbaycan dilində qədim əlamətlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan dilində daxili sait dəyişməsi ilə (daxili fleksiya yolu ilə) söz yaradıcılığına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Ə-ö saitlərinin kökdaxili dəyişməsini *bəy-böy-* kimi kök morfemlərin əsasında düzələn *bəyirmək-böyürmək* kimi sözlərdə müşahidə etmək olur.

A-ı saitlərinin daxili dəyişməsi ilə söz yaradıcılığı.

A və ı saitlərindən kökdaxili dəyişmə yolu ilə *çağ-çıq-* kökləri əmələ gəlir. Bu kök morfemlərin əsasında isə bir-biri ilə mənə mühitini saxlayan *çağır-çığır* kimi sözlər düzəlir.

E-i saitlərinin daxili dəyişməsi yolu ilə söz yaradıcılığı.

E saitinin i saiti ilə dəyişməsi əsasında *bel-* və *bil* – kök morfemləri düzəlir. *Bel* sözü Azərbaycan dilində müstəqil mənada insanın *beli*, *atın bel*, *dağın bel*, *təpənin bel* mənalarında işlənir. Kökdaxili dəyişmə yolu ilə həmin kök morfem bazasında yaranan *bil-* kökü isə özünün mənə potensialını *bilək* sözündə ifadə edir.

Ö-i saitlərinin daxili dəyişməsi yolu ilə söz yaradıcılığı.

Ö-i saitlərinin kök daxili dəyişməsini *köp-kip-* morfemlərində görmək olur *köp* morfemi *köpəşmək*, *köpdürmək* sözlərində *şışmək* mənalarında işlədilir. *Kip* sözü isə *kipləşmək*, *kiplik* sözlərində köpməyin darısqallaşması mənasında işlənir.

A - o saitlərinin daxili dəyişməsi yolu ilə söz yaradıcılığı.

A və o saitlərinin kökdaxili dəyişməsi yolu ilə *qap-qop-* morfemləri yaranır. *Qap*-morfemi müstəqil işlənərək əl və ya diş ilə tutmaq mənasında işlədilir. *Qop*-morfemi də müstəqil işlənir və ayrılmaq, bütövdən qırılmaq mənalarını bildirir. *Qap*-morfemi,

həmçinin, *qapaq*, *qapı*, *qapışmaq*, *qapdırmaq* sözlərinin tərkibində işlənir. *Qop*-kök morfem idə öz növbəsində, *qopuq*, *qoparmaq*, *qopdurmaq* kimi sözlərin tərkibində işlədilir.

Kök sonundakı samitin dəyişməsi.

Kök sonundakı samit özünün mövqeyinə görə affiksəl funksiya daşıyır. Türk dillərində o, cümlədən, Azərbaycan dilində söz sonunun mütəhərrikliyi sonrakı proseslərdə son şəkilçilərin fəallığının artmasına səbəb olmuşdur. Qədim dil nümunələrinin təhlilindən də görünür ki, söz sonunda iştirak edən samit fonem ilkin olmamışdır. Yalnız sonrakı mərhələlərdə kök morfemin sonuna qoşularaq affiksəl funksiya daşımışdır. Köksözlülük mərhələsindən sonra isə sonu samitlə bitən morfemlərin özü kök morfem kimi formalaşmışdır. Şəkiləşmə dövründən sonra isə bu kök sözlər özündən sonra müvafiq şəkilçi qəbul etmişdir. Məsələn, türk dillərində *bağlamaq* mənasında işlədilən *bağ* (bav, baq, bağ) sözünə qədim mənbələrdə *ba-* şəklində təsadüf edilir: «Atıq iqa *bayur* ertimiz» (Atları ağaca bağladıq); «Yağır yer yaşıl torqu yüzəkə *badı*» (Qonur torpaq öz üzünü yaşıl ipəyə bürüdü)¹.

Yay (ox atmaq üçün istifadə edilən alət) qədim mənbələrdə *ya*-şəklində qeydə alınmışdır: «Bodum erdi oq teq könül erdi *ya*» (Mənim bədənim ox kimidir, ürəyim *yay* kimi); «*ya* qur» (yayı çək), *ya* vağrı» (yayın ortası)².

«Kitabi-Dədə Qorqud»da səs mənasında *qu-* sözü işlədilir. *Qu-* həmçinin «sözgəzdirən» mənası da bildirir: «*Qu* qıldı, dək dinlədi (sabahdanca öyləyə dəgincə) gəzdi, öylədən sonra evinə gəldi»³.

Sonrakı vaxtlarda *qu*-sözünün sonuna affiksəl səciyyəli *y*

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград. «Наука», 1969, с.76.

² Древнетюркский словарь. Ленинград. «Наука», 1969, с.221.

³ Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşr», 1962- s.14.

samiti əlavə olunmaqla həmin söz *qıy* – variantına çevrilmişdir. Dilimizdəki *qıy vurmaq*, *qıy çəkmək* kimi ifadələrdə son samitin işlənməsi müşahidə edilir.

Sonu samitlə bitən köklərin özündə də köksözlülük mərhələsində samitin dəyişməsi ilə eyni məna mühitinə aid olan söz düzəlməsi müşahidə edilir. Məsələn, söz sonunda *r-z* samitlərinin dəyişməsi ilə *gör-göz*, *duz-dir*(sək), *ş-l* dəyişməsi ilə *dəl(ik)* – *deş(ik)*, *döş-döl* kimi sözlərin düzəlməsi buna nümunədir.

Söz sonundakı samitin dəyişməsi ilə yeni söz yaranması faktlarını *boğ(az)-boy(un)*, *yax-yan* sözlərindəki *ğ-y*, *x-n* səslərinin dəyişməsi ilə formalaşan nümunələrdə də görmək olar¹.

¹ Yusifov Mübariz. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, «Elm və təhsil», 2012, s.221-254.

sözlərin yaranma prosesində sözlərin çoxmənalılıqdan (polise-mantiklikdən) omonimləşməyə doğru inkişafı əsas rol oynayır. Bu hadisə, hər şeydən əvvəl, dilin öz daxili aləmində baş verir və belə prosesdə onun əsas lüğət fonduna məxsus olan sözləri iştirak edir»¹.

Bu yolla isimlərin əmələ gəlməsində ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi (*Aslan, Qaflan, Ceyran, Maral, Tutu, Laçın, Göyərçin, Sona, Çiçək, Badam, Nərgiz, Bənövşə, Zümrüd, Almaz, Dəmir, Polad*) xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, (*Badamlı- yer adı- Badamlı-su; İstisu- yer adı, İstisu-su; ümumi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi (pul-vəsait, pul-balıqın üst qabığı, iynə (tikiş aləti), iynə-alət), həmçinin, substantivləşmə (qoca-qoca adam; qoca-adamın qocası; gözəl-gözəl qız; gözəl-qızın gözəli; yaxşı-yaxşı adam; yaxşı-adamın yaxşısı) atributivləşmə (dəmir-dəmir qapı; qızıl-qızıl saat; gümüş-gümüş qaşıq) və adverbiallaşma- iti bıçaq (iti sifət kimi) iti danışmaq (iti zərf kimi), yeyin at (yeyin sifət kimi), yeyin yerimək (yeyin zərf kimi), cəld adam (cəld-sifət kimi), cəld tərpənmək (cəld-zərf kimi) sözyaratmanın bir üsulu kimi nəzərə alınır*².

Buludxan Xəlilovun «Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası» adlı kitabında da yeni məna kəsb etmək hesabına sözyaratma prosesi Səlim Cəfərovun izahına uyğun şəkildə verilir. Yəni burada da ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi, xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, ümumi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi, adverbiallaşma, substantivləşmə və atributivləşmə məsələləri leksik sözyaratmanın bir istiqaməti kimi izah

¹Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəşr.», 1959, s.147.

² Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəşr.», 1959, s.149-152.

edilir¹.

Leksik vahidlərin mənədaxili dəyişməsi ilə baş verən sözyaratma prosesi, ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, həm ad nitq hissələrində və həm də fellərdə müşahidə edilir. Burada təkcə söhbət ondan getmir ki, eyni söz qabığında neçə mənə ifadə oluna bilər. Bu, ancaq dilin özünün semantik potensialının yeni anlayışları ifadə etməsində müşahidə edilə bilər. Məsələn burasındadır ki, dilin daxili semantik potensialı imkan verir ki, 1) yeni anlayışlar həm çoxmənalılıq bazasında omonimləşməyə çevrilmə yolu ilə ifadə olunsun; 2) eyni leksik vahidin mənə mühitində əks anlayışlar bildirilsin və 3) yeni anlayışlar daha obrazlı şəkildə ad və ya felin aparıcılığı ilə frazeoloji birləşmələrlə ifadə edilsin.

Leksik vahidlərdən mənədaxili dəyişmə yolu ilə yaranan sözlər aşağıdakı kimi nümunələrdə öz təsdiqini tapır.

a) ad nitq hissələrində mənədaxili dəyişmə yolu ilə

İsim isim: balaq (şalvarın ayağı) *balaq* (camışın balası) *barmaq* (əlin barmağı) *barmaq* (texnikada termin-spiua) *arxa* (geri) *arxa* (kömək) *arxa* (bədənin geri hissəsi) *dağ* yerüstü hündür zirvə) *dağ* (damqa) *ağız* (süd məhsulu) *ağız* (bədənə aid fizioloji orqan) *ağı* (zəhər) *ağı* (yas yerində avazla müşayiət olunan ağlamaq) *yağır* (yük heyvanlarının belində yara) *yağır* (aldığını qaytarmayan şəxs) *yal* (dağın üstü) *yal* (it yemi) *yal* (atın boynunun üstü) *başlıq* (sərlövhə) *başlıq* (örtük) *başlıq* (köhnə-qız evinə verilən xərclik) və s.

İsim-sifət: arı (həşərat, bal arası, it arısı-isim) *arı* (təmiz, aydan arı-sifət) *düz* (düzəngah- isim) *düz* (doğru, doğru xəbər-sifət) *boğaz* (bədən üzvü-isim) *boğaz* (hamilə, balası olan, boğaz qoyun- sifət) *boğaz* (gözükölgəli-sifət) *buruq* (qazma-isim) *buruq*

¹ Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı. «Nurlan», 2008, s.399-400.

(buruq saç-sifət) *buruq* (axta-buruq toğlu-sifət) *bişmiş* (yemək-isim) *bişmiş* (bişmiş ət-sifət) *qıyıq* (əyri iynə-isim) *qıyıq* (qıyıq göz-sifət) *qayış baldır* (cin-isim) *qayışbaldır* (arıq; qayışbaldır adam-sifət) *qatma* (ip-isim) *qatma* (qatma un-sifət) *şaqqa* (alın-isim) *qaşqa* (ala, qaşqa at) *qızıl* (qırmızı-isim) *qızıl* (qızıl saat-sifət) *qoç* (erkək heyvan-isim) *qoç* (igid, qoç igidlər-sifət) *dar* (çətinlik, dara düşmək-isim) *dar* (dar yer-sifət) *dik* (təpə, qaya-isim) *dik* (dik yer-sifət) *dolu* (yağıntı-isim) *olu* (tam, bütöv; dolu qazan-sifət) *üz* (düzəngah-isim) *düz* (doğru; düz söz-sifət) *düz* (dəqiq; dəqiq hesablama-sifət) *düz* (həqiqətpərəst, doğruçu; düz adam-sifət)

Sifət-sifət: al (hiylə; al dili-sifət) *al* (qırmızı; al rəng-sifət) – qırmızı həqiqi mənədadır *alçaq* (aşağı; alçaq yer-sifət) *alçaq* (rəzil; alçaq adam-sifət) *başsız* (başı olmayan; başsız atlı-sifət) *başsız* (düşüncəsiz; başsız iş) *bərk* (möhkəm; bərk daş-sifət) *bərk* (xəsis; bərk adam-sifət) *çiy* (bişməmiş; çiy ət-sifət) *çiy* (natamam; çiy iş-sifət) *qalın* (iri; həcmli; qalın dəftər-sifət) *qalın* (key; qalın adam-sifət) *qızğın* (qaynar; qızğın iş-sifət) *qızğın* (intensiv qızğın döyüş-sifət) *qırmızı* (rəng; qırmızı işıq-sifət) *qırmızı* (həyasız; qırmızı adam-sifət) *qorxaq* (cəsarətsiz; qorxaq adam-sifət)

İsim-fel: isim və feldən ibarət olan omonimlər bir-birindən tonallıqla fərqlənir. Adlardan ibarət olan omonimlərdən bunların fərqi ondadır ki, ad omonimlərində bir məna həqiqi, sonrakılar isə məcazi xüsusiyyət daşıyır. Yəni mənalar arasında daxili bir bağlılıq mövcuddur. İsim (ad) – fel omonimlərində isə belə daxili məna əlaqəsini müəyyənləşdirmək olmur. Belə bir mülahizə söyləmək mümkündürsə, ehtimal edilə bilər ki, ya ən ilkin dövrdə onların arasında daxili bir əlaqə olmuş, sonradan bu bağlılıq itib getmişdir. Ya da omonimlik sadəcə sözün fonem tərkibinin oxşarlığı ilə məhdudlaşdırılmışdır. Tonallıq isə onların əsas

fərqləndirici əlamətinə çevrilmişdir. Beləliklə, isim (ad) – fel omonimliyinə gətirib çıxaran dil faktlarına dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *yağ* (inək yağı-isim) *yağ* (yağmaq (tökülmək) yağışın yağması-fel) *yaz* (fəsil; -isim) *yaz* (yazı yazmaq; fel) *at* (heyvan; kəhər at-isim) *at* (atmaq; daşı atmaq-fel) *aş* (yemək növü-isim) *aş* (keçmək; daşı aşmaq-fel) *böyür* (yan; böyür tərəf-isim) *böyür* (böyürmək; mal böyürür-isim) *bulama* (süd məhsulu-isim) *bulama* (əmr, II şəxs, tək-paltarı bulama-fel) *burun* (qoxu üzvü; insanın burnu-isim) *burun* (coğrafi termin; qurunun suya uzanan hissəsi; -isim) *burun* (əmr, II şəxs, cəm; vinti burun;-fel) *vurma* (vurma cədvəli; isim) *vurma* (əmr, II şəxs tək-fel) *qabar* (bədəndə şiş-isim) *qabar* (qabarmaq, şişib qalxmaq-fel) *dan* (üfük; dan yeri-isim) *dan* (danmaq; boynuna almamaq-fel) *don* (paltar; don geymək-isim) *don* (donmaq, soyuqdan donmaq-fel) və s.

Sifət-fel: *az* (az adam, az iş-sifət) *az* (yolunu azmaq – fel) *düz* (düş iş, düz xətt-sifət) *düz* (düzmək; sıraya düzmək-fel) *dik* (dik divar, dik qaya-sifət) *dik* (gözünü dikmək-fel) *dolama* (burma; dolama yol-sifət) *dolama* (əmr, II şəxs tək, inkar; ipi dolama-fel) *gəlmə* (köçmüş, köç etmiş, yad-gəlmə adam-fel) *gəlmə* (əmr, II şəxs, tək, inkar) *yığma* (toplanmış, yığma komanda-sifət) *yığma* (əmr, II şəxs, tək, inkar) və s.

Fel-fel: feli omonimlik də ismi omonimlilik kimi məcazi mənəviliklə bağlıdır. Ad nitq hissələrində ilkin mənə həqiqi, sonrakılar məcazi olduğu kimi, feli omonimlərdə də oxşar keyfiyyət müşahidə edilir. Yəni ki, mənənin biri həqiqilik, sonrakılar isə məcazilik bildirir. Belə omonimlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *basmaq* –sıxmaq *basmaq*-məğlub etmək *basmaq*-damlamaq *batırmaq*-sancmaq *batırmaq*-suda boğmaq *batırmaq*-məhv etmək, yox etmək, itirmək (qazancı

batırmaq) *batırmaq*-çirkləndirmək *baxmaq*-görmək *baxmaq*-üzbəüz olmaq (evlərimiz bir-birinə baxır) *böyümək*-irilənmək, boy atmaq *böyümək*-ürəyi qalxmaq *böyümək* – (mövqeyi artmaq) *bişirmək* -(qaynatmaq) *bişirmək* -(yoldan çıxartmaq) *qalxmaq* – (yuxarıya doğru dikəlmək) *qalxmaq* – (ucalmaq) *qalxmaq* (tərpənmək) *qaralanmaq* (pozulmaq) *qaralanmaq* (şübhələnmək) *dəymək* –toxunmaq *dəymək* – yetişmək (meyvələr dəyib).

b) *eyni leksik vahidin məna mühitində əks anlayışların bildirilməsi yolu ilə*

Əkslik və onların vəhdəti təbiətdə mövcuddur. Əks qütblərin vəhdəti təkamülün mənbəyi və bazasıdır. Təbiətdə mövcud olan əkslik və onun vəhdəti təbiət hadisələrindən törənən bir fenomen kimi dildə və onun ayrı-ayrı səviyyələrinə daxil olan nitq elementlərində də öz təcəssümünü tapır. Dil vahidlərində mövcud olan daxili əksliklər barədə müəyyən tədqiqatlar da aparılmışdır. Bu tipli sözdaxili əksliklər dilçilik tədqiqatlarında *enantiosemiya* termini ilə adlandırılır. *Enantiosemiya* termini mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənaca qütbləşmə (mənanın qütbləşməsi) anlayışını bildirir¹. Rus dilində *enantiosemiya* barədə L.A.Novinkovun tədqiqatında məlumat vardır. L.A.Novikov antonimlərlə bağlı tədqiqat apardığı zaman daxili məna qütbləşməsi bildirən sözlərə də rast gəlir ki, onların antonimlərdən fərqləndiyi aşkar edilir. Antonimlər mənaca bir-birinə zidd (əks) məna bildirdiyi halda, L.A.Novinkovun aşkar etdiyi nümunələrdə zidd (əks) mənalılığın sözdaxili qütbləşməyə çevrildiyi aydın olur. Yəni eyni söz daxilində bir-birinə zidd olan iki məna olduğu müşahidə olunur. Belə qütbləşmə *enantiosemiya* termininin mənasına uyğun gəlir. Rus dilində daxili məna

¹ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. (Семантический анализ против их ложности в лексике). М., «Наука», 1973, с.87.

qütbləşməsi bildirən sözlərin mövcudluğu haqqında A.VSuperanskaya da öz mülahizələrini bildirir¹.

Ümumiyyətlə, məna qütbləşməsi ilə bağlı tədqiqatların mənbəyi antonimiyaya aid təhlillər zamanı müəyyən olunmuşdur. Bu barədə A.A.Ufim-sevanın, D.N.Şemelevin və başqalarının tədqiqatlarında maraqlı mülahizələrin irəli sürülməsi ilə rastlaşmaq olur².

Azərbaycan dilində də bu məsələ ilə bağlı müvafiq faktlar əsasında maraqlı fikirlər irəli sürülmüşdür. Zərifə Budaqovanın məqaləsində enantiosemiya ilə bağlı fikirlər *almaq* (azaltmaq-çoxaltmaq), *bağlamaq* (bağlamaq-açmaq), *buraxmaq* (daxil etmək-ayırmaq), *ayaqlanmaq* (ayağa durmaq-tapdanmaq) kimi sözlərin əks mənalılığı əsasında irəli sürülür³.

Enantiosemiya barədə Azərbaycan dili materialları əsasında Aydın Ələkbərovun tədqiqatında daha genişləndirilmiş məlumat verilir. Aydın Ələkbərov enantiosemiyaya dair aşağıdakı kimi nümunələri təhlil edir:

Keçirmək (ötürmək-söndürmək), *yanmaq* (lampa yandı (söndü) – *lampa* (yandı (ışığılandı); *aşıрмаq* (yükü qoymaq-yükü salmaq), *buraxmaq* (arxa su buraxmaq-boşaltmaq-bankanın suyunu boşaltmaq), *qaytarmaq* (qusmaq-borcu qaytarmaq), *düşmək* (eşqə düşmək, həvəsə düşmək-gücdən düşmək) və s.⁴.

Sözdaxili məna qütbləşməsi çoxsözlülüyn əvəzində

¹ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. (Семантический анализ против их ложности в лексике). М., «Наука», 1973, с.304.

² Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). М., «Наука», 1973, с.131.

³ Будагова З.И. О глагольной энантиосемии в азербайджанском языке. «Изв. АН. Азерб ССР» (серия лит. языка и искусство) Баку, 1977, № 4, с.56-57.

⁴ Алекперов. А.К. Лексические значение в семасиологической структуре слова». – «Советская тюркология». 1976 № 2. с. 100-122.

çoxmənalılığın formalaşması tələbi əsasında yaranmışdır. Mümkündür ki, hətta, dildə qütbləşmiş mənalara ifadə edə bilən sözün yaranma imkanlarında məhdudiyyət baş verməsi nəticəsində eyni sözün daxilində iki zidd məna ifadəsi meydana gəlmiş olsun. Azərbaycan dilində sözdaxili məna qütbləşməsi qədim və ilkin söz yaradıcılığının izlərini özündə saxlayan əlamətlərdən biridir. Məsələn, *az* sözü müasir dövrdə çox sözünün əksi mənasını bildirir. Ancaq *azman* (böyük) *azı* (dişi) kimi sözlərin tərkibində *az* sözünün *böyük*, *iri* mənasında işlədilməsi məna qütbləşməsinin təsadüfi olmadığını göstərir. Eyni zamanda, *al* kök morfemi *alp* sözündə *böyük*, *hündür*, *alçaq* sözündə *aşağı* mənası bildirir. Fonetik söz yaradıcılığı prosesində məsələn, *an* kökü əsasında *qan* (bilmək, başa düşmək) və *dan* (imtina etmək), *üt* kökü əsasında *ütük* (vurnuxan), *ütəlgə* (şığıyan quş) sözləri düzəltdiyi kimi, həmin kökün üzərinə *ük* əlavə etməklə *ütük* (iti hərəkətli) əvvəlinə *k* əlavə etməklə *küt* (hərəkətsiz, key) kimi sözlər düzəlir. Bu ənənə isə sonralar davam etməklə bəzi sözlərin daxilində əks mənalılıq yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, *yazıq* sözünün kökü mənbələrdə qeyd olunduğuna görə *günah*, *səhv* mənası bildirmişdir. *Yazıq* sözünün özünün də *günah*, *səhv*, *səhvə* yol vermiş adam mənasında olduğuna dair mənbələrdə nümunələr vardır: «Emti bu on türlüq yazuqda boşunu ötünür (İndi biz dua edib yalvarırıq ki, on cürbəcür günahdan uzaqlaşaq)¹.

Sonrakı vaxtlarda isə «yazıq» sözünün, artıq günahkar mənası arxaya keçmiş və həmin söz daha çox «günahsız» mənasında işlənmişdir. (Mən yazığın günahı nədir?; *Yazığın* nə günahı var?). Bunun kimi, *yaman* sözü də dilimizdə iki mənada

¹ Древнетюркский словарь. Ленинград. «Наука», 1969, с.251.

işlədilir: *pis* və *yaxşı*:

Pis mənada: Bu dünyada üç şey başa bələdir,

Yaman oğul, *yaman* arvad, *yaman* at.

(Aşıq Ələsgər)

Yaxşı yoldaş *yaman* gündə tanınar

(Atalar sözü)

Yaxşılığa *yamanlıq* hər kişinin işidir

Yamanlığa *yaxşılıq* nər kişinin işidir.

(Atalar sözü).

Yaxşı mənada: Fəhlələr bu gün *yaman* işlədilər; Bu konsertdə müğənni *yaman* oxuyurdu. (Şifahi nitqdən).

Məna qütbləşməsinə bəzi alınma sözlərdə də müşahidə etmək olur. Məsələn, «*gümrah*» sözü fars mənşəlidir. Mənası *yolunu azmış* (qom-azmaq, rah-yol) deməkdir. Bizim dilimizdə isə *gümrah şən, sağlam, xoş əhvalı* deməkdir. Sərbəst sözü də mənşəcə fars dilinə məxsusdur. «*Sər*» *baş, bəst* isə *bağlı* deməkdir. Bizim dilimizdə isə *sərbəst* sözü *başı bağlı yox, azad, müstəqil, açıq* (sərbəst yaşamaq), sərbəst hərəkət etmək, sərbəst buraxmaq) mənasında işlədilir.

Nümunələrdən göründüyü kimi məna qütbləşməsi çoxmənalılıqla bağlı olduğu üçün belə sözlərə həm adların, həm də fellərin tərkibində rast gəlmək olur. Müasir dilimizdə məna qütbləşməsi ilə səciyyələnən aşağıdakı nümunələrə rast gətirmək olur:

durmaq – qalxmaq (ayağa durmaq) – durmaq (dayanmaq; tərpanməmək)

almaq –(azaltmaq-üstündən götürmək) *almaq* (çoxaltmaq-qazanın üstünə su almaq)

bağlamaq (bənd etmək, buraxmamaq-yolu bağlamaq)
bağlamaq (açmaq-həyəətə su bağlamaq)

ayaqlanmaq (tapdanmaq-ayaqlar altında qalmaq),
ayaqlanmaq (ayağa qalxmaq, dirçəlmək)

becərmək (yetişdirmək-tərəvəzi becərmək)

becərmək (zay etmək, itkiyə vermək-yaxşı becərdik)

dinmək (danışmaq, səslənmək), *dinmək* (sakitləşmək;
dişimin ağrısı dindi)

kökləmək (kök atmaq-bitkinin kökləməsi)

kökləmək (kökündən qoparıb atmaq-alağı kökləmək
lazımdır)

qaytarmaq (qaytarıb özünə vermən-aldığı borcu qaytardı,
verdi), *qaytarmaq* (qəbul etməmək-cavab qaytarmaq, yediyini
qaytarmaq)

yanmaq (ışıqlanmaq-axşam oldu, lampalar yandı), *yanmaq*
(xarab olmaq, ışıqlanmamaq-lapma yandı) *vurulmaq* (kiməsə
vurulmaq, məhəbbət yetirmək), *vurulmaq* (kimin tərəfindənsə
vurulmaq, zərbə almaq)

çalmaq (əldə etmək, qazanmaq-sən yaxşı çaldın), *çalmaq*
(itirmək, məhv etmək-malları kefinə çalmaq)

calanmaq (birləşmək, qovuşmaq), *calanmaq* (tökülmək,
ayrılmaq-su yerə calandı)

keçinmək (yaşamaq-birtəhər keçinmək), *keçinmək* (ölmək-
can verən keçindi)

c) *adların aparıcılığı üzrə frazeoloji vahidlərin
formalaşması yolu ilə.*

Frazeoloji vahidlərin bir qismi adların aparıcılığı ilə
formalaşır. Adların aparıcılığı ilə formalaşan frazeologizmlərin
bazasında ad nitq hissələrinin çoxmənalılıq xüsusiyyəti dayanır.
Frazeologizmlərin adlarla bağlı qismində, aparıcı söz, əsas etibarlı
ilə bədən üzvləri bildirən leksemlərdən ibarət olur.

Göz sözü ilə:

1) göz dəymək - 2) gözə gəlmək- 3) gözü düşmək- 4)gözdən düşmək- 5) gözə girmək- 6) göz tökmək - 7)gözümçıxdıya salmaq- 8) gözə soxmaq- 9) göz eləmək-10)gözü götürməmək - 11) gözündən gəlmək - 12) gözdən qaçmaq-13) gözdən itmək- 14) gözü doymamaq- 15) gözü düşmək-16) gözə kül üfürmək-17) gözgörəti aparmaq-18)gözaltı eləmək-19) gözəyarı ölçmək -20) göz-gözə gəlmək-21) gözdən uzaq gəzmək- 22) gözükölgəli olmaq-23) gözə kül üfürmək-24) gözüaçıq olmaq-25) gözübağlı qalmaq-26) gözünü yolda qoymaq-27) gözünü çəkməmək-28) gözünü on yerindən tökmək-29) gözəgəlimli görünmək-30) yarası göz-göz olmaq.

Əl sözü ilə:

1) əl atmaq- 2) əl uzatmaq-3) əl üzmək-4) əl çəkmək-5) əl eləmək- 6) əl ver-mək- 7) əl saxlamaq-8) əl tutmaq-9) ələ salmaq- 10) ələ almaq- 11) ələ gətirmək -12) ələ düşmək-13) ələ keçmək- 14) əli gətirmək-15) əli uzanmaq-16) əli gödək olmaq-17) əli bağlı olmaq-18) əli çatmaq-19) əli çatmamaq-20) əli işləmək- 21) əli uzun olmaq-22) əlini qısqmaq-23) əlini gödəltmək-24) əlini saxlamaq-25) əlini qaytarmaq -26) əlini (qolunu) bağlamaq-27) əlini kəsmək-28) əlini buraxmaq-29) əlini uzatmaq-30) əlini çəkmək-31) əlini boşaltmaq-32) əldən tutmaq-33) əldə (ovucda) qalmaq -34) əldə saxlamaq-35) əldə oynatmaq-36) əldə qoymaq- 37) əldə bəsləmək-38) əlində tutmaq-39) əlində saxlamaq-40) əlində qalmaq-41) əlində oynatmaq-42) əlində bəs-ləmək-43) əldən düşmək-44) əldən qaçırmmaq-45) əldən vermək- 46) əldən almaq-47) əldən-dildən düşmək-48) əldən tutmaq- 49) əldən vermək-50) əldən qoymaq -51) əldən alınmaq-52) əlindən tutmaq-53) əlindən buraxmaq-54) əlindən gəlmək-55) əlindən vermək-56) əlindən çıxmaq-57) əlindən almaq-58) əlindən salmaq və s. Belə nümunələrin, əlbəttə sayını qat-qat artırmaq

mümkündür. Məsələ burasındadır ki, çoxmənalılıq bazasında baş verən omonimləşmə leksik söz yaradıcılığı prosesində dilin daxili mənə potensialını canlandırmaqla lüğət tərkibinin yeni anlayışlarla zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

d) fellərin aparıcılığı üzrə frazeoloji vahidlərin formalaşması yolu ilə

Adlarda olduğu kimi fellərin aparıcılığı ilə frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında da feli çoxmənalılıq mühüm rol oynayır. Həm adların və həm də fellərin aparıcılığı ilə formalaşan frazeoloji vahidlərin əsas funksiyası dilin daxili mənə potensialının zənginləşməsinə xidmət edir. Azərbaycan dilində həm adların və həm də fellərin çoxmənalılıq xüsusiyyəti onların öz ətraflarına digər sözləri cəlb etmək imkanlarının artmasına səbəb olur. Odur ki, Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərlə zəngin olan dillər arasında aparıcı yerlərdən birini tutur. Məsələ burada frazeoloji zənginliyi tamamilə əhatə etməkdən ibarət deyildir. Məqsəd burada aparıcı sözlərin hesabına frazeoloji vahidlərin bir nüvə ətrafında cəmləşməsini nümayiş etdirməkdir. Bu mənada, aşağıdakı kimi dil faktları frazeoloji mühitin formalaşmasını nümayiş etdirən nümunələr kimi təqdim oluna bilər:

Düşmək sözü ilə:

1) ələ düşmək- 2) dilə düşmək- 3) ayağa düşmək- 4) işə düşmək- 5) eşqə düşmək - 6) həvəsə düşmək-7) böhtana düşmək- 8) dara düşmək- 9) çətinə düşmək -10) xataya düşmək - 11) başa düşmək - 12) dərdə düşmək - 13) qana düşmək -14) könülə düşmək -15) ortaya düşmək-16) araya düşmək- 17) siyahıya düşmək -18) bəxtinə düşmək -19) abıra düşmək- 20) xəstə düşmək - 21) payana düşmək -22) az düşmək-23) çox düşmək- 24) artıq düşmək-25) qovğaya düşmək-26) həkimə düşmək- 27) qəzaya düşmək-28) kefinə düşmək-29) bəlaya düşmək-30) geriyyə

düş-mək-31) irəli düşmək-32) arxasınca düşmək-33) köndələn düşmək- 34) dilə düşmək -35) küçələrə düşmək-37) bolluğuna düşmək-36) basırığa düşmək- 38) dərinə düşmək-39) vəlvələyə düşmək-40) izinə düşmək və s.

Gəlmək sözü ilə:

1) ağır gəlmək- 2) yüngül gəlmək-3) batman gəlmək-4) iti gəlmək-5) cəld gəlmək- 6) irəli gəlmək- 7) kələk gəlmək- 8) hiylə gəlmək- 9) həvəsə gəlmək -10) cuşa gəlmək-11) ağıla gəlmək-12) xəyala gəlmək-13) ərsəyə gəlmək-14) başa gəlmək-15) başına (iş) gəlmək-16) ayağına gəlmək-17) dilinə gəlmək-18) ağzına gəlmək-19) gözə gəlmək-20) ələ gəlmək və s.

Fellərin aparıcılığı ilə yaranan frazeologizmlərin də sayının qat-qat artırmaq olar. Fakt bundan ibarətdir ki, fellərin aparıcılığı ilə yaranan frazeologizmlər dilin daxili məna potensialının zənginliyinin göstəricisidir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dili müstəqil bir dövlətin dili kimi həm birbaşa, müstəqil və həm də emosional mənalarda ifadəsi üçün olduqca zəngin potensiala malikdir. Dilimizin bu xüsusiyyəti onun lüğət tərkibinə əcnəbi sözləri cəlb etməkdənsə özümüzün məhdud olmayan potensialımızın bazasında yeni sözlərin formalaşdırılması imkanlarından səmərəli istifadə etmək yollarının axtarılıb tapılmasını tələb edir.

2) leksik vahidlərdə mənanın genişlənməsi

Sözlərin məna potensialının genişlənməsi insanların məişət həyatının inkişafı və fərvanlaşması ilə, sosial-ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərlə, eləcə də elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri ilə birbaşa əlaqədardır. Buludxan Xəlilov sözün məna genişlənməsini belə izah edir: «Sözün mənasının genişlənməsi» dedikdə sözdə baş verən semantik hadisə başa düşülür. Məsələn, *vətən* sözü vaxtilə insanların doğulduğu kənd, şəhər mənasında

işlənidisə indi daha geniş mənə kəsb etmişdir. Yaxud *yoldaş* sözü vaxtilə yol yoldaşı mənasında işlənidisə indi daha geniş mənada işlənir. Bu söz bir zaman rəsmi müraciət forması kimi işlənidir. İndi yol yoldaşı, həmkar, həyat yoldaşı mənasında daha çox işlədilir»¹.

Cəbhə sözü Buludxan Xəlilovun qeyd etdiyi kimi, bir vaxtlar döyüş cəbhəsi mənasında işlənmişdir. Sonralar isə əmək cəbhəsi, təsərrüfat cəbhəsi, xalq cəbhəsi, sülh cəbhəsi və s. mənalarda işlədilməyə başlamışdır².

Mənə genişlənməsini aşağıdakı kimi sözlərin nümunəsində də görmək mümkündür:

Taxac. Tıxac sözü daha çox şüşə qabların ağzının bağlanması işlədilən əşyanın adını bildirir. Son zamanlar nəqliyyat sıxlığını bildirmək məqamında da *tıxac* sözündən istifadə edilir.

Başmaq. Başmaq sözü məişətdə «*ey ayaqqabısı*» mənasında işlədilir. *Başmaq* sözü, həmçinin, texnikada da bir termin kimi işlədilməkdədir.

Yastıq. Yastıq sözü də məişətdə işlədilən ümumişlək leksik vahidlərdən biridir. Mənanın genişlənməsi ona imkan vermişdir ki, *yastıq* sözü də texniki termin kimi işlədilsin.

Başçı. Başçı sözü ümumişlək vahid kimi daha çox dəstənin başçısı, qrupun *başçısı* mənasını bildirir. Bununla yanaşı, *başçı* sözü hazırda ailə *başçısı*, təsərrüfat *başçısı* və həm də vəzifə bildirən söz kimi icra hakimiyyətinin *başçısı* mənasında işlədilir.

Yataq. Yataq sözü məişət mənalıdır. *Yataq* sözü adətən,

¹ Xəlilov Buludxan. Dilçiliyin qayğıları- «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi». Bakı, 2008, № 2, s. 145.

² Xəlilov Buludxan. Dilçiliyin qayğıları- «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi». Bakı, 2008, № 2, s. 145-146.

qoyunçuluqla məşğul olan adamların yatacaq, olacaq yeri mənasında işlədilir. Bu söz, həm də coğrafi termin kimi *çayın yatağı* mənasında da işlədilməkdədir.

Sarğı. *Sarğı* sözü məişətdə sarınmaqla bağlı işlənən bir leksik vahid olmuşdur. Sonralar isə *sarğı* sözündən müalicə prosesində yaranan sarınması mənasında da istifadə edilmişdir. *Sarğı* sözü, həmçinin, texnikada da generatorun, motorun *sarğısı* mənasında işlədilir.

Buruq. *Buruq* sözü dilimizdə saçın qıvrıqlılığını, hər hansı əşyanın buruq-buruq olmasını, həmçinin axtalanmış erkək heyvanı bildirmək üçün işlədilmişdir. *Buruq* sözünün mənasının genişlənmək imkanı mövcud olduğu üçün bu söz həm də *neft buruğu* mənasında işlədilməyə başlamışdır.

Elçi. *Elçi* sözü məişət mənalıdır. Adətən, ailə mərasimlərində oğlan evindən qız evinə gedən adamlar *elçi* adlandırılır. *Elçi* sözü sonralar, səfir, diplomatik nümayəndə mənasını qazanmışdır.

Müasir dövrdə Azərbaycan dilinin müstəqil bir dövlət dili kimi inkişaf perspektivlərində yeniləşmə baş verdikcə məna genişlənməsi prosesi də artıq, alınmalarla münasibətdə canlanmaqda davam edir.

3) *yeni sözlərin yaranması (neologizmlər və okkasionallizmlər)*

Yeni sözlərin yaranmasında qrammatik vasitələrin tarixən mühüm rolu olmuşdur. Yeni sözlərin yaranması prosesində xalq dili qaynaqları mühüm mənbə olduğu kimi, şairlərin, mütəfəkkirlərin dilində də yeni sözlərin formalaşdırılaraq işlədilməsi söz yaradıcılığında xüsusi maraq doğuran bir istiqamətdir.

Azərbaycan dilində yeni sözlərin yaradılmasına meyl

ictimai şüurun inkişaf etdiyi, milli şüurun rüşeymlərinin yarandığı XX əsrin əvvəllərində xüsusilə canlı bir şəkil almışdır. Bu dövrdə, daha çox ərəb-fars alınmalarının dildən çıxarılmasına və onların əvəzinə yeni sözlərin formalaşdırılmasına güclü bir maraq yaranmışdır. Əsrin 20-30-cu illərində bu marağın artması, xüsusilə, diqqəti cəlb edir. Yeni sözyaratma tərəfdarları, demək olar ki, ərəb-fars alınmalarına kütləvi etiraz nümayiş etdirirdilər. Bu meyl, bir növ, dində təmizləmə aparılmasına yönəlirdi. Dilçilikdə belə bir meyl «purizm» adlandırılır. *Purizm* sözü mənşəcə fransız dilinə məxsusdur. Mənası – təmiz deməkdir. Puristlər, məsələn, təklif edirdilər ki, uzun dövrlər ərzində dilimizdə işlədilən və ümumxalq istifadəsinə çevrilən *məktəb* sözü *okul*, *şagird* sözü *öyrənçi*, *müəllim* sözü *öyrətmən*, kənd sözü *köy*, ümumxalq sözü *ellik* şəklində işlədilsin. Güman ki, bu meyl həmin dövrdə Türkiyədə baş qaldıran yenilikçilərin təsiri ilə baş verirdi. Doğrudur, türk dilində purizm meyli əsasında *uçaq* (təyyarə), *okul* (məktəb), *öyrətmən* (müəllim), *ilişki* (əlaqə), *köy* (kənd), *öyrənçi* (şagird) oy (fikir, rəy) kimi çoxlu sözlər qəbul edildi və işlədilməkdə davam etdi. Azərbaycan dilində isə ilk dövrlərdə təklif olunan bu tipli sözlərə meyl olsa da onların işlədilməsinə sonralar ciddi bir ehtiyac qalmadı. Ancaq puristlərin keçdiyi yol bədii ədəbiyyatda özündə yeni bir cığır açaraq ənənə yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda dövrün qabaqcıl bədii sənət üstələrindən Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Rəsul Rza və digər şair və yazıçılar özlərindən yeni sözlər düzəldərək ana dilinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsinə çalışırdılar. Şair və yazıçılar tərəfindən yaradılan sözlərin formalaşdırılmasında, əlbəttə ki, ana dilinin sözyaratma tələblərinə əsaslanılırdı. Ancaq bu sözlərin hamısının ucdantutma ümumxalq leksikasına daxil

ola biləcəyini söyləmək də mümkün deyildir. Bədii sənət ustalarının yaratdığı sözlər də bütövlükdə neologizm səciyyəsi daşıyır. Ancaq belə sözləri ümumxalq neologizmlərindən fərqləndirmək üçün onları *okkazional* sözlər adlandırırlar. *Okkazional* sözü mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası fərdi yaradıcılıq məhsulu anlayışına uyğundur¹. Azərbaycan bədii ədəbiyyatında işlədilən okkazionalizmlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *duzaq* (tələ), *könüldaş* (sirdaş), *yolaq* (cığır), *eldaş* (bir elli), *əsrdaş* (bir əsrdə doğulmuş), *yoruq* (yorğunluq), *qanıxmaq* (qana susamaq), *işıqfor* (svetefor), *işılqan* (svetofor), *göydələn* (uca bina), *çimərlik* (dənizkənarı, çaykənarı, gölkənarı çimmək sahəsi), *saqqaldaş* (həmyaşd), *soyutmaz* (termos), *istilikölçən* (termometr), *cəbhədaş* (cəbhə yoldaşı), *döyüşdaş* (döyüş yoldaşı), *vaxtdaş* (eynizamanlı), *gözsüz* (kor), *ölümsüz* (əbədi), *düşmənləşmək* (düşməncilik), *bizimləşmək* (bizə aid olmaq), *məktəbçi* (məktəbli) və s.

Neologizmlər dövrün ictimai-siyasi, mədəni, elmi, texniki tərəqqisi bazasında yeni anlayışların ifadə edilməsi əsasında yaranan dil vahidləri kimi öz yeniliyini mənimsənilmə dövrünə qədər saxlayır. Sonralar isə artıq, ümumdil vahidləri kimi işlədilir².

Azərbaycan dilində XX əsrin əvvəllərində *tətilçi*, *inqilabçı*, *üsyancı*, *nümayişçi*, *işçi*, *birlik*, *bərabərlik*, *qardaşlıq*, *qardaşlaşmaq*, *seçki*, *başçı*, *iqtisadçı*, *elançı*, *yarış*, *yarışçı*, *uzaqqörənlik*, *irqçi*, *irqçilik* və s. kimi çoxlu sözlər formalaşdırılmışdı. Öz dövrü üçün belə sözlər ümumişlək

¹ Словарь иностранных слов. М., «Наука», 1989, с.351.

² Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, «Maarif», 1988, s.160-167.

sayılırdı. Dilçilik ədəbiyyatında bu tipli sözlər ümumdil neologizmləri hesab edilirdi.

Sözyaratma prosesində ana dilinin tələblərinin gözlənilməsi mühüm şərtidir. Bu prosesdə, əlbəttə ki, uyğunsuzluğun olması istisna deyildir. Məsələn, *ölümsüzlük*, *saqqaldaş*, *yataqdaş*, *vaxtdaş*, *qələmdaş*, *sinifdaş*, *elbaşlıq*, *öyrəniş*, *bənzəməyiş*, *səhərlənmək*, *düşmənləşmək* və digər bunun kimi bir çox sözlər qrammatik cəhətdən etiraza səbəb olmasa da məntiqcə özünü doğrulda bilmədiyindən ümumişlək leksikanın tərkibinə də keçə bilməmişdir. Odur ki, sözyaratma prosesində təkcə zahiri morfoloji forma yox, həm də məntiqi, üslubi və orfoepik normalar da gözlənilməlidir¹.

Müasir dövrdə də dilimizdə yeni sözlərin işlədilməsi ənənəsi davam etməkdədir. Bu mənada aşağıdakı kimi sözlərin işlədilməsini təsadüfi satmaq olmaz: *ilgili* (əlaqəli), *sayğı* (hörmət), *bilgisayar* (komputer), *telegörüm* (televizor), *dönəm* (mərhələ), *baxış* (nəzər), *saylı* (nömrəli), *açıqlamaq* (şərh etmək), *durum* (vəziyyət), *toplum* (cəmiyyət), *özal* (xüsusi), *önəmli* (əhəmiyyətli), *öncül* (qabaqcıl), *aşkarlıq* (qlasnostğ) *yetərsay* (kvorum), *bölgə* (rejon) və s.

4) *dialekt və şivələrin hesabına söz artımı*

Ümumi normativ dilin lüğət tərkibinin inkişafında və yeniləşməsində dialekt və şivələrin mühüm rolu vardır. Yerli nitq areallarında elə sözlər işlənir ki, onların ümumxalq dilində normativ bir vahid kimi işlənməsi lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsir göstərir. Əlbəttə ki, hər hansı bir anlayışın doğru, düzgün, aydın, başa düşülən səviyyədə işlədilməsi üçün başqa dillərdən söz almaqdansa və ya uydurmaların

¹ Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Bakı, «Elm», 1970, s.91

yaradılmasına yol verməkdənsə danışiq dilində formalaşmış və özünəməxsus mənə mühitinə malik olan leksik vahidlərin qəbul edilməsi daha məqsədəuyğun sayılmalıdır. Səlim Cəfərov bu məsələ ilə əlaqədar qeyd edir ki, «Dialektlərdən gələn sözlər təkcə ədəbi dilimizin bədii üslubuna deyil, bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. Müxtəlif elmi terminlərin yaradılmasında dialektlər çox böyük rol oynayır. Bu cəhətdən də dialektləri öyrənmək və onların müxtəlif təsərrüfat sahələrinə aid olan zəngin lüğət materialını toplamaq olduqca faydalıdır»¹.

Dialekt və şivələrdən ümumi normativ dilə daxil olan sözlərə dair aşağıdakı kimi misalları nümunə göstərmək olar: *sayırmaq, ilğım, boygörməsi, üzgörməsi, bişirim, muştuluq, tamarzı, kirmiş, küsənmək, irişmək, umacaq, gənəşmək, kürlük etmək, tıncıxmaq, öləzmək, simsar*², *toxtamaq, təntimək, təpimək*³, *gedərgi, gədik*⁴.

Ümumi normativ dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində areal nitqinin mühüm baza olması danılmazdır. Bu zəngin mənbədən istifadə vacibdir. Areal nitqinə məxsus leksik vahidlərin ümumdil səciyyəsi qazanmasında mətbuatın, radio və televiziyanın, bütövlükdə kütləvi kommunikasiya vasitələrinin çox böyük təsiri vardır. Ümumdil səviyyəsində işlədilən bilən leksik vahidlərin intensivliyi onların mənimsənilməsində aparıcılıq təşkil edir. Bu sahədə bədii ədəbiyyatın da müstəqil mətbuatın mühüm rolu vardır.

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif», 1970, s.44.

² Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı. «Nurlan», 2008, s. 444. 397-398 s.

³ Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, «Maarif», 1978, s.70-72.

⁴ Bayramov İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı, «Maarif», 2011, s.70-72.

5) *konversiya yolu ilə leksik söz yaradıcılığı*

Konversiya termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası dəyişmə, əvəzlənmə deməkdir. Bu termin iqtisadiyyatda, anatomiya, fizikada və dilçilikdə işlədilir. Dilçilikdə *konversiya* termini qrammatik mühitə görə sözün məna funksiyasının dəyişməsi kimi başa düşülür¹ (134, s.249).

Azərbaycan dilində *konversiya* hadisəsi sözlərin substantivləşməsində, atributivləşməsində və adverbiallaşmasında müşahidə olunur.

Substantivləşmə termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası müstəqil olan, mövcud olan, maddi olan deməkdir. Substantivləşmə termini dilçilikdə başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin isimləşməsi mənasında anlaşılar. Adətən belə sözlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını və s. əks etdirməkdən çevrilib bilavasitə, əşyanın özünü bildirməyə xidmət edir.

Substantivləşmə bütün nitq hissələrinə xas ola bilər. Dil vahidləri hansı nitq hissəsinə aidiyyətindən asılı olmayaraq ismin ümumi kateqoriyalarına məxsus əlamətləri qəbul etdikdə substantivləşə bilirlər. Bu cəhətdən aşağıdakı nümunələr səciyyəvidir: *yaxşı* (sifət); *yaxşıya* (isim) zaval yoxdur; *beş* (say), *bir* (say); *beşi birə* (isim) *dəyməz*, *biri* (isim) *heçə*; *mən* (əvəzlik) *sən* (əvəzlik); *mənə* (isim), *sənə* *toxunmazlar*; *aşağı*, *yuxarı* (yer zərfi) *aşağıdan* *yuxarıya* (isim) *baxarlar*; *baxmaq*, *görmək* (məsdər) *baxmağın*, *görməyin* (isim) öz yeri var.

Substantivləşmənin təyin olunmasında sintaktik üsul da vardır. Bu halda substantiv element isim funksiyasını yerinə yetirir: *Qoca*-sifət; *Qoca* (isim) dənizə baxırdı; *Beş*-say; *Beş* (isim) mənim bəxtimə düşüb; *Bu*-əvəzlik; *Bu* (isim) mənim

¹ Словарь иностранных слов. М., «Наука», 1989, с.249.

payımdır; *Aşağı* (zərf); *Aşağı* (isim) dumandan yaxşı görünmür; *Qaç-fel*; «*Qaç*» (isim) felinə şəkilçi əlavə etmək olur.

Şagirdlərə substantivləşməni bu qaydada izah etməklə söz yaradıcılığının həmin növü barədə onlarda təsəvvür yaratmaq mümkündür.

Artibutivləşmə. *Atributivləşmə* termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur¹. Mənası təyinetmə deməkdir. *Atributivləşmə* təyin yerində işlənən mənasında da qəbul edilir². *Atributivləşmə* termini dilçilikdə sifətləşmə və ya sifət olmayan nitq vahidinin sifət yerində işlənməsi mənasında anlaşılr. Atributivləşən sözlər bilavasitə sintaktik funksiyasına görə təyin edilir. Substantivləşmədə substantivləşən söz həm ismin qrammatik şəkilçilərini qəbul etməsinə görə və həm də sintaktik funksiyasına görə təyin olunduğu halda, atributivləşmədə əsas meyar sintaktik funksiyaya görə təyin edilmədən ibarətdir. Çünki ismin öz qrammatik şəkilçisi olduğu halda sifətin qrammatik şəkilçisi yoxdur. Sifətlərdə dərəcə bildirən şəkilçilər vardır ki, onlar da sözdüzəldmə hüququndakı elementlər sırasına daxildir. Atributivləşmə əlamətini aşağıdakı nümunələrdə müşahidə etmək olar: *Daş*-(isim); *daş* (sifət) divar; *dəmir*-isim, *dəmir* (sifət) qapı; *xeyli* (say), *xeyli* (sifət) adam; *o* (əvəzlik), *o* (sifət) dağlar; *cəld* (zərf)- *cəld* (sifət) hərəkət; *oxumaq* (məsdər)-*oxumaq* (sifət).

Şagirdlərə atributivləşməni bu qaydada izah etdikdə onun mənimsənilməsini təmin etmək asanlaşır.

Adverbiallaşma. *Adverbial* termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Mənası zərfə çevrilmə deməkdir³. Zərfə çevrilmə

¹ Словарь иностранных слов. М., «Наука», 1989, с.63.

² Adilov M.İ. Verdiyev Z.H., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, «Maarif» 1989, s 30.

³ Словарь иностранных слов. М., «Наука», 1989, с.17.

prosesi də sintaktik funksiyaya görə təyin edilir. Çünki zərfin də özünəməxsus qrammatik şəkilçisi yoxdur. Zərf, bir qayda olaraq, hərəkətin əlamətini təyin etdiyi üçün, hərəkətə aid olduğu üçün fəllə yanaşma əlaqəsi yaradır. Nitq vahidlərinin adverbiallaşmasına daha çox atributiv xarakterli elementlər meyllidir. Digər nitq vahidlərinin adverbiallaşmasında məcazlaşma (epitetləşmə) mühüm rol oynayır. Atributiv xarakterli elementlərə sifətlər və saylar uyğun gəlir: *yaxşı tələbə-yaxşı oxumaq, iti bıçaq-iti yerimək; şirin meyvə-şirin danışq* və s.

Adamlar beş-beş, on-on içəri daxil olurlar; Xeyli danışdırlar; Bircə-bircə saydırlar və s.

Məcazlaşma (epitetləşmə) digər nitq hissələrinə aiddir:

- isimlərdə epitetləşmə: *daş kimi* (durmaq) *yarpaq kimi* (əsmək), *polad kimi* (dyanmaq).

- əvəzlilərdə epitetləşmə: *sənin kimi* düşünmək, *onun kimi* dayanmaq, *sizin kimi* oxumaq.

Adeverbiallaşmanın bu qayda üzrə izahı şagirdlərdə anlaşımanı asanlaşdırır.

Leksik söz yaradıcılığının bütün parametri üzrə arqumentləşdirilməsi bu sahənin öyrənilməsinə intensivləşdirir. Eyni zamanda, təfəkkürdə çeviklik yaranmasına təsir edir. Bu işə mənaların aydın dərk edilməsinə və onların məntiqi şəkildə ifadəsinə yardım göstərir. Bunun əməli tətbiqi sinifdə aparılan təcrübədə özünü daha əyani şəkildə doğruldur.

Morfoloji derivasiyanın qaydaları

Azərbaycan dilinin aqlütinasiya sistemi bu dildə morfoloji derivasiya prosesinin genişlənməsinə münbit bir şərait yaratmışdır. Morfoloji söz yaradıcılığı aqlütinativ quruluşda olmayan dillərdə də mövcuddur. Lakin istər analitik, istərsə də köksözlü (və eləcə də polisintetik) dillərdə morfoloji söz yaradıcılığı türk dillərindəki kimi, xüsusən də Azərbaycan dilində olduğu kimi zəngin deyildir. Azərbaycan dili söz yaradıcılığının tədqiqatçısı Səlim Cəfərov bu dildə söz kökünə beşə qədər sözdüzəldici şəkilçinin qoşulmaq imkanlarının mövcud olduğunu göstərir həm də bunların 12 növünün olduğuna dair nümunələr verir. Söz sonuna beş sözdüzəldici şəkilçi qoşulmasına dair *boşaltdırılan* (boş-al-t-dır-ıl-an) sözünü misal göstərir¹.

Azərbaycan dilində söz sonuna beş şəkilçi qoşulmaq imkanlarının mövcudluğu onu deməyə imkan verir ki, bu dildə yeni anlayışların yaranması mühitində söz sonuna daha əlavə sözdüzəldici şəkilçilərin qoşulması potensialı istisna deyildir. Başqa sözlə, dilin daxili potensialı ona imkan verir ki, yeni anlayışların yaranması prosesində söz sonuna daha əlavə sözdüzəldici şəkilçilər qoşula bilsin. Məsələn, Azərbaycan dilində elə sözlərə rast gəlmək olur ki, onların sonuna, hətta altı sözdüzəldici şəkilçi qoşulmaq imkanları mövcuddur².

Söz sonuna birdən altıya kimi sözdüzəldici şəkilçi qoşulmasını aşağıdakı nümunələrdən də görmək olar:

1) sözün tərkibinə bir şəkilçi qoşulması ad-ad-lı, dad-dad-lı, yağ-yağ-lı, dərin-dərin-li.

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif», 1970, 117 s.

² Yusifov Mübariz., Adilov Rasim. Azərbaycan dili. Bakı, «Elm», 1996, s.40.

2) sözün tərkibinə iki şəkilçi qoşulması: qorx-qorx-ul-u, pambıq-pambıq-çı-pmbıq-çı-lıq.

3) sözün tərkibinə üç şəkilçi qoşulması: yaz-yaz-ı-çı-lıq, bağ-bağ-la-yıcı-sız.

4) sözün tərkibinə dörd şəkilçi qoşulması: çək-çək-in-dir-ici-lik.

5) sözün tərkibinə beş şəkilçi qoşulması: yağ-yağ-sız-laş-dır-ıcı-lıq.

6) sözün tərkibinə altı şəkilçi qoşulması: duy-duy-ğu-suz-laş-dır-ıl-an¹.

Demək olmaz ki, altı qrup şəkilçinin bütün sözlərin tərkibinə daxil olması mümkündür. Ancaq fakt budur ki, dilimizdə aqlütinasıyanın yaratdığı imkanla əlaqədar söz sonuna silsilə sözdüzəldici şəkilçi qoşulması potensialı mövcuddur. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi müstəqil işlənmə mühiti genişləndikcə bu potensialın reallaşma imkanları da artır.

Azərbaycan dilinin morfoloji söz yaradıcılığı probleminə dair müvafiq tədqiqat əsərləri həsr olunmuşdur².

Azərbaycan dilinin morfoloji söz yaradıcılığının tədqiqində diqqətəlayiq cəhət budur ki, burada adlardan ad, adlardan fel, fellərdən fel, fellərdən ad düzəltmə qaydaları ətraflı şəkildə izah olunmuş və demək olar ki, tədqiqata cəlb edilən faktların təhlili ciddi mübahisə doğurmur. Beləliklə, Azərbaycan dilinin morfoloji söz yaradıcılığında sözyaratma prosesi aşağıdakı kimi sistemləşdirilir:

Adlardan ad düzəldən şəkilçilər

Adlardan ad düzəldən şəkilçilər qrupuna bunlar daxil edilir:

İsimdən isim düzəldənlər:

¹ Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966, s. 40.

² Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşr, 1960, s.63.

- lıq (lik,- luq, - lük): *dağlıq, bağlıq, dostluq, meşəlik, otluq, gözlük, dizlik*

– laq(-lək): *duzlaq, yaylaq, çaylaq, qışlaq, qırtlaq*

– ça (-çə): *dayça, qazança, lüğətçə, kəlçə*

-çılıq (-çilik, -çuluq,- çülük): *kasıbçılıq, bağçılıq, yolçuluq, nigarançılıq, baramaçılıq*

– daş: *vətəndaş, yoldaş, sirdaş.*

İsimdən sıfət düzəldənlər:

-lı (-li, - lu, - lü) *yağlı, duzlu, dadlı, bəzakli*

-siz (-siz,- suz,- süz): *yağsız, dadsız, susuz, ağsız, köməksiz.*

-çı (-çi,-çu,- çü): *arabaçı (oğlan), dəmirçi (Həsən), pambıqçı (qızlar), çayçı (qadınlar), dilçi (alimlər).*

Sıfətdən isim düzəldənlər:

-lıq (-lik, -luq, -lük): *yaxşılıq, yamanlıq, pislik, gözəllik, sərinlik*

-dakı (-dəki): *bağdakı (meyvə), evdəki (kitablar), şəhərdəki (binalar)*

la (-lər): *ağlar, qaralar, qırmızılar, yaşılar*

d) *sıfətdən sıfət düzəldənlər:*

-lı (li,-lu,-lü): *ağlı, qırmızılı, göylü, sarılı, allı, yaşılı*

-siz (-siz,-suz,-süz): *sarısız, qırmızısız, ağsız*

Saydan isim düzəldənlər:

-lar(-lər): *yeddi, üç, qırx, iyirmi altı*

Fəldən ad düzəldən şəkilçilər:

-aq (-ək), q (-k): *yataq, qaçaq, ürkək, istək, sınaq, ələk*

-ıq (-ik,-uq, ük): *k qırıq, sökü, batıq, sarıq, bükük, buruq*

-qı (-ki, qu,-kü): *ki,ğu,-gü; pusqu, asqı, seçki, sürtkü, sargı, vurğu, silgi, bölgü*

-ı, (-i,-u,-ü): *yazı, çəki, ölü, dolu*

-ın (in,-un,-ün): *axın, biçin, qoşun, əkin*
-ım (-im,-um,-üm): *atım, içim, büküm, udum*
-ıntı (-inti,-untu,-üntü): *qırıntı, görüntü, gəzinti, çöküntü, ovuntu*

ıcı (-ici, -ucu, -ücü): *keçici, qırıcı, satıcı, alıcı, baxıcı, qurucu*

-ılı (-ili,-ulu,-ülü): *yazılı, qurulu, bükülü, çəkili, örtülü.*

-qan (-kən,-ğan,-gən): *çalışqan, döyüşkən, qudurğan, pilləkan, çilləkən*

-qın (-kin,-qun,-kün;-ğın,-gin,-ğun,-gün): *qaçqın, soyğun, daşqın, kəskin, uçqun, gərgin, sürgün, dolğun, ölgün, düzgün, azğın, vurğun, ötkün*

-anaq (-ənək): *döyənək, sızanaq, tozaqan, dəyənək, çözənək*

-ar (-ər): *açar, dəyər, kəsər, qaynar, çəpər*

-ış (-iş,-uş,-üş,-yış,-yiş,-yuş,-yüş): *qaçış, duruş, eniş, uçuş, titrəyiş, yollayış, baxış, söyüş, tikiş, arayış, sıçayış, dönüş, büzüş*

-ma (-mə): *düymə, döymə, qıyma, dolma, süzmə, qoşma, qırma, çalma.*

Adlardan fəl düzəldən şəkilçilər:

-la (-lə): *işlə, dişlə, daşla, yağla, sula, pislə, təmizlə, duzl*

(d) -lan (-lən): *dillən, göllən, yağlan, boylan, hirslən, paslan, atlan, bitlən, başlan, aldan*

-laş (-ləş): *pisləş, yaxşılaş, daşlaş, sözləş, dərdləş, aralaş, yumruqlaş, təpikləş, zərəfatlaş*

-lat (-lət): *yastılat, aydınlat, aldat, qırıldat, çıxqıldat, gözlət, gizlət, sızıldat*

-a (-ə): *sana, qana, dola, yaşa, boşa, dilə, dala*

-al (-əl,-l): *sağal, düzəl, daral, qaral, saral, boşal*

-ar (-ər): *göyər, qızar, otar, ağar, yaşar, bozar*

Fəldən fəl düzəldən şəkilçilər:

-dır (-dir,-dur,-dür): *güldür, yandır, söndür, qandır, dondur, kəsdir, yazdır*

-t: *ağart, bozart, qurut, doğrult, qopart*

-at (-it,-ut,-üt): *axıt, qorxut, hürküt*

-ır (-ir,-ur,-ür): *itir, keçir, ötür, bişir*

-ın (-in,-un,-ün,-n): *görün, sevin, geyin, bəzən, yuyun, daran*

-ış (-iş,-uş,-üş): *qaçış, görüş, dönüş, ötüş, vuruş, büzüş*

Adlardan zərf düzəldən şəkilçilər:

-ca (-cə): *ayrıca, yaxşıca, əvvəlcə, beləcə*

-cadan (-cədən): *yavaşcadan, irəlicədən, öncədən, əvvəlcədən*

-casına (-cəsinə): *mərdcəsinə, qoçaqcasına, dostcasına*

-dan (-dən): *birdən, bərkdən, çoxdan, ucadan*

-da (-də): *ildə, ayda, gündə, qışda, yazda.*

Fellərdən zərf düzəldən şəkilçilər:

-araq (-ərək): *qaçaraq, qoparaq*

-malı,- məli: *gülməli.*

Sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi qeyri-məhsuldardır. Qeyri məhsuldar şəkilçilərin sözlərə qoşulmaq imkanları məhduddur. Ona görə də derivasiya prosesində onlar passiv iştirak edir. Qeyri-məhsuldar (passiv) şəkilçilərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Adlardan ad düzəldənlər:

-ov (öv): *buxov, buzov, alov, kösöv, bütöv, qaşöv*

-a (-ə): *qoza, kündə, baca, kökə, təpə*

-sal: *qumsal*

-axlı: *adaxlı*

-man: *qocaman*

-qar: *ucqar*

-axay: *solaxay*

Feldən ad düzəldən şəkilçilər:

-inc (inc,-unc,-ünc): *qoxunc, sevinc, gülünc, girinc, qaxınc*

-maca (-məcə): *tapmaca, gülməcə, bilməcə*

- ıd (-id,-ud,-üd): *öyüd, keçid, ayırd, qurud*

3) adlardan fel düzəldən şəkilçilər:

-ıx (ix,-ux,-ün): *açıx, pisik, gecik, şirnik*

-ı (-i,-u,-ü): *acı, turşu, bərki, təngi*

4) feldən fel düzəldən şəkilçilər:

-ız (-iz,-uz,-üz): *əmizdir, damızdır,*

-ğuz: *durğuz*

-kəz: *görkəz*

-tar (dər): *döndər, axtar, göndər*

-at (-t): *oxşat, oynat*

-şa (-şə): *göyşə, dinşə, töyşə*

-a (-ə): *tıxa, sına, dara, ara.*

Morfoloji derivasiya barədə aparılan tədqiqatlarda və hətta ali məktəblər üçün dərsik və dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuş ədəbiyyatda daha çox sözyaratmanın qrammatik (morfoloji) əsasları haqqında bəhs olunur. Onun yazılı və şifahi nitq normalarına münasibəti məsələsi nədənsə kölgədə qalır. Nəzərə alsaq ki, elə sözyaratmanın morfoloji əsaslarına dair fikirlər məhz yazılı dil normalarının üzərində qurulur, onda şifahi nitqə aid normaların yerinin boş qaldığı aydın müşahidə olunur. Halbuki, yazılı dil normaları şifahi dilin səlisliyinə xidmət edir. Odur ki, bütün izahlar və şərhlər yazılı dil qaydaları üzərində qurulduğu kimi, ondan şifahi dilin üzərinə düşən payı da ayırd etmək vacibdir. Çünki dil öz informasiya vəzifəsini bu iki xəttin üzərində qurmaqla yerinə yetirə bilər.

Morfoloji derivasiya elementləri üzrə təhlil apararkən müəyyən edilir ki, sözyaratma prosesində sözün kök və şəkilçi

hissəsi yazıda bir cür ifadə olunur, nitqdə isə fərqli deyiliş forması baş verir. Bu daimi bir prosesdir, nitqin dil strukturu üzərindəki dəyişdirici təsirləridir və həm də dil transformasiyalarının fəaliyyət meydanıdır. Aydındır ki, dildə transformasiyaların baş verməsi və artması, eyni zamanda, onun informasiyavericilik funksiyasının zəiflədilməsi deməkdir. Ancaq demək olmaz ki, morfoloji söz yaradıcılığında kök-şəkilçi hüduddakı bütün elementlər transformasiyaya xidmət edir. Bəzi elementlər var ki, onlarda transformasiya yoxdur, bəzilərinə isə transformasiyalar çoxvariantlıq yaratmağa meyllidir. Ona görə də morfoloji derivasiyanın nitq mədəniyyətinə münasibətini iki əsasda müəyyən etmək lazım gəlir.

Bunlardan birincisi transformasiya baş verməsi müşahidə edilməyən məqamdır. Sözüün kök sonu və şəkilçi əvvəlki mövqeyində transformasiya aşağıdakı hallarda baş vermir:

a) söz kökünün sonu saitlə bitdikdə: *yaxşı-yaxşılaş, meşə-meşəlik, sarı-sarığa, qara-qaraca, həya-həyalı, qorxu-qorxulu, qorxusuz, yeni-yenilik, dəstə-dəstələn* və s.

b) şəkilçi əvvəli saitlə başlandıqda: *gül-gülənc, dol-dolu, kəs-kəsici, qır-qırış, dur-duruş, çıx-çıxış, qax-qaxınc, çap-çapıq, səp-səpin* və s.

c) söz kökünün sonu novlu *x, ğ, y, l, v, f, h* və sonor *m*, ilə bitdikdə: *bax-baxdır, yax-yaxdır, darıx-darıxdır, dolux-doluxsun, bağ-bağlı, yağ-yağlı, yağsız, sağ-sağlam; yay-yaylaq-yaylım, çay-çaylaq, çaylı, haray-harayla; gül-güllü, könül-könülsüz, səfil-səfillik, çöl-çöllük; sev-sevim, ev-evli, alov-alovlu, qəm-qəmsiz, qələm-qələmli, qum-qumlu; kef-kefli, kefsiz; şəh-şəhli, fərəh-fərəhli, şah-şahlıq.*

ç) söz kökünün sonu *t, c, z, ş, n, j, r* və sonor *n* ilə bitən sözlərə müvafiq *d, c, m, k, g* samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda:

kəs-kəsdır, kəskin; tələs-tələsdır, kəs-küsdür, küskün; gəz-gəzdır, süz-süzdür, bez-bezdır, qaz-qazdır, üz-üzdür; qoş-qoşma, yaraş-yaraşdır, barış-barışdır, güləş-güləşdır, sürüş-sürüşdür; gör-gördür, qır-qırdır; qan-qandır, qansız, qaraj-qarajsız, senaj-senajsız, tut-tutdur, qurut-qurutdur.

İkincisi, transformasiya baş verən məqamdır. Sözün kök və şəkilçi hissəsində aşağıdakı halalarda transformasiya baş verməsi müşahidə edilir.

a) sonunda kipləşən *q, k, t, d, q, c, p, b* samitləri işlənən sözlərə samitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda: *çarıq-çarıqlı-çaraxlı-çarıqlı; sarıq-sarıqda-sarıxda-sarıqda; kürək-kürəkdə-kürəkdə-kürəydə, çörək-çörəkdə-çörəkdə-çörəkdə; tut-tutluq-tutduq, hörmət-hörmətli-hörmətdi, söyüd-söyüdlük-söyüddük, dad-dadlı-daddı, saç-saçda-saşda, seç-seçki-seçki, ovuc-ovucdu-ovuşdu-ovuşdu, ip-iplik-iflik, cib-cibli-civli.*

b) sonu *z, s, n, r* samitləri ilə bitən sözlərə *l* samiti ilə başlayan şəkilçi qoşulduqda: *diş-dişlər-dişdər, daş-daşlı-daşdı, göz-gözlər-gözdər-gözdər, səs-səsli sədi, həvəs-həvəsli-həvəsdi, sultan-sultanlıq-sultanlıq, qarlı-qarlı, narlı-narlı.*

Məlum məsələdir ki, morfoloji sözyaratma ilə bağlı dərsliklərdə məlumat verilərkən bu tipli dəyişmələr barədə izahlara gəlmək olmur. Ancaq assimilyasiya hadisəsindən danışılarkən belə dəyişmələr assimilyasiyasının təsiri ilə şifahi nitqdə baş verən hadisə kimi izah edilir. Nitq mədəniyyəti baxımından isə bu tipli dəyişmələrə münasibət bildirməsi və onların yazıda və şifahidə necə işlədilməli olduqları barədə ümumi fikir formalaşdırılmalıdır.

Sintaktik derivasiyanın qaydaları

Nominativlər.

Sintaktik (analitik) yolla yaranan mürəkkəb sözlərin mühüm bir qismi nominativ vahidlərdən ibarətdir. Nominativ mürəkkəb sözlərin keyfiyyət cəhəti onunla səciyyələnir ki, bu qəbildən olan sözlər həqiqi mənalılıq bildirir. Bu o deməkdir ki, belə mürəkkəb sözlərin tərəfləri arasındakı qrammatik əlaqələr öz funksiyasını dəyişdirməmiş qalır. Yəni əgər belə sözlərin komponentləri yanaşma əlaqəsi əsasında birləşmişsə həmin əlaqə özünün qrammatik-məntiqi funksiyasını itirmir. Nominativ mürəkkəb sözlərin idarə əlaqəsi əsasında formalaşan növlərində də idarə əlaqəsi öz qrammatik funksiyasını yerinə yetirir. Bu cür mürəkkəb sözlərin bir vahid kimi formalaşmasının əsas və ən başlıca motivi komponentlərin məna cəhətdən ümumi bir anlayışı ifadə edərək yaxınlaşa bilməsindən ibarətdir. Məhz buna görə də yaxınlaşa bilən müstəqil ifadə vasitələri bir vurğu altında deyilərək bütövləşir və bir vəhdətdə sabitləşir. S.Cəfərov sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlərdən bəhs edərkən nominativ mənalarını saxlayan vahidlərin bir vurğu altında deyilməsini əsas əlamətlərdən biri kimi qiymətləndirir¹.

Sintaktik (analitik) yolla yaranan mürəkkəb nominativlərlə müstəqil mənalılığın saxlanması normaya uyğun sayılan bir keyfiyyət olsa da onu da inkar etmək mümkün deyildir ki, belə sözlərdə tərəflərin müstəqilliyi heç də daimi və dəyişməz qalmır. Çünki ayrı-ayrı müstəqil komponentlər bir anlayış bazasında bir vurğu altında birləşə bilirsə, deməli həmin komponentlərdə keyfiyyət dəyişməsinin baş verməsi də qaçılmaz deyildir. Nəzərə

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif», 1970, s.204-229.

aldıqda ki, Azərbaycan dili aqlütinativ dildir və həmin komponentlərdən sonuncusu affiksallaşdırmağa meyillidir, onda həqiqətən də mürəkkəb tərkiblərdə keyfiyyət dəyişməsinin baş verməsi Azərbaycan dili üçün qanunauyğun bir hal sayılmalıdır. Demək olar ki, mürəkkəb nominativlərin bütün növləri bu ümumi qanunauyğunluq əsasında formalaşır və ümumi əlmətlərlə səciyyələnir. Mürəkkəb nominativlərin birləşərək bir vahid təşkil edən qismi ümumi əlamətlərə malik olsa da tam müstəqilliyini qoruyan qismi də mövcuddur. Bunlar məfhumu ifadə etmək baxımından bir-birini tamamlayan tərkiblərdən ibarətdir ki, yazılış cəhətdən də bir vahid kimi formalaşan mürəkkəb sözlərdən fərqlənirlər. Belə mürəkkəb sözlər defislə yazılır və hər bir komponent öz vurğusunu saxlayır. Ancaq həmin sözlər anlayış etibarı ilə bir-birini tamamladığına görə onları mürəkkəb vahid kimi nəzərə almaq mümkündür. O da mümkündür ki, nitq intensivliyinin təsiri onların nə zamanca bir vurğu altında səslənərək mürəkkəb vahid kimi formalaşa biləcəyini də istisna etmir. Beləliklə, mürəkkəb nominativləri özlərinin daxili struktur əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Bir-birini mənaca tamamlayan sözlərin yaxınlaşması yolu ilə düzələn nominativlər.

Bu qayda üzrə yaxınlaşan və mürəkkəb vahid təşkil edən nominativlər, bir qayda olaraq, müstəqil vurğu altında deyilir. Orfoqrafiya qaydasına görə bu cür sözlər defislə yazılır. Müstəqil vurğu ilə deyilən və defislə yazılan bu cür nominativ sözlərin mürəkkəb bir tərkib təşkil etməsi onların ümumi anlayış bazasında vahid məna bildirməsi ilə mümkün olur. Belə mürəkkəb nominativləri tərkibinə görə aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar:

a) eyni sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər.

Belə nominativlərdə məna müstəqilliyi saxlanması vacib şərtidir. Onların yanaşaraq bir vahid təşkil etməsi eyni məna daşıyan sözlərin təkrarlanma yolu ilə intensivlik bildirməsindən ibarətdir. Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlər nitqin emosional və təsirli alınması məqsədi ilə işlədilir. Eyni sözlərin təkrarı yolu ilə düzələn nominativ mürəkkəb sözlər şifahi nitqin emosionallığını təmin edir. Üslubi-estetik çalarlıq yaradır, bədii mətnə obrazlaşdırma məqamında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni sözlərin təkrarından ibarət olan belə mürəkkəb nominativlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar:

Az-az, çox-çox, yaxşı-yaxşı, pis-pis, asta-asta, kəlmə-kəlmə, tikə-tikə, ovuc-ovuc, narın-narın, yavaş-yavaş, tez-tez, yeyin-yeyin, qoşa-qoşa, yazıq-yazıq, isti-isti, soyuq-soyuq, tələsik-tələsik-, boş-boş, sərin-sərin və s.

b) *yaxın mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn*lər.

Yaxın mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər də nitqdə emosionallıq, bədii-estetik mətnlərdə və digər nümunələrdə intensivlik bildirmək məqamında işlədilir: *dost-danış, qohum-qardaş, el-oba, bağ-bostan, əl-üz, dil-dodaq, bayır-baca, ev-eşik, dost-aşna, ara-bərə, bağ-bağça, ala-bəzək, bığ-saqqal, burun-damaq, qəpik-quruş, qız-qəlin, qışqır-bağır, çığır-bağır, doy-sındır və s.*

c) *əks (zidd) mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn*lər.

Əks-zidd mənalı sözlərin təkrarı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər şifahi nitqdə, bədii-estetik nümunələrdə və ictimai-siyasi mətnlərdə ziddiyyətlərin intensivləşmə yolu ilə qabarıqlaşdırılmasına xidmət edir. Belə nümunələrə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *gec-tez, yaxşı-pis, yaxşı-yaman, aşağı-yuxarı, az-çox, eniş-yoxuş, dərə-təpə, baş-ayaq, ayaq-baş, artıq-əskik, əyri-düz, alt-üst, əvvəl-axır, anrı-bəri, dost-*

düşmən, böyük-küçük, dal-qabaq, alqı-satqı və s.

d) *eynimənalı, yaxınmənalı və əks (ziddi) məna bildirən sözdüzəldici şəkilçilərlə təchiz olunmuş sözlərin yanaşması ilə düzələnər.*

Belə mürəkkəb nominativlərdə sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı qrammatik əlaqə yaradır. Ancaq onların sözdaxili funksionallığı mövcud mənanın intensivləşdirilməsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Bunlara dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *zibilli-zibilli, ağıllı-ağıllı, aralı-aralı, yağlı-yağlı, duzlu-duzlu, fikirli-fikirli, güllü- güllü, qəmli- qəmli, sulu- sulu, dadlı-dadlı, qorxulu-qorxulu, bahalı-bahalı, əzik-əzik, qorxunc-qorxunc, dalğın-dalğın, yırtıq-yırtıq, cırıq-cırıq, sönük-sönük, ağıl-qaralı, dadlı-dadsız, enişli-yoxuşlu, ucuzlu-bahalı, gecəli-gündüzlü, yamaqlı-yırtıqlı, dadlı-duzlu, topla-tüfəngli, qollu-budaqlı və s.*

e) *hal şəkilçilərinin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər.*

Azərbaycan dilində ifahi nitqin və müvafiq mətnlərin fikir, məna və estetik intensivliyini canlandırmağa xidmət edən bu cür nominativlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *qol-qola, dal-dala, enişə-yoxuşa, birə-beş, birə-yüz, altdan-altdan, altdan-üstədən, üst-üstə, altdan-yuxarı, eninə-uzununa, başına-gözünə, ac-acına, axırdan-axıra, başdan-başa, yaxından-uzaqdan, eldən-elə, əldən-ələ, dildən-dilə, daşdan-kəsəkdən, eldən-obadan, əldən-dildən, əl-ələ, üz-üzə, göz-gözə, diz-dizə, axşamdan-sabaha, dostdan-danışdan və s.*

ə) *daxili təkrarlanma yolu ilə düzələn mürəkkəb nominativlər.*

Daxili təkrarlanma yolu ilə yaranan mürəkkəb nominativlərin nitqdə və müvafiq mətnlərdəki funksiyası da emosionallıq bildirməkdən ibarətdir. Azərbaycan dilində şifahi

nitq üçün səciyyəvi olan daxili təkrarlar intensivləşmə üçün daha çox folklor nümunələrində işlədilmişdir. Daxili təkrarlardan, həmçinin, poetizmini canlandırma yaratmaq üçün yazılı abidələrimizdə də istifadə olunmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında belə ifadə formaları daxili obyektli fellər və ya mürəkkəb fellər, tərz dərcəsi kimi təqdim olunur¹.

Daxili təkrar yolu ilə formalaşan nominativlərə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar:

Oyu-oyur (oynamaq), qayır-qayır (qaynamaq), işım-işım (işıldamaq), ilim-ilim (itmək), atım-atım (atılmaq), üzüm-üzüm (üzülmək), əzim-əzim (əzilmək), dilim-dilim (dilimləmək), yarım-yarım (yarılmaq), titim-titim (titrəmək), qatım-qatım (qatlanmaq), uçum-uçum (uçunmaq) və s.

f) *tərəflərdən birinin tərkibinin səs dəyişməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb nominativlər: qırın-qırtı, əzik-üzük, xırda-mırda, uşaq-muşaq, ala-bula, taxta-taxta, yır-yığış, yer-yemiş, qart-qurt, xırt-mırt, adam-udam, ət-üt, qab-qacaq, xamır-xumur və s.*

2. *Analitik model kimi formalaşan mürəkkəb nominativlər.*

a) *analitik model şəklində formalaşmış mürəkkəb nominativlər.*

Belə modellərin analitikliyi onunla müəyyən edilir ki, onlarda təyin edən birinci yox, ikinci gəlir. Təyin olunan isə birinci yerdə işlənir. Mürəkkəb nominativlərin bu qismi artıq söz birləşməsi quruluşundan çıxararaq mürəkkəb söz şəklində formalaşmışlar. Bu cür mürəkkəb sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *ayağıyalın (yalın ayaq),*

¹ Xəlilov Buludxan. Dilçiliyin qayğıları- «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi». Bakı, 2008, № 2. s. 4.

başıaçıq (açıq baş), *gözüyumulu* (yumulu göz), *ağziyekə* (yekə ağız), *qoluzorlu* (zorlu qol), *ağzıbağlı* (bağlı ağız) və s.

Belə modellər, eyni zamanda, bəzi toponimlərdə mühafizə olunan analitik quruluşu xatırladır:

Quşqara (Göygöl), *Quzeyçirkin* (Kəlbəcər), *Dondar Quşqu* (Tovuz), *Zərgər Qıyıqçı* (Füzuli) və s.

b) sözün əvvəlində prefiks kimi işlənən vasitələrin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər.

Belə nominativlərdə birinci tərəfin prefiks kimi işlənməsinin səbəbi onların analitik dinlərə məxsus modellərdən kalka olunması ilə bağlıdır¹.

c) ikinci komponenti suffiks səciyyəsi daşıyan sözlərin iştirakı ilə düzələnələr

Bu tipli mürəkkəb nominativlər də kalkalaşma yolu ilə yaranan vahidlər sırasına daxil olur. Onlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *məktəbdənkənar* (внешкольный), *sınıfdənkənar* (внеклассный), *qitələrarası* (межпланетный), *millətlərarası* (межнациональный), *əzələdaxili* (внутри-мышечный), *qazşəkilli* (газообразный), *briqadadaxili* (внутрибригадный), *şəhərlərarası* (междугородный), *insanabənzər* (человекообразный) və s.

d) birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb nominativlər.

Belə nominativlər yanaşma əlaqəsi əsasında formalaşır və bir vurğu altında deyimləri mürəkkəb bir vahidə çevrilir: *kosasaqqal*, *aqromeşə*, *avtodüşərgə*, *aqroməktəb*, *ağbirçək*, *ağsaqqal*, *qarasaqqal*, *balacaboy*, *əyribel*, *qalınqabıq*, *qaragöz*,

¹ Реформатский А.А. Введение в языковедение. М. «Аспект пресс». 1996, с.147.

qıyığöz, südlüplöv, ümumşəhər, fotosəkil və s.

e) *ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb nominativlər.*

İkinci növ təyini söz birləşməsi şəklindəki mürəkkəb nominativlər idarə əlaqəsi əsasında flrmalaşır. Ancaq belə mürəkkəb sözlər ikinci növ təyini söz birləşməsindən fərqli olaraq bir məfhum (anlayış) bildirir və bir vurğu altında deyilərək bir yerdə də yazılır. Belə sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *yazqabağı, ayətrafi, bələkbağı, bloküstü, vağzalyanı, qabırğaüstü, yolüstü, yorğanüzü, gecəquşu, külqabı, ayaqqabı, çörəkqabı, quşyemi, şumaltı, günəşırı, meşəbəyi və s.*

ə) *tərkibdaxili –a (-ə), - ba (-bə) şəkilçilərinin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb nominativlər.*

Azərbaycan dilində bu tipli mürəkkəb nominativlərə dair aşağıdakıları misal göstərmək olar: *üzbəsurət, üzbəüz, birbəbir, qarabaqara, dəstəbədəstə, dalbadal, başabaş, boyaboy və s.*

Mürəkkəb nominativlərin tədqiqi və təhlili onların bədii və estetik keyfiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, mürəkkəb nominativlərin təhlili bu cür sözlərin orfoqrafik normalarının sabitləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Repetitlər.

Repetitlər sintaktik söz yaradıcılığının bir növünü təşkil edir. Repetit sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Mənası təkrar, təkrar etmək deməkdir. Tədris işi ilə əlaqədar repetit sözünün ayrı-ayrı derivatlarından da istifadə edilir: *repetisiya* (mətn, təkrar etmə, öyrənmə), *repetitor* (məşqçi, zəif şagirdi hazırlayan müəllim), *repetitorluq* (məşqçilik, müəllimlik)¹.

¹ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., Изд. «Восточные литературы». 1962, с.440.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi *repetisiya* təkrar yolu ilə formalaşan mürəkkəb sözlərlə zəngindir. Analitik repetitlər Azərbaycan dilinin qədim sözyaratma ənənələrini özündə yaşadır.

Repetitlərin (təkrarların) formalaşması bu sahədə aparılan tədqiqatlarda sintaktik üsulla sözyaratma prosesinin bir istiqaməti kimi qəbul edilir¹. Repetisiya yolu ilə yaranmış sözlər özünün formalaşma dövrü ilə əlaqədar fonetik söz yaradıcılığı prosesindən sonrakı, morfoloji söz yaradıcılığından isə əvvəlki mərhələni əhatə edir. Fonetik yolla söz yaradıcılığı elə bir dövrün məhsuludur ki, həmin dövrdə təkhecalılıq mərhələsinin söz yaradıcılığı prosesində ya daxili səs dəyişməsi, fleksiya, və ya tonallıq əsasında baş verməkləndə sözlərin yanaşması, birləşməsi, təkrarı və digər analitik üsullara əsaslanan modellər mövcud olmamışdır. Fonetik söz yaradıcılığı prosesi artan informasiyaları ödəmədiyi mərhələdə isə sözlərin analitik yolla yanaşması başlanır. Bununla da fonetik söz yaradıcılığı mərhələsi özünün fəaliyyətini başa çatdırmış olur. Belə bir mərhələdə sözlərin birhecalılıqdan ikihecalılığa keçidi baş verir. Şəkilçiləşmə dövrü isə ikihecalı müstəqil sözlərdən ya birincisinin, ya da ikincisinin şəkilçi funksiyası daşımından sonrakı prosesin məhsulu kimi meydana gəlir².

Aydın məsələdir ki, istər fonetik və istərsə də analitik söz yaradıcılığı prosesi Azərbaycan dilində öz dövrünü yaşadıqdan sonra daha məhsuldar olan aqlütinasiya mərhələsi başlanır. Ancaq dildə həm fonetik söz yaradıcılığının, həm də analitik sözdüzəltmənin izləri, təsirləri və ənənələri yaşamaqda davam

¹ Дмитриев Н.К. Парные словосочетания в башкирском языке. «Изв. АН. СССР (отд. гуманитарных наук). М., 1930, № 7. с.502-503.

² Yusifov Mübariz. Türkologiyaya giriş. Bakı, «Nurlan». 2001, s.152-163.

edir. Etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində aqlütinativ (sonşəkilçili) söz yaradıcılığı geniş təhlil və tədqiq edildiyi halda fonetik və analitik söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsinə az diqqət yetirilmişdir.

Sintaktik yolla yaranmış mürəkkəb repetitlər, xüsusilə folklor nümunələrində öz ritmikliyi ilə emosional çalarlığı qüvvətləndirir, ifadənin obrazlı olmasını qat-qat canlandırır. Bu cəhətdən yazıya alınmış abidə olmasına baxmayaraq xalq dilinin bütün incəliklərini özündə təcəssüm etdirən «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında analitik repetitlərin bariz nümunələrini görmək mümkündür:

Yapa-yapa qarlar yağsa yara qalmaz; *Ayrı-ayrı* yollar izin dəvə bilir; *Qolça-qopuz* götürüb eldən-elə, bəydən-bəyə ozan gəzər; Gəldin ol kimi, solduran soydur; Sabahdanca yerindən uru durar, *əlin-üzün* yumadan doqquz bağlamaq, ilən bir qüvvələnin yoğurd küvəzlər doyunca *tıxa-basa* yeyər¹.

Atalar sözləri, zərbi məsəllər kimi folklor nümunələrində də analitik repetitlər emosionallığın və obrazlılığın ifadə vasitəsi kimi işlənir: *Acam*, quyuq acıyam, *bağır-öpke* acı deyiləm; *Adam aşını-işini* bilməlidir; *Adam, yanıla-yanıla* öyrənir; Allah dəvəyə qanad versə *dam-divarı* yıxardı; Anası çıxan ağacı qızı *budaq-budaq* gəzər; *Az* idi *arıq-uruq*, biri də gəldi dabanı cırıq; *Barmaq-barmaq* oğurlayandan *qarış-qarış* oğurlayarlar; *Borc gülə-gülə* gələr, *ağlaya-ağlaya* gedər².

Təkrarlama yolu ilə mətnə intensivlik yaradılması türk poetik dilinin ən səciyyəvi əlamətlərindən biridir. Təkrarların belə

¹ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm», 1973. s. 12-14.

² Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, «Lider nəşriyyatı» 2004, s.18, 20, 21, 34, 46, 50,63.

bir keyfiyyətə malik olması türk poeziyasının səciyyəvi əlamətlərindən biri kimi mövcud tədqiqatlarda da qeyd olunur.

Repetitləri daxili quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) eyni sözün təkrarlarından ibarət olanlar: *yaxşı-yaxşı, təmiz-təmiz, dolu-dolu, iti-iti, qucaq-qucaq, dəstə-dəstə, beş-beş, on-on, yüz-yüz, cəld-cəld, yeyin-yeyin, uzun-uzun, artıq-artıq, qucaq-qucaq.*

2) yaxın mənalı sözlərin təkrarından ibarət olanlar: *ağrı-acı, qada-bəla, aydın-aşkar, açıq-aşkar, and-aman, arzu-kam, ata-bala, ata-oğul, axar-baxar, açıq-aydın, ac-yalavac, bayır-baca, bac-xərac, baş-beyin, bişir-düşür, var-dövlət, qabaq-qarşı, qabaq-qənşər, qab-qaşır və s.*

3) zidd (əks) mənalı sözlərin təkrarından ibarət olanlar: *böyük-küçük, var-yox, var-gəl, ayaq-baş, baş-ayaq, alt-üst, gəc-tez, yaxın-uzaq, ağır-yüngül, dost-düşmən, dal-qabaq, yalan-döğru, əyri-düz, yalan-gerçək, köhnə-təzə, iri-xırda.*

4) hər iki tərəfində sifətdüzəldən –*lı* şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *ağlı-bozlu, ağlı-qaralı, qaralı-göylü, ağlı-qırmızılı, ağlı-sarı, adlı-sanlı, allı-yaşılı, allı-güllü, altı-üstü, analı-balalı, analı-atalı, bağlı-bağatlı, bağlı-bağçalı, güllü-çiçəkli, qanlı-qadalı, qanlı-qanlı, qarlı-boranlı, qollu-budaqlı və s.*

5) bir tərəfində sifətdüzəldən –*li* şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *ay-ulduqlu, ata-analı, axar-baxarlı, ah-naləli, bağ-bağatlı, bağ-bağçalı, boy-buxunlu, böyük-küçüklü, qaş-daşlı, qədd-qamətli, qəm-qüssəli, dava-qalmaqallı, dəm-dəsgahlı, dərə-təpəli, dedi-qodulu, düz-əməlli, ev-eşikli, eniş-yoxuşlu, zir-zibilli, gül-kollu və s.*

6) tərəflərində sifətdüzəldici –*sız* şəkilçisinin iştirak etdiyi

təkrarlardan ibarət olanlar: *yersiz-yurdsuz, dilsiz-ağızsız, evsiz-eşiksiz, yurdsuz-yuvasız, könülsüz-könülsüz, arsız-qəmsiz, dərdsiz-qəmsiz, əlsiz-ayaqsız, izsiz-soraqsız, barsız-bəhrəsiz, odsuz-alovsuz, qılıncsız-qəməsiz, ağılsız-ağılsız, döyüşsüz-söyüşsüz, xatasız-bəlasız, yersiz-yersiz və s.*

7) tərəflərinin birində sifətdüzəldici –süz şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *arvad-uşaqsız, ata-anasız, dost-tanışsız, ağrı-acısız, dava-şovası, dava-dərmansız, dost-danışsız, ac-susuz, xata-bəlasız, dərə-təpəsiz, dəftər-kitabsız, zurna-balabansız, paltar-palazsız və s.*

8) tərəflərində –a(ə), - ya (-yə) yönük hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *o yana-bu yana, daşa-divara, evə-eşiyə, yaxşıya-yamana, qocaya-cavana, aya-ilə, qara-borana, ada-sana, ayağa-başa, eninə-uzununa, yanına-yörəsinə, yaxşısına-yamanına, əlinə-ayağına, başlı-başına və s.*

9) tərəflərində –a(-i, ı, -ü) təsirlik hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *enişi-yoxuşu, dağı-dərəni, çölü-biyabanı, dünyanı-ələmi, aranı-bərəni, ağı-qaranı, qapını-bacanı, çölü-düzü, yaxşını-pisi, yaxşını-yamanı və s.*

10) tərəflərində – da (-də) yerlik hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *orada-burada, çöldə-çəməndə, dağda-aranda, daşda-kəsəkdə, yazıda-yabanda, dalda-bucaqda, arada-bərədə, boranda-qarda, çöldə-düzdə və s.*

11) tərəflərində –dan (-dən) çıxışlıq hal şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *əldən-ayaqdan, əldən-dildən, azdan-çoxdan, altdan-üstədən, altdan-altdan, çöldən-çəməndən, başdan-beyindən, üzdən-gözdən, daşdan-kəsəkdən, oradan-buradan, dava-qalmaqaldan, söz-söhbətdən, dedi-qodudan, üstən-aşağı, altdan-yuxarı və s.*

12) tərəflərində –dan (-dən) yerlik və –a(-ə)-, ya (-yə) hal

şəkilçilərinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *eldən-elə, dildən-dilə, birdən-birə, daldan-dala, oradan-bura, daşdan-daşa, könüldən-könülə, yaxından-uzağa, əldən-ələ, başdan-başa, axırdan-axıra, əvvəldən-axıra* və s.

13) tərəflərində –a(-ə), - ya (-yə) tərz düzəldən şəkilçinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *deyə-gülə, gülə-gülə, baxa-baxa, yana-yana, qaça-qaça, vuruşa-vuruşa, əsnəyə-əsnəyə, sarala-sarala, göyələ-göyələ, titrəyə-titrəyə, əsə-əsə, duruxa-duruxa, qızara-qızara* və s.

14) tərəfləri arasında mənsubiyyət və yön lük hal şəkilçisi iştirak edənlər: *əlinə-əlinə* (vurmaq), *dizinə-dizinə* (döymək), *başına-başına* (çırpma), *ağzına-ağzına* (vurmaq), *ağına-bozuna* (baxmaq), *başına-gözünə* (döymək) və s.

15) birinci tərəfində –ib tərz düzəldən şəkilçinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *saralib-solmaq, deyib-gülmək, dinib-danışmaq, bəzənib-düzənmək, qırılıb-batmaq, coşub-daşmaq, yazıb-yaratmaq, dinib-danışmaq, qatıb-qarışdırmaq.*

16) tərəfində felin –armaz (-ərməz) inkar formasının işləndiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *gedər-getməz, dillənər-dillənməz, gedər-gəlməz, dinər-dinməz, oyanar-oyanmaz, dadar-doymaz, alıxar-alışmaz, daranar-daranmaz, dayanar-dayanmaz* və s.

17) tərəfində şühuda keçmişin monolitləşmiş –dı (-di, -du, dü) şəkilçisinin iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *dedi-qodu, qaçdı-tutdu, qaçdı-qovdu, qırdı-qaçdı, gəldi-gəlmədi, dedi-demədi, oldu-olmadı, tutdu-tutmadı, qaldı-qalmadı* və s.

18) tərəfində əmr formasının monolitləşmiş –ım (-im, -um, -üm) şəkilçisi iştirak etdiyi təkrarlardan ibarət olanlar: *üüm-üzüm* (üzülmək), *yaram-yarım* (yarılmaq), *titim-titim* (titrəmək), *əsim-əsim* (əsmək), *zülüm-zülüm* (ağlamaq), *ölüm-dirim* (savaşı), *ölüm-*

itim (dünyası) və s.

Nəticə olaraq demək lazımdır ki, sintaktik repetitlər Azərbaycan dilində analitizm mərhələsinin məhsulu olsa da sonrakı dövrlərin söz yaradıcılığında repetit modellər öz zəngin ənənələrini davam etdirmişdir. Repetitlərin tədqiqi və təhlili nitq mədəniyyətinin, üslubiyyatın, orfoepiya və orfoqrafiyanın bir sıra vacib problemlərinin aydınlaşdırılması, dəqiqləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi baxımından faydalıdır. Tədris prosesində, xüsusən, nitq inkişafının formalaşdırılmasında, natiqlik sənətinin lakonikləşməsində, bədii məntlərin obrazlaşdırılmasında repetitlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilində repetitlər zəngin olduğu üçün ayrı-ayrı nitq üslublarında onlardan istifadəni stimullaşdırmaq məqsədi ilə xüsusi bir repetitlər lüğətinin hazırlanmasına da ehtiyac olduğu nəzərə alınmalıdır.

Monolitlər

Azərbaycan dilində sintaktik yolla yaranan sözlər forma və məzmun ebiarı ilə olduqca zəngindir. Sintaktik söz yaradıcılığının mühüm bir qismi zaman-zaman cilalanaraq nitqin emosionallığını təmin edən monolitlərdən ibarətdir.

Monolit sözü öz mənşəyinə görə yunan dilinə məxsusdur. Söz iki hissədən ibarətdir: *monos-bir, vahid və litos-daş*. Nominativ vahid kimi monolit sözü bütöv daş (qaya) parçası, bütöv tikinti və ya bütöv qayanın qopmuş bir hissəsi mənasını bildirir. Termin kimi isə monolit sözü buütövləşmiş, bərkimiş, vahidləşmiş mənasında işlədilir.

Monolitləri şərh edərkən Səlim Cəfərov yazır ki, «Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən ünsürlərin tam daşlaşması onun həm məzmun, həm də formaca inkişafını təmin edir. Bu o deməkdir ki, mürəkkəb sözün komponentləri monolitləşir və onlar mənsub olduğu nitq hissələrinə xas olan

xüsusiyyətləri tamamilə itirir. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mürəkkəb sözlərdən suiti sadə söz kimi, dəvədəlləyi isə təyini söz birləşməsi kimi hallanır. Bunun kimi, *qarğıdalı, dəstəbaşı, yüzbaşı, ayaqqabı, külqabı, qəlyanaltı, danaburnu* sözləri birinciyə, *küküotu, ayranaşı, yerkökü* və s. sözləri ikinciyə misal ola bilər¹.

Monolit mürəkkəb sözlər qrammatik cəhətdən müxtəlif şəkildə formalaşsa da həmin tərkibdə qrammatik əlamətlər öz funksionallığını saxlamır. Buna görə də monolit mürəkkəb sözlərdə qrammatik forma müşahidə edilsə də burada qrammatik forma ancaq zahiri xarakterlidir.

Monolit sözləri daxili strukturuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Təkrarlanma yolu ilə formalaşan monolit sözlər.

Təkrarlanma üsulu sintaksik söz yaradıcılığının aparıcı istiqamətlərindən biridir. Təkrarlanma əsasında yaranan sözlərdə komponentlərin təkrarən ardıcıl qoşulması ritmlik və ahəngdarlıq yaradır. Bu cür sözləri formal qrammatik göstəricilərinə görə aşağıdakı kimi fərqləndirmək olar.

a) feli qrammatik ifadə vasitələrinə malik olanlar.

Feli qrammatik ifadə vasitələri əsasında formalaşan monolitlərdə daha çox əmr və zaman formalarının əlamətlərinə təsadüf olunur. Əmr formasının əlamətlərini daşıyan təkrarlarda, qrammatik vasitələr əsas etibarilə birinci və ikinci şəxslərə aid ola bilər. Bunlara dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *ölüm-itim, görün-baxım*, (birinci şəxs); *sil-süpür, döy-sındır, döyüş-söyüş, götür-qoy, yalvar-yapış, yalvar-yaxar; gətir-*

¹ Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, «Maarif», 1970, s.215-216.

götür, ölmə-diril, gör-götür (ikinci şəxs).

Monolitləşmə həmin nümunələri fellikdən çıxarıb müvafiq nitq hissələrinə aid sözlər kimi formalaşdırmışdır. Buna görə də onlar müvafiq ifadə tərkibində özlərinin ad nitq hissələrinə aid funksionallığını bariz şəkildə təcəssüm etdirir: *ölüm-itim dünyası* (sifət), *görüm-baxım eləmək* (isim), *sil-süpür etmək* (isim), *döy-sındır almaq* (zərf), *döyüş-söyüş qoparmaq* (zərf), *götür-qoy eləmək* (isim), *yalvar-yapış eləmək* (isim), *gətir-götür eləmək* (isim), *ölmə-diril yaşamaq* (zərf), *gör-götür dünyası* (isim) və s.

Belə monolitlərin bəzilərində, deqradasiya olunmuş qrammatik əlamət öz formallığını saxlasa da onun felliyinin tamamilə itməsi müşahidə edilir. Məsələn, *ölüm-dirim* monolitinin birinci tərkibində fellik müşahidə olunur. İkinci tərkibdə (dirim) isə fellik itdiyi üçün həmin tərkib isim kimi təssüurat yaradır. Halbuki, birinci tərəfi fel olan monolitnin ikinci tərkibinin fellə ifadəsi struktur baxımından norma sayılmalıdır.

Qrammatik cəhətdən zaman şəkilçiləri ilə təchiz olunan monolitlərdə də analogi vəziyyət müşahidə edilir. Belə ki, bu cür mürəkkəb sözlərdə komponentlərin hansı zaman şəkilçisi ilə işlənməsindən asılı olmayaraq onlar felə aid zaman bildirmək keyfiyyətini itməklə ad nitq hissəsi kimi funksionallaşır. Belə monolitlərə dair aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *gedər-gəlməz*, *görməzə-bilməzə*, (qeyri-qəti gələcəyin inkarı), *qırdı-qaçdı*, *dedi-qodu*, *öldü-qaldı*, (şühudi keçmiş), *gəldi-gedər* (qeyri-qəti gələcək) və s.

Bu nümunələrdəki monolitlər də müvafiq ifadələrlə birlikdə işləndikdə onların ad funksiyası aydın müşahidə edilir. *Gedər-gəlməz yer* (sifət), *görməzə-bilməzə getmək* (zərf), *qırdı-qaçdı adam* (sifət), *dedi-qodu yayan* (isim), *öldü-qaldısı bilinməz* (isim), *gəldi-gedər adam* (sifət).

2. Yanaşma yolu ilə formalaşan monolit sözlər.

Yanaşma yolu ilə formalaşan monolit sözlər Azərbaycan dilində daha zəngindir. Onları öz daxili quruluşuna görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) cümlə şəkilindəki monolitlər:

Cümlə şəkilindəki monolitlər dildə zaman-zaman nitqin təsiri ilə öz funksiyasını dəyişdirib mürəkkəb söz şəklinə düşmüş vahidlərdən ibarətdir. Belə monolitlər özlərinin struktur tərkibinə görə inkorporasiya səviyyəli vahidlər sırasına daxil edilə bilər. Elmi tədqiqatlardan da məlum olduğuna görə inkorporlaşmada bir neçə cümlə üzvü birləşərək monolit bir formaya düşür və cümlə səviyyəsində işlədilir. Azərbaycan dilindəki cümlə monolitləri isə artıq cümlə kimi öz sintaktik funksiyasını itirərək mürəkkəb söz şəklində formalaşma mərhələsini keçirmişdir: *hacımənəbax*, *hacıbəribax*, *hacıyatmaz*, *alışdımyandım*, *buküçəmənədargəlidir*, *əlinivurma gendədur* (parça növləri). Bu nümunələrdə qrammatik cəhətdən *hacımənəbax*, *hacıbəribax*, *gendədur* sözləri əmr formasının ikinci şəxsinin təkini, *hacıyatmaz* sözü qeyri-qəti gələcək zamanın inkarını, *alışdımyandım*, mühiti keçmiş zamanın birinci şəxsinin təkini, *buküçəmənədargəlidir* sözü isə indiki zamanın üçüncü şəxsinin təkini bildirir. Ancaq onlar monolitləşdiyi üçün qrammatik əlamət formal göstərici kimi işlədilir.

b) söz birləşməsi şəkilindəki monolitlər.

Yanaşma yolu ilə əmələ gələn söz birləşməsi strukturuna uyğun monolitlərdə artıq yanaşma əlaməti nitqə görə birləşmə ilə əvəz olunmuşdur. Belə monolitlər öz qrammatik funksiyasını dəyişdiyi kimi nominativ mənalərini də dəyişmiş olurlar: *qarayol* (cəhənnəm), *qaragün* (məşəqqət), *qarabaş* (kölə qadın), *qarabatdaq* (quş), *qaradolaq* (oğlan), *qarasaqqal* (cavan),

ağsaqqal, (ehtiram edilən yaşlı kişi), *qaraçuxa* (xəyal), *qılquyruq* (ördək), *qırxbuğum* (buğda), *qırxayaq* (həşərat), *darqursaq* (hövsələsiz), *dargöz* (paxıl), *daşürək* (qəddar), *qayışbaldır* (cin, əcinnə, şeytan), *ağzıbir* (bütöv, möhkəm), *ağzıboş* (sözcəzdiren), *ağzıbütöv* (etibarlı), *ağzıqara* (canavar), *ağziyəri* (narazı), *ağziyirtıq* (boşboğaz), *ağgünlü* (xoşbəxt), *acıgöz* (həris), *ağciyər* (qorxaq), *yaşılbaş* (ördək), *diribaş* (qoçaq, cəld), *dördgöz* (qorxaq), *quşbeyin* (ağılsız, düşüncəsiz), *istiot* (ədviyyat), *təkəsaqqal* (kosa) və s.

Birinci növ təyini söz birləşməsi strukturuna uyğun formalaşan monolit mürəkkəb sözlərin bir qismini də ikinci tərəfi fellə ifadə olunan vahidlər təşkil edir. Bu cür mürəkkəb sözlərdə də simvollaşmış yeni məna bildirilir: *itotaran* (avara, işsiz), *yelapardı*, *yelaparan* (yüngül), *yerəbaxan* (çoxbilmiş), *sözcəzdiren* (xəbərçi), *sözcötürməz* (qaba), *sözükeçən* (nüfuzlu), *ürəkaçan* (sevindirici), *məməyeyən* (böyük), *küpagirən* (cadugər), *beşatılan* (tüfəng), *qurdboğan* (bitgi), *daban-basdı*, *dabanbasaraq* (iti, cəld), *ağılasığmaz* (qeyri-adi), *bacadandüşmə* (hazır), *ityatan* (iri qab) və s.

3. İdarə yolu ilə formalaşan monolit sözlər

İdarə yolu ilə formalaşan monolit mürəkkəb sözlərin böyük əksəriyyətini ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklindəki vahidlər təşkil edir. Birləşmənin özü vahid bir tərkib kimi, simvolik-məcəzi mənalılıq bildirir. Belə mənalılığı aşağıdakı kimi, nümunələrdə müşahidə etmək olar: *qazayağı* (tibki), *qəlyanaltı* (səhər yeməyi), *qarğıdalı* (bitki), *quzuqulağı*, (bitki), *dəvədabanı* (bitki), *danadışi* (həşərat), *dəvəquşu* (quş), *gözucu*, *ağızucu* (ötəri), *barmaqarası* (etinasız), *ayaqqabı* (geyim), *ayıpəncəsi* (bitki), *quşəppəyi* (bitki), *ışıqucu* (ümid), *gözaltı* (seçim), *kisədibi* (qalığ vəsait) və s.

Azərbaycan dilində təyini söz birləşməsi strukturundakı vahidlərin bazasında zəngin monolit potensialı formalaşmışdır. Onların bir qismini də birinci tərəfi üçüncü şəxs mənsubiyyət şəkilçisi təsəvvürü yaradan elementlərlə ifadə olunmuş monolitlər təşkil edir. Dilçilik ədəbiyyatında belə sözlər ya tək tərəfli təyini söz birləşməsi kimi adlandırılır, ya da təyini söz birləşmələrinə daxil olmayan söz birləşmələri kimi təqdim edilir¹.

Azərbaycan dilində belə sözlərə aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *əliağır* (xeyirverməz), *əliaçıq* (səxavətli), *əliboş* (kasıb), *əliyüngül* (imkanlı), *əliuzun* (uğurlu), *diligödək* (günahkar), *qanısoyuq* (adama yovuşmaz), *boynuyoğun* (arsız), *boynubükük* (çarəsiz), *başıqapazlı* (fəqir), *qəlbisınıq* (incik), *qəlbinazik* (həssas), *üzüyumuşaq* (həlim), *üzüdənük* (etibarsız), *gözüaçıq* (fərasətli) və s.

Monolitlərin nominativ mənadan uzaqlaşib simvolik-məcəzi mənə bildirməsi mücərrəd təfəkkürün inkişafı ilə bağlıdır. Nitq mədəniyyətinin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti olan belə sözlərin tədqiqi, təhlili və tədrisi dilçiliyin aktual məsələlərindən biri kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Metaforizmlər

Sintaktik yolla düzələn mürəkkəb sözlərin içərisində metaforizmlərin xüsusi yeri vardır. Metafora mürəkkəb sözlərin yaranmasının, formalaşmasının və stabilləşməsinin təməlinə çevrilən vacib əlamətlərdən biridir. Metaforik əlamət əsasında formalaşan mürəkkəb sözlərdə qrammatik və sintaktik vasitələr mövcud olsa da onlar əslində artıq öz funksiyallığını itirmiş əlamətlər təəssüratı yaradır. Belə sözlərin formalaşmasında

¹ Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri- «Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)», Bakı, «Azərtədrisnəşr». 1962.s.79.

metaforik əlamət əvvələ keçir və aparıcı xarakterə malik olur. Mürəkkəb sözlərin formalaşması prosesində metafora heç bir xüsusi əlamətlə öz mövcudluğunu təcəssüm etdirmir. *Metafora* belə bir xüsusi vasitə kimi formalaşır ki, qrammatik əlaqə və vasitələri üstələməklə gizli şəkildə yeni bir əlaqə vasitəsinə çevrilir. Metafora sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur. Metafora elə bir ifadə vasitəsidir ki, gizli uyğunlaşmaya səbəb olur, sözləri məcazi mənalar əsasında bir-birinə obrazlılıqla yaxınlaşdırır¹.

Mürəkkəb quruluşlu metaforizmlərin formalaşmasında iki aparıcı istiqamət müşahidə olunur. Birincisi, eyni sintaktik tərkibli vahidlərin bazasında yeni mənalı ifadə vasitələrinin formalaşdırılması, ikincisi isə şifahi nitqdə, bədii-estetik nümunələrdə, həmçinin, sosial-siyasi və ictimai məzmunlu mətnlərdə zəruri obrazlaşma və intensivləşmə yaradılmasına olan tələbatdır².

Mürəkkəb metaforizmləri daxili quruluşuna və mənə xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Mürəkkəb metaforizmlərin struktur xüsusiyyətləri

1. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində formalaşan mürəkkəb metaforizmlər

Mürəkkəb quruluşlu metaforizmlərin əsas xüsusiyyətlərini və səciyyəvi əlamətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

a) təyin və təyinolunandan ibarət olan birləşmələr şəklindəki metaforizmlər: boşboğaz, qaytanqaş, qalınqabırqa, qarabaş, qarabəxt, qaraqabaq, qaradaban, qaradolaq, qarayara, qarayaxa, qarayol, qarakağız, qaragün, qaramal, qarasaqqal,

¹ Словарь иностранных слов. М., «Наука», 1989, с.314.

² Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşr, 1960, s.27-35.

qaraqura, qasqabaq, qələmqaş, qəmərüz, qızılağac, qızılazar, qaraazar, qızılayaq, qızılbalıq, qızılbaş, qızılboğaz, ağacayaq, qızılquyruq, qızılgöz, qılbaş, qılboğaz, iynəyarpaq, qırğıburun, əlbir, dilbir, qırxayaq, qırxbuğum, qıfılənd, qozbel, diribaş, dördgöz, dördyol, sadəqəlb, sarıköynək, iynəyarpaq, şələquyruq, dargöz, danabaş, dikbaş, dikdaban, ağsınal, qarasapal, ayqabaq, acgöz və s.

b) birinci tərəfi təyinedici sözlərlə, ikinci tərəfi düzəltmə sifətlərlə ifadə olunan metaforizmlər: *beşgözlü, dördəlli, onəlli, qələmqaşlı, ayüzlü, şirindilli, daşqəlbli, düzqamətli, sadəqəlbli, daşürəkli, dirigözlü, dikbaşlı, acıdilli, ayqabaqlı, gülüzlü* və s.

c) birinci tərəfi təyinedici sözlərlə, ikinci tərəfi ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərlə ifadə olunan metaforizmlər: Belə sözlərə aid aşağıdakı nümunələr misal göstərilə bilər: *bığaltı, ayaqqabı, qarğıdalı, qarğadili, qarınqulu, qəlyanaltı, yüzbaşı, onbaşı, minbaşı, qəhvəaltı, quzuqulağı, qoyunqulağı, maldili, qoçuğaşı, dilucu, dilcavabı, dodaqaltı, evarası, yolüstü, oğrubaşı, ürək dolusu, xoruzgülü, itburnu, quşəppəyi, itdirsəyi, işıqucu, yazbaşı, yazqabağı, quşbaşı, quşüzümü, dəvədabanı, atüstü* və s.

ç) birinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi oxşar elementlə ifadə edilən, ikinci tərəfində təyinolunan söz işlənən metaforizmlər. Belə söz birləşmələri Azərbaycan dilində çoxdur¹

Azərbaycan dilində emosionallıq cəhətdən təyini söz birləşmələrindən fərqlənən belə söz birləşmələri öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bunlara aid aşağıdakı kimi nümunələri misal göstərmək olar: *ağzıbir, sözübir, dilibir, ağzıbütöv, ağzıqara,*

¹ Hüseynzadə M. Azərbaycan dilində təktərkibli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. «ADU». Bakı, 1957, s.5.

ağziyava, ağziyırtıq, ağzıkəsərli, başıpozuq, ağziyüngül, ağzısıürüşkən, başıbağlı, başıyuxarı, üzügülər, arxasıbərk, sözübütöv, başıboş, başıaşağı, başıalovlu, boynubükük, qanıqara, gözütöx, qolubağlı, gözüyumu, diligödək, diliuzun və s.

d) *birinci tərəfi təyinedici sözlə, ikinci tərəfi feli-sifət feldən ad düzəldən və ya zaman şəkilçiləri qəbul etmiş sözlərlə ifadə edilən mürəkkəb metaforizmlər: ağlčkəsməz, ağlasığmaz, ağlabatmaz, aravuran, araqarışdıran, aradüzəldən, bacadandüşmə, başdansovdu, başıpozuq, boğazadöymə, qantökmə, qaradinməz, qarasoran, qəlbıqırıq, dilbilməz, dilədəyər, evyıxan, ələbaxım, gözəgörünməz, gözdəymə, ürəkverici, ityatan, itarparan, itoynadan, gəlinboğan və s.*

e) *təkrarşəkilli sözlərin iştirakı ilə düzələn mürəkkəb metaforizmlər: acı-acı, var-gəl, var-yox, dilli-ağızlı, dilsiz-ağızsız, ölüm-dirim, ölüm-itim, çək-çevir, işsiz-gücsüz, gəldi-gedər və s.*

Mürəkkəb metaforizmlərin mənə xüsusiyyətləri.

Mürəkkəb metaforizmlərin mənə xüsusiyyətləri məcazlanmaya əsaslanır və özünəməxsus zənginliklə təcəssüm olunur. Onların mənə xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

a) *tərəflərinin hər ikisində nominativ mənə təsəvvür edilən, ancaq bütövlükdə məcazi mənada işlədilən metaforizmlər: ağbirçək (ehtiram göstərilən yaşlı qadın), ağsaqqal (ehtiram göstərilən yaşlı kişi), qarasaqqal (ehtiram göstərilən cavan adam), ağziqara (canavar), qaradolaq (oğlan), qırmızıdolaq (qız), qoluzorlu (ehtiram bilməyən), boynuyoğun (arsız), işsiz-gücsüz (avara).*

b) *tərəflərinin birində məcazlaşma baş verən mürəkkəb metaforizmlər: ağbaş (araq şüşəsi), ağzıbərk (sirsaxlayan), ağzıbir (bütöv, sadıq), ağzıboş (çoxdanışan), ağzıdağınıq*

(söyüşcül), *ağziəyri* (narazılıq edən), *ağzucu* (ötəri), *ayaqüstü* (tələsik), *başıboş* (ağılsız), *qaramal* (inək, camış), *qarinqulu* (çox yeyən), *qılboğaz* (boğazı nazik), *qırxayaq* (həşərat), *qozbel* (donqar), *dilucu* (ötəri), *ələbaxım* (müftəxor), *sözükeçən* (hörmətli, nüfuzlu). Nümunə gətirilən bu sözlərdə birinci tərəflər qismən öz müstəqilliyini saxlayır. Ancaq məcazlaşmada bu komponentlər ikinci komponentlə birlikdə metaforun balanslaşma təşkil edir.

c) *tərəflərin hər ikisində məcazlaşma baş verən mürəkkəb metaforizmlər*: *başıqapazlı* (fəqir), *başialovlu* (həyəcanlı), *başıpozuq* (nəzarətsiz), *arxasitək* (himayədarlığı olan), *boğazadöymə* (yoxsulluq), *boynuburuq* (çarəsiz), *qanıçək* (qəddar), *qanıacı* (bədxasiyyət), *qanıqara* (kefsiz), *qanısoyuq* (etinasız, adamayovuşmaz), *qanışirin* (mehriban), *qaradaban* (uğursuz), *qarayol* (cəhənnəm), *qaragün* (bədbəxt), *qəlbiqara* (qısqanc), *itotaran* (avara, sərgərdan), *ışıqucu* (ümid), *itoynadan* (məzhəkəçi), *gendədur* (parça), *gəlinbarmağı* (üzüm), *qulaqkəsmək* (aldatmaq), *acgöz* (həris) və s.

ç) *sinonim məna bildirən mürəkkəb metaforizmlər*: *quşurək –ağürək-ağciyər-gözüdürd* (qorxaq), *ayaqüstü-atüstü* (tələsik), *boynuburuq-boynubükük* (çarəsiz), *boşboğaz-ağziyurtıq –ağziyöyçək* (çox danışan), *ağzıbərək –ağzıbir* (etibarlı), *ağziyurtıq-ağziyərtov* (hərzə danışan), *ağzişəkərli-ağzişəkər* (nüfuzlu, zabitəli), *alınacıq-xoşsifət-açıqürəkli* (mehriban), *bacadandüşmə-göydəndüşmə* (hazır), *ağzucu-dodaqucu-dilucu* (ötəri), *ətiacı-qanıacı* (adamayovuşmaz), *gönüqalın-qalınqabırğa* (həssas olmayan), *acgöz-qarinqulu* (doymayan), *dinməz-söyləməz-qaradinməz-dilsiz-ağızsız* (fağır), *qaytanqaş-qələmqaş* (qaşınazik) və s.

d) *omonimlik bildirən mürəkkəb metaforizmlər*: *ağbaş* (saçı ağarmış, yaşlı) – *ağbaş* (araq), *abirçək* (birçəyi ağarmış qadın)-

ağbirçək (ehtiram göstərilən yaşlı qadın), *ağzıqara* (ağzının rəngi qara olan) –*ağzıqara* (canavar), *ağızucu* (ötəri) –*ağızucu* (etinasız), *ağır ayaq* (ləng, tənbel)–*ağırayaq* (hamilə), *başıboş* (ağılsız)–*başıboş* (ərsiz qadın), *boyudolu* (canlı, kök)–*boyudolu* (hamilə), *qayışbaldır* (nazıkbaldır)–*qayışbaldır* (cin, əcinnə), *diliuzun* (razı)–*diliuzun* (çoxdanışan), *dodaqucu* (saymazıyana)–*dodaqucu* (ötəri), *gözəgörünməz* (gizlin)– *gözəgörünməz* (ilahi varlıq), *üstüörtülü* (bağlı)–*üstüörtülü* (xəlvət) və s.

e) *antonim mənalı mürəkkəb metaforizmlər*: *əlidolu* (imkanlı), *əliboş* (yoxsul, fəqir), *qanıacı* (adamayovuşmaz), *qanışirin* (mehriban), *qaragünlü* (bədbəxt), *ağgünlü* (xoşbəxt), *qarasaqqal* (cavan), *ağsaqqal* (yaşlı), *gözütöx* (təmənnəsiz) *gözüac* (həris), *diliacı* (bədxasiyyət), *dilişirin* (xoşxasiyyət), *əliağır* (xəbis)–*əliyüngül* (xeyirxah), *gözüaçıq* (fərasətli), *gözübağlı* (fərasətsiz), *ürəyiyumşaq* (həlim), *ürəyidaş* (qəddar), *ürəkaçan* (xoşagəlimli), *ürəksıxan* (kədərli), *ağırayaq* (tənbel), *yüngüləyaq* (cəld, qoçaq), *ağırxasiyyət* (təmkinli), *yüngülxasiyyət* (bayağı), *acıdil* (bədxasiyyət), *şirindil* (xoşxasiyyət) və s.

Mürəkkəb metaforizmlərin tədqiqi, təhlili və tədrisi dilimizin söz ehtiyatlarının, semantik potensialının, həmçinin, üslubi-emosional təbiətinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Mürəkkəb metaforizmlərin öyrənilməsi həm də nitq mədəniyyətinin formalaşması və normalarının stabilləşdirilməsi baxımından maraq doğurur.

Hibridlər

Azərbaycan dilində sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlərin bir qismini hibrid leksemlər təşkil edir. Hibrid sözlər başqa-başqa dillərə məxsus olan sözlərin yanaşması və birləşməsi əsasında formalaşır. Hibrid termini mənşəcə latın dilinə (hibrida) məxsusdur. Mənası müxtəlifcinsli növlərin birləşməsindən və

çarpazlaşmasından əmələ gələn məhsul kimi başa düşülür. Hibrid termini daha çox təbiət elmlərində, xüsusən, biologiyada və botanikada geniş işlədilir. Dilçiliyə də bu termin təbiət elmlərindən alınaraq tətbiq edilir. Hibrid termini dilçilikdə özünü mənaca tamamilə doğruldur. Çünki hər bir dildə başqa-başqa dillərin elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Onların birləşməsi və yanlaşması yolu ilə söz düzəldilməsi isə istisna deyildir. Dilçilikdə, hətta hibrid terminindən «hibrid dillər» anlayışını ifadə etmək üçün də istifadə edilir. Afat Qurbanov «hibrid dillər» anlayışı ilə əlaqədar yazır ki, «hibrid dillər cəmiyyətin ayrı-ayrı milli tərkib nümayəndələrinin iqtisadi, siyasi və digər əlamətləri ilə bağlı formalaşır. Hibrid dillər adi ünsiyyət, əlaqə üçün yaradılmışdır. Məsələn, hind okeanı adalarında əmələ gəlmiş hibrid dillər, əsasən, ingilis, fransız, ispan, portuqal və holland dillərinin materiallarından istifadə edib yerli əhali ilə danışmaq, müxtəlif sahələrdə əlaqə yaratmaq nəticəsində əmələ gəlmişdir¹.

Azərbaycan dilinə tarixən ərəb-fars dillərindən müxtəlif fəaliyyət sahələrinə dair sözlər daxil olunmuşdur. XIX əsrdən Azərbaycan dilinə rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərində işlənən sözlər daxil olmağa başlamışdır. Müasir dövrdə Azərbaycanın Avropa məkanı ilə inteqrasiya mühiti genişlənməyə başlamışdır. Odur ki, Azərbaycan dilinə Avropa dillərindən, artıq, sözlər qlobal informasiya mühitində müstəqil şəkildə keçə bilər.

Azərbaycan dilindəki hibrid mürəkkəb sözləri öz mənşə tərkibinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Azərbaycan və rus-Avropa mənşəli sözlər

¹ Qurbanov A. Ümumi dilçilik II c. Bakı, «Maarif», 1989. s.259-260.

2. Azərbaycan və ərəb-fars mənşəli sözlər
3. Rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli sözlər
4. Azərbaycan-rus-Avropa-ərəb-fars mənşəli sözlər

Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə daxil olan Avropa sözləri rus dilində həmin dilin daxili tələblərinə uyğunlaşdığından Azərbaycan dilində də onlar çox zaman rus dilindən daxil olan alınmalar kimi qəbul edilmişdir¹.

Eyni arqumenti ərəb-fars alınmalarına da şamil etmək mümkündür. Belə ki, uzun tarixi dövrlər ərzində Azərbaycan dili ərəb və fars dilləri ilə kontaktda olmuşdur. Bu kontaktın bazasında ictimai-siyasi, mədəni-məişət və əməli fəaliyyət sahələri durduğu kimi əxlaqi, etik, dini və ideoloji amillər də aparıcı yer tutmuşdur. Ərəb-fars alınmaları artıq öz keçidini XX əsrin əvvəllərindən başa vurmuşdur. Çünki həmin dillər Azərbaycan dili üçün öz informasiya əhəmiyyətini, demək olar ki, itirmişdir.

Azərbaycan dilindəki mürəkkəb hibrid sözləri öz quruluşuna və mənşə tərkibinin ənənəviliyinə müvafiq olaraq aşağıdakı kimi təhlil etmək olar:

1. Azərbaycan və rus-Avropa mənşəli sözlər

a) birinci tərəfi Azərbaycan dili elementi ilə ifadə olunanlar: *yarımstansiya, altproqram, altsistem, aşağımalekulyar*.

İsmi hibrid sözlərin digər bir qismi əlavəli mürəkkəb sözlərdən ibarətdir: *boru-prokat, böyrək-aorta, buxar-trubin, tıxac-kalibr, dəmir-beton* və s. Bu tipli hibrid sözlər ona görə əlavəli mürəkkəb sözlər adlandırılır ki, onların birinci tərəfi əslində, ikinci tərəfin mənasını tamamlamağa xidmət edən əlavə

¹ Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm», 1973. s. 146.

kimi işlədilir¹.

Birinci tərəfi Azərbaycan dili elementi ilə ifadə edilən hibrid sözlərin mühüm bir qismi atributiv funksiya daşıyan sözlərdən və ya düzəltmə sifətlərdən ibarət olur: *azvibrasiyalı, azvoltlu, azkarbonlu, azkomponentli, azkonsentratlı, azkontrastlı, azmetrajlı, qısametrajlı, altivalentli, altıkorpuslu, alçaqvoltlu, açıqtipli, aşağıvalentli, aşağıvoltlu, beşverstlik, beşvalentli, beşqramlı, beşelektrodlu, beşkiloqramlıq, beşkorpuslu, beşmetrlik, beşlampalı, beştonluq, birbloklı, biratomlu, birbriqadalı, birvalentli, birvintli, birkadrılı, qısafokuslu, çoxvalentli, çoxseriyalı, çoxtirajlı, yüksəkvoltlu.*

b) birinci tərəfi rus-Avropa elementləri ilə ifadə olunanlar:

Belə sözlərin ikinci tərəfi rus dili variantındakı ikinci hissənin Azərbaycan dilindəki adekvatı və ya qarşılığı kimi işlədilir. Bunlar, bəzi hallarda, kalka və ya yarımkalka da adlandırılır. Belə mürəkkəb sözlərə dair aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: *avtoqoşqu, avtodayanacaq, avtodərnək, avtodükən, aviabirləşmə, aviayanacaq, avtoyürüş, avtoçən, avtodüşərgə, avtoqatar, avtoqələm, radioqovşaq, radioqurğu, fotosərgi, veloyürüş, videoyazı, videotezlik, aerokirşə, aerosəpin, aerosüzgəc* və s.

Birinci tərəfi rus-Avropa mənşəli hibrid sözlərin digər bir qismi isə əlavəli mürəkkəb söz şəklindəki ifadə vasitələrindən ibarətdir: *aqrar-əmək, aqrar-kənd, aqronom-üzümçü, aqronom-tərəvəzçi, vaqon-ev, vakuum-süzgəc, vakkum-əyləc, vertikal-burğu, qamma-dəmir, alfa-zərrə, alfa-dəmir, amorf-kömür, anti-göbələk, beta-dəmir, aqronom-arıçı* və s.

Birinci tərəfi rus-Avropa elementləri ilə ifadə olunan hibrid

¹ Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşr, 1960, s.156.

şəhərsayağı, sarıvarı, vaxtaşırı, həftəşırı, xalqlararası və s.

3. *Rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli sözlər: elektrocərrahiyyə, stereosəkil, hidroinşaat, abrazav-maye, aviainşaat, aviakəşfiyyat, aviaməlumat, aviamüəssisə, aviamütəxəssis, aviamühərrik, avianəqliyyat, aviasəyahət, aviaxətt, avtonəqliyyat, aqrar-iqtisadi, aqrar-istehsal, aqrar-sənaye, aqrar-texniki, aqrar-xammal, aqrobədi, aqroqayda, aqroməktəb, aqrosənaye, aqroşəhər, admiral-mühəndis, aéroiqlim, aéroşəkil, alfa-hissəcik, anti-maddə, antinüvə, antihəqiqət, anticism, zooməntəqə, zoomağaza, videonəzarət və s.*

Rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli hibrid sözlər Azərbaycan dilində daha çox isim kimi formalaşmışdır. Müəyyən məqamlarda isə bu tipli mürəkkəb sözlər aributiv səciyyə də daşıya bilər (*aqrar-iqtisadi həyat, aqrar-texniki vəziyyət, aqrar-sənaye məhsulları və s.*).

4. *Azərbaycan-rus-Avropa və ərəb-fars mənşəli sözlər. Aviamühərrik-qayıрма, aviacyhazqayıрма, aérofotoşəkilçəkmə, bioidarəedici, bioidarəolunan, fotoşəkilçəkmə və s.*

Bu tipli hibrid sözlər kəmiyyət etibarı ilə nisbətən azlıq təşkil edir. Ancaq sahələrarası inteqrasiya şəbəkəsi genişləndikcə bu cür hibridlərin ponetsialının artacağı istisna sayılmamalıdır.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, hibrid mürəkkəb sözlərin tədqiqi, təhlili və tədrisi həmin tipli söz və terminlərin orfoepik və orfoqrafik normalarının müəyyənləşdirilməsi, dəqiqəşdirilməsi və stabilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətliyədir. Azərbaycan dilində hibrid sözlərin potensialı artıqca onların norma baxımından qaydaya salınması tələbatı da ortaya çıxır. Bu tələbatın ödənilməsi işinin normaya uyğunlaşdırılması terminoloji lüğətlərin hazırlanması işində də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilən ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev A., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. 4 cildə, IV cild, sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 424 s; s.75-76.
2. Abdullayev A. Nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti haqqında. Bakı. «Azərbaycan Dövlət Nəşr», 1968, s.120.
3. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, Maarif, 1984, 390 s; s. 26-80.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, «Lider nəşriyyatı» 2004, s.18, 20, 21, 34, 46, 50,63.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
6. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı. Bakı, «Elm», 1970, s.91
7. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, «Azərbaycan SSR EA nəşr», 1964, s.400-401.
8. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı. 1967, 282 s; s. 25.
9. Azərbaycan dilinin yeni orfoepiya normalarının mübahisəli bəndləri ilə bağlı yekun müzakirə keçirilib: science.gov.az/az/news/open/22846
10. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il. № 175 e-qanun.qanun.az/frogework/47674.
11. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”. II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 səh.
12. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, III c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 səh.
13. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, IV c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 səh.
14. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
15. “Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı.

- Bakı şəhəri, 18 iyun 2021-ci il. № 175 e-qanun.az/frogewark/47674.
16. Azərbaycan dilinin yeni orfoepiya normalarının mübahisəli bəndləri ilə bağlı yekun müzakirə keçirilib: Science.gov.az/az/news/open/22846. 23.11.2022.
 17. Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 252 s; s.7-55.
 18. Bayramov İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. Bakı, «Maarif», 2011, s.70-72.
 19. Bayramov Y. Orfoepiya normalarıyla dəyişiklik: www.yeniazərbaycan.com/sosial/e/77383 ah.html. 24.11.2022.
 20. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, «Maarif», 1978, s.70-72.
 21. Budaqova Z., Rüstəmov R. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, Elm, 1977, 134 s;
 22. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 192 s; s.159.
 23. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, 1970, 192 s; s.152-153.
 24. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU nəşr, 1960, s.156.
 25. Cəfərov N. Yazı mədəniyyətinin durğu işarələri. “Azərbaycan” qəzeti, 23 fevral, 2018-ci il. scieme.gov.az/az/news/open/7465.
 26. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s; s.34-53.
 27. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s; s.104.
 28. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 256 s; s. 151; 197.
 29. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 2 hissədə, I h., Bakı, Maarif, 1979, 267 s; s.11.
 30. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s; s.55.

31. Dəmirçizadə Ə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, «Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun nəşr.», 1959, s.147.
32. Elcan. Durğu işarələri: harada istifadə etməli? “Kaspi” qəzeti, 8 yanvar, 2010, s.9.
33. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, Mütərcim, 2007, 120 s; s.19.
34. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, Mütərcim, 2007, 120 s; s.20.
35. Əfəndizadə Ə. Orfoqrafiya-orfoepiya-qrammatika lüğəti. Bakı, maarif, 1983, 89 s; s.9, 11, 14, 15, 17.
36. Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı, «Maarif», 1976, I c . s.42-44.
37. Füzuli M. Qitələr, əsərləri. 6 cildə, I c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 400 s; s.362.
38. Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 336 s; s.109.
39. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan, 2005, 452 s; s.6.
40. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, «Maarif», 1988, s.160-167.
41. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya.Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 280 s; s.16.
42. Hüseynzadə M. Azərbaycan dilində təktərkipli və mürəkkəb təyini söz birləşmələri. «ADU». Bakı, 1957, s.5.
43. Hüseynov M., Qulamoğlu N. Durğu işarələrindən istifadənin xüsusi halları. Bakı, Elm və təhsil, 2023, 129 s.
44. Hüseynova M., Şulamoğlu N. Durğu işarələrindən istifadənin xüsusi halları. Bakı, Elm və təhsil, 2023, 129 s.
45. Hüseynzadə M. Təyini söz birləşmələri- «Müasir Azərbaycan dili (sintaksis)», Bakı, «Azərtədrisnəşr». 1962.s.79.
46. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Fonetika, yazı, əlifba, qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya. Bakı, Nurlan, 2007, 310 s; s.147.

47. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sitaksis. Bakı, Adiloğlu, 2017, 428 s; s. 200.
48. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Nurlan, 2007, 310 s; s.66-86.
49. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası, 2 hissədə, I h., Bakı, Nurlan, 2007, 280 s; s.109.
50. Xəlilov Buludxan. Dilçiliyin qayğıları- «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi». Bakı, 2008, № 2. s. 4.
51. Xəlilov Buludxan. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı. «Nurlan», 2008, s. 444. 397-398 s.
52. İsmayilov R., Zahidov Ş., Nurullayev Ü., Xanaliyeva A. Azərbaycan dilinin Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. I h., Bakı, SN Poliqraf MMC, 2003, 83 s; s.50-53.
53. İsmayilov P., Cəfərov D., Xudiyeva G., Qasimova X. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün Azərbaycan dilində (tədris dili) fənni üzrə dərslik. Bakı, Altun kitab, 2020, 202 s; s.52.
54. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, «Azərbaycan Dövlət nəşr», 1962- s.14.
55. Kərimov B. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, Adiloğlu, 2017, 428 s; s. 398-417.
56. Kərimov Y. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, «Nasir» nəşr. 2005. s.397.
57. Kazimov İ. Dildə məcburiliyə köklənən qaydalar mütləq gözlənilməlidir. //Palitr qəzeti, 2018, 22 noyabr, s.25.
58. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sitaksis. Bakı, Təhsil, 2007, 496 s; s. 205-206.
59. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. 2 cildə, II cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005,472 s.
60. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm», 1973. s. 146.
61. Qurbanov A. Ümumi dilçilik II c. Bakı, «Maarif», 1989. s.259-260.
62. Maqsudov E. Azərbaycan dilindəki bəzi sözlərin türk mənşəli qarışmaları haqqında. – «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi».

- Bakı, 2011, № 4, s.84.
63. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi nəşr MMC, 2019, 35 s; s.55-68.
 64. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2014, 240 s;
 65. Məmmədli İ və başqa... Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 276 s;
 66. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər. Bakı, Elm, 2008, 256 səh.
 67. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2014, 240 s.
 68. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, Zərdabi LTD, 2019, 352 s; s.67.
 69. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cildə, I c., Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 664 s; s.105.
 70. Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Bakı, Elm, 2002, 304 s; s.26.
 71. Məmmədli M. Durğu işarələrinin yazıda işlənmə məamları haqqında: [kayzen.az/blog/ /Azərbaycan-dili/ 18595/durğu-işarələrinin-yazıda-işlənməsi-məqamları-haqqında-html](http://kayzen.az/blog/Azərbaycan-dili/18595/durğu-işarələrinin-yazıda-işlənməsi-məqamları-haqqında-html). 23 fevral, 2016.
 72. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. OKA Ofset Nəşriyyat-Poliqrafiya Şirkəti. Bakı, 2005, 316 s; s.261.
 73. Nümunələrin verilməsində aşağıda adları göstərilən lüğətlərdən istifadə edilmişdir: “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti” I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
 74. Nümunələr aşağıdakı mənbələrdən götürülmüşdür: Məhərrəmli Q. Mediada işlənən alınma sözlər. Bakı, Elm, 2008, 256 s;
 75. Numunələr bu mənbədən götürülmüşdür: Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə, I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 416 s.
 76. Paşayev A. İnteraktiv metodların tətbiqinə dair- «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi». Bakı, 2006, № 1, s. 389-391.
 77. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966,

- s. 40.
78. Vazeh M.Ş. Nəğmələr. Bakı, Şərq-Qərb, 2004, 96 s; s.58.
79. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 416 s; s. 24.
80. Şirəliyev M.Ş., Məmmədov M.B (redaktorlar) Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, Elm, 1983, 144 s; s. 10.
81. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 320 s; s.93-220.
82. Yusifov M. Linqvistik tipologiya. Bakı, Elm və təhsil, 2017, 184 s; s.90-91.
83. Yusifov M. Nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 432 s; s. 108.
84. Yusifov Mübariz. Türkologiyaya giriş. Bakı, «Nurlan». 2001, s.152-163.
85. Yusifov M.İ. Dövlətçilik və dil. Bakı, Nurlan, 2004, 176 s; s. 124.
86. Yusifov M., Adilov R. Azərbaycan dili. Gəncə, İrşad mərkəzi, 1996, 139 s. s.39-40.
87. Yusifov Mübariz. Fonetik söz yaradıcılığında analitizmin izləri. «Filologiya məsələləri». Bakı, «Elm və təhsil», 2011, s. 150-156.
88. Yusifov Mübariz. Türk dillərində kök sözlərin fonomorfologiyası (kök törəmələri). Gəncə, «Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutu», 1995, s. 66.

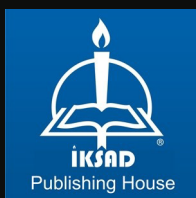
Rus dilində

89. Алекперов А.К. Лексическое значение в семасиологической структуре слова//Советская тюркология, 1976, № 2, с.35-37.
90. Будагова З.И. О глагольной энантиосемии в азербайджанском языке. «Изв. АН. Азерб ССР» (серия лит. языка и искусство) Баку, 1977, № 4, с.56-57.
91. Ганиев Ф.А. Фонетическое словообразование в татарском языке. Казань. «Татар кн. изд-во». 1973, с. 3-38.
92. Древнетюркский словарь. Ленинград, Наука, 1969, 676с; с. 1, 216, 375.

93. Джафаров С. Фонетическая структура первичных слов в тюркских языках (на материале азербайджанского языке). «S.M.Kirov adına ADU-nun Elmi əsərləri», Dil və ədəbiyyat ser, 1972, s. 11-13.
94. Дмитриев Н.К. Парные словосочетания в башкирском языке. «Изв. АН. СССР (отд. гуманитарных наук). М., 1930, № 7. с.502-503.
95. Кажибеков. Е.З. Глагольно - именная корреляция гомогонных корней в тюркских языках. Алма-Ата. «Наука». 1985, с. 77-245.
96. Нагаев А.А. Чередование звуков как средства словообразование (на материале узбекского и некоторые других тюркских языков). Автореф. канд. филол. наук. Самарканд. 1969, с. 26.
97. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. (Семантический анализ против их ложности в лексике). М., «Наука», 1973, с.304.
98. Пелевина Н.Ф. О симантизации звуковой стороны художественного текста- «Вопросы семантики». Ленинград, сб. научн. тр. 1976, с. 88.
99. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М. «Аспект пресс». 1996, с.147.
100. Словарь иностранных слов. М., «Наука», 1989, с.314.
101. Садвакасов Г. Имеется- ли в современном уйгурском языке фонетической способ словообразование. «Советская тюркология». 1972, № 6, с.80-82.
102. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. М., Изд. «Восточные литературы». 1962, с.440.
103. Филипова. Т.С. Звуки и символ в стихах. К.М.Чуковского- «Вопросы семантики». Ленинград, с. 97. 1976, 11 ч. V.
104. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). М., «Наука», 1973, с.131.

Mündəricat

GİRİŞ.....	3
Fonetik – orfoqrafik qaydalar.....	9
Orfoepik qaydalar.....	34
Leksik qaydalar.....	56
Peşə – sənət leksikası.....	69
Söz yaradıcılığı.....	73
Morfoloji qaydalar.....	84
Köməkçi nitq hissələrinə aid qaydalar.....	107
Derivatoloji qaydalar və tədris prosesində onların mənimsədilməsi.....	131
Fonetik derivasiyanın qaydaları.....	131
Leksik derivasiyanın qaydaları.....	158
Morfoloji derivasiyanın qaydaları.....	180
Sintaktik derivasiyanın qaydaları.....	188
İstifadə edilən ədəbiyyat.....	216

ISBN: 978-625-378-515-4